



АКАДЕМИЯ НАУК АРМЯНСКОЙ ССР
ИНСТИТУТ ВОСТОКОВЕДЕНИЯ

Л. Г. ДАНЕГЯН

ТРУД АРАКЕЛА ДАВРИЖЕЦИ КАК
ПЕРВОИСТОЧНИК ПО ИСТОРИИ
СЕФЕВИДСКОГО ИРАНА XVII ВЕКА

ИЗДАТЕЛЬСТВО АН АРМЯНСКОЙ ССР
ЕРЕВАН 1978

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ԱՐԵՎԵԼԱԳԻՏՈՒԹՅԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

Լ. Գ. ԴԱՆԵՂՅԱՆ

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ ԵՐԿԸ
ՈՐՊԵՍ ՍԵՖՅԱՆ ԻՐԱՆԻ XVII ԴԱՐԻ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿԶԲՆԱՂԲՅՈՒՐ

A
" 61374

ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՍՍՀ ԳԱ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ԵՐԵՎԱՆ 1978



Աշխատությունը նվիրված է XVII դ. հայ պատմագրության խոշորագույն ներկայացուցիչ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» ուսումնասիրությանը՝ իրանագիտական տեսանկյունից: Վեր է հանված սկզբնաղբյուրի կարևորությունը և գիտական արժեքը Իրանի XVII դ. առաջին վեց տասնամյակների քաղաքական և սոցիալ-տնտեսական պատմության առանձին հարցերի լուսաբանման համար: Պարսկալեզու պատմական երկերի, ինչպես նաև ռուսական, թուրքական, արևմտաեվրոպական և այլ աղբյուրների ու հետազոտությունների հետ բաղդատման միջոցով բացահայտված է այն նորը, որ բովանդակում է Դավրիժեցու երկը Իրանի պատմության, հայ-իրանական հարաբերությունների վերաբերյալ, տրված է նրշված շրջանի Իրանի պատմության մի շարք հարցերի հանգամանալից վերլուծությունը: Միաժամանակ ի հայտ են բերված այն անճշտությունները և միտումնավոր մոտեցման փաստերը, որոնք տեղ են գտել որոշ հեղինակների աշխատություններում տվյալ շրջանի Իրանի պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ:

Պատասխանատու խմբագիր՝
պատմ. գիտ. դոկտոր Վ. Ա. ԲԱՅՐՈՒՆԴՅԱՆ
Գիրքը հրատարակության են երաշխավորել
պատմ. գիտ. դոկտորներ Հ. Մ. ԵԳԱՆՅԱՆԸ և
Հ. Դ. ՓԱՓԱՋՅԱՆԸ

Ն Ա Խ Ա Բ Ա Ն

Սեֆյան հարստության տիրապետության ժամանակահատվածը (1502—1722) իրանի պատմության հետաքրքիր շրջաններից է և շարունակ եղել է հետազոտության առարկա։ Գրվել են մեծ թվով աշխատություններ՝ նվիրված այդ շրջանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական պատմության տարբեր հարցերի ուսումնասիրությանը։ Այդուհանդերձ, նըշված հարյուրամյակների պատմության շատ հարցեր դեռևս կարոտ են գիտական սպառիչ լուսաբանության։

Սեֆյան իրանի պատմության տարբեր բնագավառների մասին առկա են բազմաթիվ և բազմալեզու աղբյուրներ, որոնցից, սակայն, քչերն են գիտական մշակման ենթարկվել։ Չնայած պատմության առանձին հարցերի միտումնավոր մեկնաբանությանը, ինչպես սլարսկալեզու պատմական երկերը (Հասան-բեկ Ռումլու, Մուհամմադ Յուսուֆ, Իսքանդար-բեկ Թուրքեման, Մուհամմադ Թահիր Վահիդ և այլն), այնպես էլ թուրքական աղբյուրները (Քյաթիբ Չելեբի, Մուստաֆա Նայիմա, Իբրահիմ Փեշևի և այլն) հսկայական փաստական նյութ են պարունակում և քննական հետազոտության դեպքում մեծ ավանդ կարող են մուծել իրանի պատմության ուսումնասիրության գործում։

Արժեքավոր են նաև ռուս և արևմտաեվրոպական ճանապարհորդների, վաճառականների, դիվանագետների (Կոտով, Պիեդրո դելա Վալե, Տավերնյե, Գուվեա, Շարդեն, Օլեարիուս, Ռաֆայել դյու Ման և այլք) ուղեգրությունները։ Չնայած փաստերի արտացոլման միակողմանիությանը և, որոշ դեպ-

քերում, միտումնավորությանը, նրանցում ևս կարելի է գտնել մանրամասն ու կարևոր տվյալներ իրանի մասին:

Իբրև պատմական սկզբնաղբյուրներ՝ նշանակալի դիտական արժեք ունեն նաև մեզ հասած պարսկերեն արխիվային պաշտոնական փաստաթղթերը¹, մասնավորապես պարսից շահերի հրովարտականները:

Իրանի պատմության ուսումնասիրության համար կարեւոր նշանակություն ունեն նաև հայկական աղբյուրները (պատմական երկեր, ժամանակագրություններ, օրագրեր, հիշատակարաններ և այլն), որոնց բնորոշ հատկանիշներից է օտար երկրների ու ժողովուրդների վերաբերյալ հարուստ նյութերի ընդգրկումը: Ղ. Ալիշանի արտահայտությամբ՝ «օտարք ոչ միայն նոր ծանօթութիւններ գտնեն մերայոց քով, այլ և իրենց արդէն ունեցածին լրումն և ուղղագրութիւն սխալանաց»²: Մյուս կողմից, դրանք զերծ են պալատական ներքողագրական պատմագրությանը բնորոշ թերություններից և կողմնակալությունից: Բնականաբար, հայկական աղբյուրների այս արժեքավոր կողմերը վաղուց ի վեր գրավել են ուսումնասիրողների ուշադրությունը, և այսօր հրապարակի վրա են մի ամբողջ շարք մեծագրություններ ու հոդվածներ, որոնցում քննության են առնվում հայկական աղբյուրները տարբեր երկրների ու ժողովուրդների մասին (Վրաստան, Ադրբեջան, Լեհաստան, մոնղոլներ, Թուրքիա, Հնդկաստան, Բյուզանդիա և այլն), սակայն իրանն այդ տեսակետից մնացել է ստվերի մեջ: Մինչդեռ, որքանով հայ ժողովրդի պատմությունը սերտորեն առնչվում է իրանի պատմության հետ,

¹ Տե՛ս «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականք», կազմեց՝ Հ. Դ. Փափազյան, պր. 1 (ԺԵ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1956, պր. 2 (1601—1650 թթ.), Երևան, 1959 (այսուհետև՝ ՄՊ2), Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, Կալվածագրեր», պր. 1 (ԺԴ—ԺԶ դդ.), կազմեց՝ Հ. Դ. Փափազյան, Երևան, 1968, Մ. Хубуа, Персидские Фирманы и Указы Музея Грузии, I, Тбилиси, 1949; Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии, кн. 1: вып. 1—3, Тбилиси, 1961—1965; Н. Busse, Untersuchungen zum islamischen Kanzleiwesen, Kairo, 1959 և այլն:

² Ղ. Ալիշան, Հայապատում, Վենետիկ, 1901, մասն Ա, էջ 14:

վերջինս պատշաճ արտացոլում է գտել հայ մատենագրության մեջ՝ նրա սկզբնավորումից ի վեր:

Իրանի պատմության վերաբերյալ նյութերով առանձնապես հարուստ է XVII—XVIII դդ. հայ պատմագրությունը: Զաքարիա Քանաքեոցու, Գրիգոր Դարանաղցու, Զաքարիա Ագուլեցու, Աբրահամ Կրետացու, Աբրահամ Երևանցու, Սիմեոն Երևանցու, Խաչատուր Զուղայեցու և այլոց երկերն աչքի են ընկնում ոչ միայն իրանի պատմության վերաբերյալ նյութերի մեծ ծավալի ընդգրկմամբ, այլև տվյալների հավաստիությամբ և անաչառությամբ: Այդ հատկանիշները հիմք են տալիս վստահորեն հենվելու նշված աղբյուրների հաղորդումների վրա և նրանցով հավաստելու կամ հերքելու այլ աղբյուրների տվյալները:

Իրանի մասին հայկական աղբյուրների տեղեկությունների կարևորությունը նշում են նաև իրանի պատմաբանները: Այսպես, Սաիդ Նաֆիսու կարծիքով իրանի պատմությունը չի կարող գրվել առանց հայկական աղբյուրների³:

Այս բոլորով հանդերձ, իրանի պատմության վերաբերյալ հայկական աղբյուրների հետազոտումը դեռևս հեռու է բավարար լինելուց⁴: Այդ իսկ պատճառով չափազանց կարևոր է իրանի XVII դ. պատմության այնպիսի արժեքավոր սկզբնաղբյուրի ուսումնասիրությունը, ինչպիսին Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությունն» է⁵:

³ Sb'u سعيّد نفیسی، منابع تاریخ ایران پیشی از اسلام و مورخین ارمنی (مجله "شرق"، شماره دوم، دوره اول، بهمن ماه ۱۳۰۹، ص ۷۸-۷۱)

⁴ Կարելի է նշել այդ ուղղությամբ կատարված հատուկնո ոչ մեծ ուսումնասիրություններ կամ թարգմանություններ, ինչպես՝ К. Патканов, Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями, СПб., 1863; С. Тер-Аветисян, Походы Тамас-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932; Թ. Ավդալբեկյան, «Աբ - ի - Քուրան ջրանցքը Պարսկաստանում ու համանուն արիքուրան հարկը (հայ աղբյուրների համաձայն)» («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1), Ռ. Տիտանյան, Վարդան Օձնեցին պարսիկների 1795—1797 թթ. Անդրկովկաս կատարած արշավանքի մասին («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1965, № 3):

⁵ Այն հայտնի է նաև «Գիրք Պատմութեանց» և «Պատմագիրք» վերնագրերով:

Հայաստանի պատմութեանը նվիրված լինելով հանդերձ, այն հարուստ նյութ է պարունակում նաև մի շարք այլ երկրների, մասնավորապես Իրանի պատմութեան վերաբերյալ: Պատահական չէ, որ որոշ ձեռագրերում այս երկն անվանվում է «Պատմութիւն Պարսից թագաւորացն»⁶: Պատահական չէ նաև, որ Իրանին վերաբերող շատ ուսումնասիրութիւններում օգտագործվում են Դավրիժեցու տվյալները: Սակայն, նախ, դա արվում է միայն մասնակիորեն և, բացի դրանից, միշտ չէ, որ այդ տեղեկութիւնները վերցվում են ճշգրտորեն, որը և բացասաբար է անդրադառնում պատմիչի տվյալների վերլուծման վրա: Բոլոր այս հանգամանքները վաղուց ի վեր ստեղծել են Առաքել Դավրիժեցու երկն իրանագիտական տեսանկյունից հետազոտելու անհրաժեշտութիւն: Այդ նպատակը հետապնդելով, ներկա աշխատութեան մեջ փորձ ենք արել ի մի բերել և խմբավորել Իրանի քաղաքական ու սոցիալ-տնտեսական պատմութեան վերաբերյալ Դավրիժեցու տվյալները, վեր հանել նրանց գիտական արժեքը, պարզել նրանց հավաստիութեան աստիճանը և այլ աղբյուրների (մասնավորապես՝ հայկական, պարսկական, թուրքական, ռուսական, արևմտեվրոպական ու վրացական) հետ բաղդատելու միջոցով ցույց տալ, թե ինչ նորութիւն են պարունակում այդ տվյալներն Իրանի նշված շրջանի պատմութեան լուսաբանման համար, որոշ դեպքերում Դավրիժեցու և այլ աղբյուրների օգնութեամբ հյուսելով Իրանի անցյալի առանձին էջերի պատմութիւնը: Դավրիժեցու տրվյալների այդպիսի համեմատական ուսումնասիրութիւնը կարևոր է առավելապես նրանով, որ հնարավորութիւն է ընձեռում բացահայտելու այլ աղբյուրներում առկա որոշ անճշտութիւններ և առանձին հեղինակների, մասնավորապես բուրժուական պատմագրութեան ներկայացուցիչների երկերում դրոււորված միտումնավոր մոտեցման փաստեր:

⁶ Տե՛ս, օրինակ՝ ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան, ձեռ. № 2271, էջ 214ա (այսուհետև՝ Մատենադարան):

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑԻՆ ԵՎ ՆՐԱ «ՊԱՏՄՈՒԹՅՈՒՆԸ»

XVII դարը հայոց պատմության մեջ ոչ միայն նշանավորվեց որպես քաղաքական աղետալի անցքերի և խոշոր տևողաշարժերի փոթորկահույզ ժամանակաշրջան, այլև բերեց տնտեսական ու մշակութային կյանքի որոշ աշխուժացում: Այս իմաստով XVII դարն անվանվում է հարաբերական վերանորոգման, վերակենդանացման դար, որին նախորդել էր ավերածությունների, սուլի, գերեվարության ամբողջ մի հարյուրամյակ. պատմաբեմ էին դուրս եկել երկու ասիական հզոր տերություններ՝ Սեֆյան Իրանն ու Օսմանյան Թուրքիան, որոնց միջև տասնամյակներ շարունակվող պատերազմական գործողությունների ընթացքում ավերվում էին Հայաստանի և հարևան երկրների ընդարձակ շրջաններ, իսկ բնակչությունը ենթարկվում կոտորածի, գերեվարության:

Սեֆեհիների և օսմանցիների բախումը նոր ուժով բռնկվեց XVII դ. սկզբին, երբ Իրանը, հասնելով տնտեսական ու քաղաքական որոշակի վերելքի, նոր թափ հաղորդեց իր պայքարին ընդդեմ վաղեմի թշնամու՝ Ռազմական գործողությունների թատերաբեմը կրկին Հայաստանն ու Ադրբեջանն էին:

Քաղաքական ու տնտեսական ծանր կացությունը իր կնիքն էր դնում կյանքի բոլոր բնագավառների վրա: Հայաստանում տիրապետում էր համատարած անկումային վի-

ճակ, ոչ միայն նյութական, այլև մտավոր աղքատություն, վաճառքի, հետևապես և վաճառական դպրության օջախների ավերում ու ամայացում, ուսումնա-կրթական գործի կասեցում, պատմագրության ամլություն: XVI դարը չտվեց ոչ մի պատմագիր. այդ շրջանի մասին մեզ տեղեկություն հաղորդող հայկական աղբյուրները մի քանի ժամանակագրություններ ու ձեռագրերի հիշատակարաններ են և չափածո գործեր, որոնք կցկտուր վկայություններ են տալիս երկրում տիրող անիշխանության և բնակչության ողբերգական վիճակի մասին:

XVII դ. առաջին տասնամյակներից այդ պատկերը որոշ չափով փոխվում է: Մի կողմից՝ անընդհատ փորձություններն ու կործանման վտանգը հայ ժողովրդի մեջ ուժեղացնում են ինքնապաշտպանության բնագղը և շարիքին դիմագրավելու ոգին, և այդ մղձավանջային դարաշրջանում հայ ժողովուրդը իր մեջ ուժ ու կորով է գտնում մտավոր վերածնության համար: Մյուս կողմից՝ ստեղծված համեմատաբար խաղաղ իրադրությունը (մասնավորապես 1639 թ. իրանա-թուրքական հաշտության պայմանագրից հետո) բարենպաստ պայմաններ է ստեղծում ինչպես քայքայված գյուղատնտեսության, արհեստագործության, առևտրի, քաղաքների վերականգնման, այնպես և հոգևոր կյանքի վերելքի համար: Սկսվում է կրթական ու մշակութային մի նշանակալից շարժում, որի առաջին կայծը Որոտանի ձորում Տաթևի վանքի մոտ 1610 թ. հիմնված հանրահռչակ Մեծ Անապատն էր կամ Սյունյաց դպրոցը: Չնայած իր կարճ կյանքին, այն պատմական մեծ դեր խաղաց, միաժամանակ դառնալով այլ կրթական հաստատությունների կորիզը:

Շուտով Սյունյաց դպրոցին է միանում Բաղեշի նորաստեղծ դպրոցը, ապա հաստատվում են նոր անապատներ, որտեղ անդուլ կերպով ուսումնասիրում էին հայ հին մատենագրությունը, ինչպես նաև արտաքին գիտությունները՝ քերականություն, տրամաբանություն, ճարտասանություն, փիլիսոփայություն:

Դպրոցներ են հիմնվում ոչ միայն Հայաստանում, այլև հարևան երկրների հայաշատ կենտրոններում: Ուշադրության արժանի է խաչատուր Կեսարացի և Սիմեոն Զուղայեցի վարդապետների հիմնադրած դպրոցը Նոր Զուղայում, որը հաստատվեց Ամենափրկիչ վանքում և հսկայական հասարակական դեր խաղաց, մասնավորապես պայքարելով կաթոլիկ քարոզիչների, հայերի մեջ կաթոլիկություն տարածելու ուղղությամբ նրանց ծավալած գործունեության դեմ:

Խոշոր նշանակություն է ունենում հայ ժողովրդի հոգեվոր կենտրոնի՝ Էջմիածնի դիրքի ամրապնդումը: Երկրի տնտեսական կյանքի վերելքի շնորհիվ աշխուժանում է վանական տնտեսությունը, վերանորոգվում է Էջմիածինը, ընդարձակվում նրա կալվածքային տնտեսությունը, ամրապնդվում են նրա ինքնավարական, վակֆային հողատիրական և այլ իրավունքները:

Ի վերջո, կրթական-մշակութային կյանքի վերելքի պայմաններում աշխուժանում է ձեռագրերի ընդօրինակման գործը, ինչպես նաև վերակենդանանում է հայ պատմագրությունը և դեմս Առաքել Դավրիժեցու:

Այս պայմաններում Դավրիժեցի պատմագրի ծնունդը օրինաչափ ու անհրաժեշտ երևույթ էր, և նրա «Պատմությունը» օրգանական շարունակությունն էր սկսված նորոգության:

XVII դ. հանդես եկան նաև այլ պատմիչներ ու ժամանակագիրներ, սակայն նրանց երկերը ո՛չ բովանդակությամբ և ո՛չ մասնավանդ իրենց պատմագրական արժանիքներով չկարողացան հասնել Դավրիժեցու երկի մեծությանը: Դավրիժեցին եղավ հայ միջնադարյան հարուստ պատմագրության վերջին խոշոր երախտավորը:

* * *

Առաքել Դավրիժեցու կենսագրությունից քիչ բան է մեզ հայտնի: Նրա կյանքի և գործունեության մասին որոշ տեղեկություններ են պարունակում իր իսկ հիշատակարանը, «Պատմությունը», ինչպես նաև մի քանի այլ աղբյուրներ:

Պատմիչի ծննդյան թվականը հայտնի չէ¹: Պարզ է, միայն, որ նա ծնվել է XVI դ. վերջին: Դա ակնհայտ է նրա հիշատակարանից, որից տեղեկանում ենք, որ նա իր «Պատմությունը» գրել է շատ ծեր հասակում, երբ «ի լուսոյ աչքս պակասեալ և ի պնտութենէ ձեռքս թուլացեալ դողայր...»²: Նույն միտքը հեղինակը հայտնում է Ծ (50-րդ) գլխում, որտեղ նորից գանգատվում է ծերությունից ու հայտնում, որ ինքը կարելույն չափ աճապարում է, որպեսզի գործն անավարտ չմնա³: Դա վերաբերում է 1651—1662 թթ., երբ, նույն հիշատակարանի վկայությամբ, գրվել է «Պատմությունը»: Հետևաբար, հեղինակը պետք է ծնված լինի XVI դ. վերջին:

Պատմագրի ծննդավայրը Ատրպատականի Թավրիզ (Դավրեժ) քաղաքն է⁴: Իր ընտանիքի մասին Դավրիժեցին ոչինչ չի հիշատակում: Մեծացել և սովորել է էջմիածնում, որտեղ և հիմնականում ապրել ու գործել է: Հիշատակարանը նաև վկայում է, որ պատմիչը եղել է Փիլիպոս կաթողիկոսի (1633—1655) աշակերտը⁵: Այդ մասին հիշատակվում է նաև «Պատմության» ԼԲ (32-րդ) գլխում: Այստեղից իսկ տեղեկանում ենք նաև, որ պատմիչի աշակերտն է եղել Վարդան

¹ Մեր որոնումները ևս ապարդյուն եղան. ոչ մի սկզբնաղբյուրում հնարավոր չեղավ գտնել Դավրիժեցու ծննդյան ստույգ թվականը:

² «Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դարիժեցոյ», Վաղարշապատ, 1896, էջ 671 (այսուհետև՝ Դավրիժեցի):

³ Նույն տեղում, էջ 562:

⁴ Նույն տեղում, էջ 668. այդ է վկայում նաև հեղինակի անվանումը՝ Դավրիժեցի:

² Աճառյանի հաղորդմամբ՝ Առաքել վարդապետի տունը և գերդաստանի շառավիղներից մնում են մինչև այժմ Թավրիզում (Ղալայի Ս. Աստվածածին եկեղեցու նրբանցքում) և կրում «Պատմագրյան» ազգանունը (Հ. Աճառյան, Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942, էջ 216, հմմտ. Հ. Առաքելյան, Պարսկաստանի հայերը: Նրանց անցյալը, ներկան և ապագան, մասն Ա, Վիեննա, 1911, էջ 20):

⁵ Դավրիժեցի, էջ 668:

Մակվեցին: 1636—1637 թթ. Դավրիժեցին եղել է Հովհաննա-վանքի առաջնորդը⁶:

Դավրիժեցին իր ժամանակի ուսյալ անձնավորություններից էր: Այդ են վկայում և՛ նրա ժամանակակիցները, և՛ նրա երկրը: Վերջինիս մեջ հաճախակի արվող պատմական էքսկուրսիները և համեմատությունները խոսում են հեղինակի լայն մտահորիզոնի և մեծ պատրաստության մասին: Ժամանակի գիտության ու արվեստի մասին հեղինակի տված տեղեկություններից երևում է, որ նա քաջատեղյակ է եղել դրանց և թարգմանաբար կարդացել է արժեքավոր երկեր, որոնց մեջ՝ «յոյժ համեղ և ախորժ» գրքեր⁷:

Զաքարիա Քանաքեռցու վկայությամբ բանիմաց վարդապետներից էր «Թաւրիզեցի Առաքեալ վարդապետ»՝ որ տեղեակ էր ամենայն պատմագրաց, որ և արար զպատմութիւնս աւերման աշխարհիս Արարատեան ի մեծ Շահ-Աբասէն...»⁸: Նույնն է վկայում և Դավիթ Բաղիշեցու «Ժամանակագրությունը», որտեղ Հակոբ Զուղայեցու կաթողիկոսության օրոք էջմիածնի միաբանների շարքում նշվում է նաև Առաքել Դավրիժեցու անունը և ավելացվում. «Սոքա ամենեքեան սիւնք եկեղեցոյ և անօթք հոգոյն սրբոյ, անյաղթ փիլիսոփայք»⁹:

Ստեփանոս Լեհացին իր թարգմանություններից մեկի հիշատակարանում գրում է. «...Զայնու ժամանակաւ բազումք էին երեւելիք վարդապետք, քաջաբանք, բանաստեղծք, աստուածային գրոց քաջ գիտունք եւ հմուտք, յորոց մի էր եւ

⁶ Զաքարիա Քանաքեռցու այս վկայությունը Մատենադարանի մի շարք ձեռագրերում ի հայտ է բերել Մ. Օ. Դարբինյանը (տե՛ս Закарий Канакерци, Хроника, пер. с арм., предисл. и коммент. М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969, стр. 263).

⁷ Դավրիժեցի, էջ 409:

⁸ «Զաքարիայ Սարկաազի Պատմագրութիւն», հ. Գ, Վաղարշապատ, 1870, էջ 4 (այսուհետև՝ Զաքարիա Քանաքեռցի):

⁹ Տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ XIII—XVIII դդ.», կազմեց՝ Վ. Ա. Հակոբյան, հ. II, Երևան, 1956, էջ 361:

Առաքեալ վարդապետն քաջ րաբունի եւ վիպասան, որ զժամանակագրութիւնս հայրապետաց եւ թագաւորաց գեղեցկայարմար բանիւք դրոշմեաց եւ իւր յիշատակ անջնջելի եթող»¹⁰:

«Պատմութիւնից» կարելի է քաղել շատ փաստեր, որոնք վկայում են, որ պատմիչն իր կյանքի ընթացքում քիչ չի ճամփորդել և՛ որպես նվիրակ, և՛ իր երկը գրելու նպատակով: 1658 թ. նա եղել է Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսին ուղեկցողների թվում, որը Սպահան էր մեկնել՝ նվիրակութեան: 1645-ին Դավրիժեցին ուղարկվել է «յաշխարհն Յունաց»՝ իբրև նվիրակ¹¹: Ըստ «Պատմութեան» տվյալների, Դավրիժեցին եղել է Նախիջևանում, Ամասիայում, Սեբաստիայում, Սպահանում և Զուղայում, Ուտհայում, Անկյուրիայում, Հալեպում, Երուսաղեմում, իր խոսքերով ասած՝ «յամենայն քաղաքս և ի գիւղս, եթէ յարեւելից և թէ յարեւմտից»¹²: Այդ ճամփորդութիւնների ընթացքում պատմիչը գրի էր առնում իր տեսածը: Նկատի ունենալով Դավրիժեցու հեղինակութիւնն ու պատրաստվածութիւնը, Փիլիպոս կաթողիկոսը նրան հորդորել է գրել ժամանակի իրադարձութիւնների մասին: Դավրիժեցին սկզբից խուսափել է նման դժվարին ձեռնարկումից, սակայն, ի վերջո, հանձն է առել և 1651—1662 թթ. (3 տարվա ընդմիջումով)¹³ գրել իր «Պատմութեանը»: Այն մասին, որ երկը գրվել է 11 տարվա ընթացքում, հեղինակը նշում է «Պատմութեան» 50-րդ գլուխում, որտեղ կարդում ենք. «...Արդէն ի մետասան ամն մտի, որ աշխատիմ ի վերայ այսր պատմագրիս, վասն զի հարիւր թուին (1651) սկիզբն արարի գրել, և արդ ի հարիւր

¹⁰ Տե՛ս «Յուցակ հայերէն ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննայ», կաղմեց՝ Յ. Տաշեան, Վիեննա, 1895, էջ 716:

¹¹ Դավրիժեցի, էջ 414:

¹² Նույն տեղում, էջ 416:

¹³ Սկսած 1655 թ., երբ Փիլիպոս կաթողիկոսը վախճանվում է, Դավրիժեցին, հուսահատվելով դժվարութիւններից, դադարում է գրել, սակայն 1658-ին, արդեն Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի հրամանով, պատմիչը շարունակում է անավարտ գործը:

և ի տասն և մէկ թիւն (1662) մտի՛ և տակաւին աշխատիմ ի վերայ սորա»¹⁴։ Իսկ հիշատակարանը որոշակիորեն վկայում է, որ գրքի շարադրումն ավարտվել է 1662 թ.¹⁵։ Նկատենք, սակայն, որ Դավրիժեցու երկում կան տեղեկություններ՝ գրված 1662-ից հետո, քանի որ դրանք վերաբերում են այդ թվականին հաջորդող տարիներին¹⁶։ Ենթադրում ենք, որ նման տեղեկություններն ավելացվել են «Պատմության» ավարտից հետո, և որ այդ գործում հեղինակի մասնակցությունը բացառված չէ։

Երկի մի մասը գրվել է, ինչպես նշվեց, հեղինակի շրջագայությունների ընթացքում, բայց սկիզբը և վերջը՝ էջմիածնում։

«Պատմությունը» գրելու դրդիչ մեծ ուժ է եղել հեղինակի ձգտումը՝ գալիք սերունդներին պատմելու հայ ժողովրդի ծանր ճակատագիրը, նրա առօրյան, մաքառումներն ու հարատևելու տենչը։ Հայ ժողովրդի անլուր տառապանքներին ականատես պատմիչը չի կարողացել չարձագանքել և գրի չառնել «զաւերս Հայաստան աշխարհին, և զնուաղիւն մերոյս ազգին, և զչարութիւն մահմետականաց...»¹⁷։

Այդ է պատճառը, որ տարիների հոգնատանջ աշխատանքը և բազմաթիվ դժվարությունները չեն կասեցրել հեղինակի ջանքերը՝ ավարտի հասցնելու նվիրական գործը, դրան տրամադրելով անգամ սեփական միջոցները¹⁸։ Նույնիսկ աշխատության ավարտից հետո էլ հեղինակը ջանասիրաբար հոգացել է, որպեսզի այն բազմացվի, այդ գործին օժանդակելով և՛ նյութապես, և՛ բարոյապես։ «Պատմության» 1666 թ. ընդօրինակված ձեռագրի հիշատակաբանում կարդում ենք, որ ձեռագիրն ընդօրինակվել է «հոգաբարձութեամբ, ծախիւք և արդեամբ» Առաքեալ վարդապետի, որ է նոյն ինքն այս պատմագրքիս շինողն և արարողն, ... որ յո-

¹⁴ Դավրիժեցի, էջ 562։

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 670։

¹⁶ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 585, 650, 665։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 669։

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 670։

լով ջանիւ և բազում հոգաբարձութեամբ ծախէ ինչս և ձեռամբ գրչաց գրել տայ»¹⁹:

«Պատմությունից» բացի Դավրիժեցու գրչին են պատկանում նաև տաղեր. «Տաղ վասն մահրամայի»՝ գրված 1653 թ. և «Տաղ անուշ և գեղեցկազան», երկուսն էլ կրոնական բովանդակությամբ²⁰: Դավրիժեցին վախճանվել է 1670 թ.՝ էջմիածնում: Այդ է վկայում Մայր Աթոռի միաբանության գերեզմանատանը գտնվող նրա տապանաքարը, որի վրա գրված է. «Պատմագիրն այս է առապան Առաքել վարդապետին ՌՃԺԹ (1670) թուին»:

* * *

Դավրիժեցու երկը բաղկացած է 56 գլխից և մի քանի չհամարակալված գլուխներից²¹: Այն սկսվում է հեղինակի փոքրիկ նախադրությամբ և ավարտվում «Պատմությունն» ընդօրինակողների երկու հիշատակարանով: Բացի առանձին դեպքերից (օրինակ՝ XVII դ. սկզբի քաղաքական անցուդարձերի պատմությունը), երկում ժամանակագրական կարգը չի պահպանված: Նյութերը որոշ չափով խմբավորված են: Այսպես՝ XVII դ. առաջին կեսի քաղաքական դեպքերի նկարագրությունը նվիրված են առաջին 8 գլուխները, որոնց հաջորդում է վրաստանի հետ կապված իրադարձությունները ընդգրկող 4 գլուխ. կամ՝ միմյանց հաջորդող 5 գլուխներում տրվում են նահատակությունների դեպքերը և այլն: Սակայն դա միայն մասնակի սիստեմավորում է, քանի որ որոշակի հարցի նվիրված գլխում կարելի է գտնել այդ հարցի հետ ամենևին առնչություն չունեցող փաստեր. մյուս կողմից, միևնույն խնդրին վերաբերող փաստերը երբեմն

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 673, հմմտ. Մ. Պոռոուշյան, Հայ հանրագիտակ, հ. Ա, Բուխարեստ, 1938, էջ 213:

²⁰ Դավրիժեցու այս տաղերի ձեռագրերի և տարբեր հրատարակությունների մասին տե՛ս Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Նրևան, 1959, էջ 1152—1153:

²¹ Խոսքը 1896 թ. հրատարակության մասին է: «Պատմության» հրատարակությունների և ձեռագրերի տարբերությունների մասին տե՛ս ստորև:

սփռված են գրեթե ողջ գրքով մեկ: Ըստ երևույթին, հեղինակի համար չափազանց դժվար է եղել տարբեր տարիներին ու զանազան վայրերում ժողոված փաստերն ի մի բերել ու խմբավորել և այդ պատճառով նա չի կարողացել խուսափել նյութի ցրվածությունից և որոշ կրկնություններից:

Իրանի վերաբերյալ տեղեկությունները տրված են ինչպես առանձին գլուխներով, այնպես էլ զանազան հարցերին նվիրված գլուխներում՝ այլ տվյալների հետ միախառն:

«Պատմության» մեջ տեղ են գտել նաև այլ հեղինակների պատկանող գլուխներ ու հատվածներ: ԾԴ (54-րդ) գլուխը, որ վերնագրված է «Պատմության Աղուանից աշխարհին արարեալ Մարեցի Յովհանէս վարդապետին», Հովհանիսիկ Մարեցու XVI դ. անխորազիր ժամանակագրությունն է, որի ձեռագրերն այժմ պահվում են Մատենադարանում²²:

Թանկարժեք քարերին նվիրված ԾԴ (53-րդ) գլխի մի մասի²³ հեղինակն է ոմն հալեպցի հայ քահանա՝ Սարգիս անվամբ,՝ ակնագործ և ակնավաճառ, որ տիրապետում էր մի քանի լեզուների և Դավրիժեցու խնդրանքով շարադրել է իր խմացածը Թանկարժեք քարերի վերաբերյալ: Այս հատվածը, ինչպես և սույն գլխի շարունակությունը, որը նույնպես Թանկարժեք քարերին է վերաբերում, Դավրիժեցին ղեկավարել է իր գրքում «վասն օգտի ընթերցողաց, ի փառս Աստուծոյ»²⁴:

Ծ (50-րդ) գլուխը²⁵ նույնպես այլ հեղինակի՝ Կոստանդնուպոլսի մեծ հրդեհի ականատես Ստեփանոս վարդապետի գրչին է պատկանում:

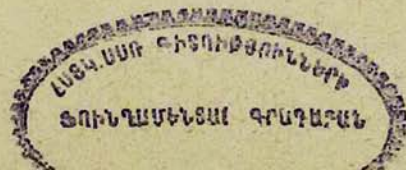
Դավրիժեցունը չէ նաև ԼԲ (32-րդ) գլխին հաջորդող՝ «Այլ եւս կարգ վարդապետաց» վերնագրով հատվածը, քանի որ այստեղ վարդապետների անունների շարքը վերջանում է

²² Այս ժամանակագրության համեմատական բնագիրն ու նրա հեղինակի մասին մանրամասն տեղեկությունները տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», Ն. II, էջ 235—239:

²³ «Վասն անուանց և որպիսութեանց պատուական ականց»:

²⁴ Դավրիժեցի, էջ 596:

²⁵ «Յաղագս մասնական հրկիզութեան, որ եղև Կոստանդնուպոլսի մեծ քաղաքին»:



հետևյալ խոսքերով. «Եւ ես նուաաստ Կարապետ բանի սպասաւոր Բաղիշեցի ի գեղջէն Փարխնդոյ...»²⁶:

Այլ հեղինակների գրչին պատկանող նյութեր օգտագործելիս Դավրիժեցին ընդհանրապես բարեխղճորեն նշում է նրանց անունները, հաճախ նույնիսկ որոշ տեղեկություններ հաղորդելով նրանց մասին: Այս հանգամանքը թույլ է տալիս ենթադրելու, որ գրքում հեղինակի իմացությամբ մուծված անհարազատ այլ գլուխներ թերևս չկան:

Որոշ հետազոտողներ այլ հեղինակի են վերագրում նաև ԾԵ (55-րդ) գլխին հաջորդող կեղծ մեսիա Սաբեթայի պատմությունը²⁷: Անվիճելի է, որ այդ գլուխն ավելացվել է «Պատմության» ավարտից հետո, այն պարզ պատճառով, որ նրանում հիշատակվում են 1667 թ. դեպքեր: Սակայն մի շարք հանգամանքներ, որոնց մասին նշվում է «Պատմության» 3-րդ հրատարակության առաջաբանում, խոսում են այն ենթադրության օգտին, որ սույն գլխի հեղինակը Դավրիժեցին է²⁸:

Դավրիժեցին տվել է 60 տարվա պատմություն՝ (1602—1662 թթ.): Սակայն, ինչպես ասվեց, գրքում հանդիպում ենք և ավելի ուշ, ինչպես նաև առավել վաղ շրջանի վերաբերյալ տեղեկությունների: Դավրիժեցու երկի ամենավաղ շրջանի տեղեկությունը վերաբերում է 561 թ., իսկ ամենաուշ շրջանինը՝ 1668 թ.²⁹:

²⁶ Դավրիժեցի, էջ 441:

²⁷ «Պատմության անցից հրէից ազգին և Սապէթայ անուն ջհտին, որ ասէր թէ ես եմ Քրիստոսն փրկիչ հրէից ազգին...»:

²⁸ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ Ը: Ավելացնենք, որ Դավրիժեցին այս գլխում հաղորդում է Սաբեթայի՝ հրեաներին ուղղված շրջաբերական նամակի մասին, նշելով, որ այն հայերեն է թարգմանվել «ձեռամբ ունեմն ճարտար դպրի Երեմիա կոչեցելոյ» (էջ 659), իմա՝ Երեմիա Քյոմուրճյանի, որի հեղինակությամբ լույս տեսած գրքույկը Սաբեթայի մասին (տե՛ս Հ. Աճառյան, XVII դարի ազատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961, էջ 44) թերևս աղբյուր է ծառայել Դավրիժեցու համար:

²⁹ Գ. Զարբհանյանի «Պատմություն հայերէն դպրութեան» աշխատության մեջ (հ. Բ, Վենետիկ, 1878) նշված է (էջ 176), որ Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ դեպքերը հասցվում են մինչև 1692 թ.: Հավանաբար դա տպագրական սխալ է:

Հայ ժողովրդի XVII դ. առաջին կեսի պատմությանը նվիրված լինելով հանդերձ, Դավրիժեցու երկն ընդգրկում է տվյալների շատ ավելի լայն շրջանակ, որը մեզ իրավունք է տալիս այդ աշխատությունը դիտելու որպես սկզբնաղբյուր ոչ միայն Հայաստանի, այլև Ադրբեջանի, Վրաստանի և հատկապես Իրանի ու Թուրքիայի, ինչպես նաև լեհահայ գաղութի պատմության տարբեր հարցերի վերաբերյալ:

Բնականաբար, «Պատմությունն» առաջին հերթին բովանդակում է հայ ժողովրդի վիճակի նկարագրերը. մեկը մյուսին հաջորդող արհավիրքների, շահ Աբբաս Ա-ի և Ջղալօղլի Սինան-փաշայի արշավանքների, ժողովրդի զանգվածային տեղահանության, ապա այդ բոլորի հետևանքը հանդիսացող համատարած սովի և հայոց սզգային-եկեղեցական կենտրոնի՝ էջմիածնի, անկումային վիճակի սրտաշարժ պատմությունը: Ապա գալիս են լուսավոր էջեր. «Նորոգություն». այդպես է անվանում պատմիչը հայ հոգևոր կյանքի աշխուժացումը և նոր սկսված մտավոր-մշակութային շարժումը, պատմելով մասնավորապես էջմիածնի կաթողիկոսարանի վերելքի, ծայր առած շինարարական աշխատանքների, գրական-կրթական շարժման մասին: Երկում մանրամասն տեղեկություններ են հաղորդվում նաև տարբեր երկրներում (Իրան, Թուրքիա, լեհաստան) գտնվող հայկական համայնքների մասին, ընդգծելով հատկապես այդ պետությունների վառած քաղաքականությունը ազգային փոքրամասնությունների նկատմամբ:

Առանձին բաժին է հատկացված մահմեդականների կողմից պարտադրվող հավատորացությանը և այդ հողի վրա տեղի ունեցող նահատակությունների հրաշապատում նկարագրությանը:

Դավրիժեցու երկը արժեքավոր աղբյուր է նաև XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին Թուրքիայում ծայր առած՝ ջալալիների հզոր շարժման ուսումնասիրության համար և տալիս է հանգամանալից տեղեկություններ ապստամբ փաշաների,

ջալալիական շարժումների տարածման վայրերի ու ժամանակի և այն հետևանքների մասին, որ ունեցան դրանք աշխատավորական զանգվածների համար:

«Պատմությունը» պարունակում է պարսից շահերի և օսմանյան սուլթանների ժամանակագրության՝ «ազգաբանության» մի քանի համառոտ տարբերակներ:

Երկն աչքի է ընկնում տվյալների բազմազանությամբ, որտեղ պատերազմական գործողությունների, երկրի ներքին վիճակի, տիրակալների քաղաքականության կողքին տեղեկություններ են հաղորդվում քաղաքների, արհեստների, ժողովրդի կենցաղի ու սովորույթների, տարբեր գործիչների կյանքի, թանկարժեք քարերի, բնության երևույթների և այլ՝ ամենատարբեր հարցերի մասին, ընդգրկելով նաև հրաշապատում զրույցներ ու առասպելներ:

Իրանի պատմության մասին Դավրիժեցու տեղեկությունները վերաբերում են ինչպես քաղաքական, այնպես էլ սոցիալ-տնտեսական կյանքին: «Պատմության» մեջ լայնորեն արտացոլված են XVII դ. սկզբին ծավալված իրանաթուրքական պատերազմների մանրամասնությունները, որոնց նկարագրության ընթացքում հեղինակն անդրադառնում է ոչ միայն հայ, այլև հարևան ժողովուրդների աշխատավորական զանգվածների վիճակին. մի հանգամանք, որով Դավրիժեցին բարձր է դասվում մյուս՝ մասնավորապես պարսիկ և թուրք պատմագիրներից, որոնք մեծ մասամբ նկարագրում են թագավորների արշավանքները, տարած հաղթանակները, չհիշելով կամ միայն թուլցիկ կերպով հիշելով պատերազմներից տուժող ժողովրդական լայն զանգվածների կրած տառապանքները: Դավրիժեցու երկում համեմատաբար թույլ են արտացոլված իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքին վերաբերող հարցերը, որոնք արժարժված են միայն հարևանցիորեն, քաղաքական անցուդարձերի նկարագրության առնթեր: Այսուհանդերձ, «Պատմության» տվյալները իրանի քաղաքների, արհեստների, շահի պալատի, վարչական և հարկային սիստեմների ու հարակից այլ հարցերի վերաբերյալ զուրկ չեն կարևորությունից:

Դավրիժեցիին մեծ ուշադրութիւն է նվիրում իրանահայ, գաղութի կյանքի պատկերմանը, նկարագրելով ինչպես ժողովրդական զանգվածների, այնպես էլ բարձրաստիճան հոգևորականութեան ու խոջայութեան վիճակը, նրանց դերը իրանի հասարակական-քաղաքական և տնտեսական կյանքում, մասնավորապես հայ առևտրական դասի ակտիվ գործունեութիւնը, նրա փոխհարաբերութիւնները կառավարող շրջանների հետ, ապա վերջիններիս քաղաքականութիւնը հայ աշխատավորական զանգվածների նկատմամբ:

* * *

Դավրիժեցիին իր նկարագրած դեպքերի մեծ մասի ժամանակակիցն ու ականատեսն է եղել: Նախ դրանում է նրա երկի մեծ արժեքը: Իր պատմութեան համաստիսութիւնը շեշտելու մտահոգութեամբ նա հարկ է համարել հաճախ ընդգծել՝ «տեսաք աշօք մերովք» և կամ՝ «պարտ վարկանիմ մեզ ականատես եղելոցս ոչ զանց առնել...»³⁰:

Դեպքերի մի մասն էլ պատմիչը շարագրել է ըստ ականատեսների կամ դեպքերի անմիջական մասնակիցների պատմածների, որոնք, ինչպես ասվեց, գրի է առել իր շրջագայութիւնների ժամանակ: Դավրիժեցիին արձանագրել է թուրք-պարսկական պատերազմների սարսափը տեսած, սովի, գաղթի և զանազան այլ աղետների ենթարկված մարդկանց անմիջական, դեռևս թարմ հիշողութիւններն ու տպավորութիւնները:

«Պատմութեան» մեջ հաճախակի են այսպիսի համաստիսացումները՝ «զոր տեսողքն պատմեցին ինձ» կամ՝ «զոր ինչ լուաք յականատես պատմողաց՝ զայն գրեմք»³¹: Այս հանգամանքը հիմք է տալիս վստահութեամբ ընդունելու Դավրիժեցու հաղորդումները: Նրա մէջ (Դավրիժեցու «Պատմութեան» — Լ. Դ.) հաղորդուած փաստերին մենք պետք

³⁰ Դավրիժեցի, էջ 213, 409...

³¹ Նույն տեղում, էջ 89, 86:

է ամենայն վստահութեամբ հաւատ ընծայենք,—գրում է Զ. Առաքելյանը,—որովհետեւ ինքը պատմագիրը կա՛մ ականատես է եղել, կա՛մ լսել է ականատեսներէց»³²:

Դավրիժեցիին օգտագործել է նաև գրավոր աղբյուրներ՝ ավետարանների, ճաշոցների, հայսմավորքների հիշատակարաններ, կոնդակներ, պատմական երկեր, կրոնական-դավանաբանական գործեր: «Այլ և յամենայն եկեղեցիս՝ ուր և պատահէաք,—գրում է հեղինակը,—զամենայն գրոց անդրէն եղելոց զհիշատակարանսն ընթեռնուաք»³³: Դավրիժեցիին մեջ է բերում Թավրիզում, Սպահանում, Սեբաստիայում, Չհարմը-հալի Վաստիկան գյուղում, Ուռհայում, Անկյուրիայի Սուրբ Հոգի եկեղեցում և այլուր գտնված հիշատակարաններ:

Հեղինակը գրավոր աղբյուրներից ոչ բոլորն է օգտագործել, «զի մի դուցէ լիցի երկարութիւն բանիցն, ձանձրութիւն ընթերցողացն...»³⁴:

Մի քանի հիշատակությունից երևում է, որ Դավրիժեցուն լավ ծանոթ են եղել նաև Հովհան Օձնեցու (VIII դ.) և Թովմա Մեծոփեցու (XV դ.) գործերը³⁵:

Իրանին վերաբերող տեղեկությունների մեծ մասը պատմիչը գրել է կա՛մ ականատեսների հաղորդումների, կա՛մ անձնական հիշողությունների հիման վրա: Երբեմն օգտագործել է նաև գրավոր աղբյուրներ, մասնավորապես Սպահանում գտնված հիշատակարաններ:

Արդյոք Դավրիժեցին օգտվե՞լ է պարսից պալատական պատմիչ Իսֆանդար-բեկ Թուրքեմանի (Մունշու) «Աբբասյան աշխարհազարդ պատմությունը» գործից, որը գրվել է դեռևս

³² Զ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 20:

³³ Դավրիժեցի, էջ 416:

³⁴ Նույն տեղում, էջ 426: Ռուբեն վարդապետի «Առաքել Դավրիժեցի» հոգվածում թյուրիմացաբար նշվում է, թե Դավրիժեցին շունեք Վանքի տակ որևէ գրական հիշատակարան, որևէ պատմական աղբյուր, գեթ դեպքերի ժամանակագրութուն կամ որևէ ուղեցույց» (տե՛ս «Էջմիածին», 1944, № 10—12, էջ 39):

³⁵ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 299, 325...:

շահ Աբբաս Ա-ի (1587—1629) կենդանության օրոք, և որի հաղորդած փաստերից շատերը նույնությամբ համընկնում են Դավրիժեցու տվյալների հետ: Վերջին հանգամանքը որոշ հետազոտողների հիմք է տվել հնարավոր համարելու, որ Դավրիժեցին օգտվել է Իսքանդար Մունշու երկից: Գոյություն ունի և հակառակ կարծիքը, որը, սակայն, հայտնվում է սոսկ իբրև ենթադրություն և կամ որպես ապացույց նշվում է Դավրիժեցու պարսկերեն չիմանալը³⁶: Իրոք, ոչ մի փաստ չի վկայում, որ Դավրիժեցին պարսկերեն է իմացել: Ոչ մի հիմք չունենք նաև ենթադրելու, թե պատմիչը պարսկերենին տիրապետող թարգմանիչ է ունեցել:

Կան, սակայն, առավել խոստուն փաստեր, որոնք թույլ չեն տալիս տվյալների նույնության հիման վրա կապ տեսնելու Դավրիժեցու և Իսքանդար Մունշու միջև: Միևնույն փաստերի հաղորդման ու մեկնաբանման մեջ Դավրիժեցին միանգամայն ուրույն է. ըստ որում, ոչ միայն այն դեպքերում, երբ կարող է խոսք լինել Իսքանդար Մունշու միտումնավոր մոտեցման և այն մասին, որ Դավրիժեցին, թերևս տեղեկությունը վերցնելով Մունշուց, յուրովի է մեկնաբանում այն (օրինակ. հայերի դադթի և կամ նրանց բռնի մահմեդականացման փաստերը կան և՛ մեկ, և՛ մյուս պատմիչի մոտ, սակայն բոլորովին տարբեր գույներով)³⁷, այլև այն ժամանակ, երբ տվյալները, այսպես ասած, չեզոք են, և ոչինչ չէր խանգարի Դավրիժեցուն՝ Մունշուց վերցնելու դրանք: Այսպես, երկու պատմիչներն էլ հաղորդում են ջալալիների մասին, հիշատակելով միանման շատ փաստեր: Դավրիժեցին ջալալիների առաջնորդների անունները թվելիս գրում է. «Թաուլն

³⁶ Տե՛ս Н. Пигулевская [и др.], История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958, стр. 270; Կ. Կուցիա, «Թարիխ-ե ալամ արայ-ե Աբբասի» (Մերձավոր Արևելքի պատմության հաբեբ) (Վրացերեն), Թբիլիսի, 1963, էջ 236):

³⁷ Տե՛ս اسکندر بیك ترکمان (منشی)، تاریخ عالم آرای عباسی، ۹۱۱—۹۱۰، ۱۶۶—۱۶۷، ۱۳۳۰ «تهران» ج ۲، (اسکندر منشی، ۱۷۱۰—۱۷۰۹)، ۳۵—۳۴، ۱۵۷—۱۵۶، ۱۵۵—۱۵۴، ۱۵۳—۱۵۲، ۱۵۱—۱۵۰.

ԺԲԻ (12000) մարդով ՌԾԲ³⁸ (1603) թուին ապստամբեցաւ Այս Թաւուլիս եղբայրն՝ զորոյ անունն ո՛չ գտաք»³⁹։ Եթե պատմիչն օգտւած լիներ Մունշու գործից, ապա կիմանար, որ Թաւուլի⁴⁰ եղբայրը Մուհամմադ-բեկն էր, որը 2—3 հազար մարդկանցով միացել էր ապստամբներին⁴¹։ Բացի դրանից, Դավրիժեցին որոշակի ասում է, որ ջալալիները մասին գրում է ականատեսների պատմածների հիման վրա⁴²։ Կամ, ինչպես իրավացիորեն նկատում է Հ. Դ. Փափազյանը⁴³, և՛ Դավրիժեցու, և՛ Մունշու մոտ նշվում է շոբանբեկի⁴⁴ մասին, սակայն, եթե Մունշին միաժամանակ հաղորդում է նաև այլ հարկերի մասին, որ շահ Աբբասը զիջել էր բնակիչներին, ապա Դավրիժեցին պատմում է միայն շոբանբեկի (քոդավի) մասին⁴⁵։ Ակնհայտ է, որ Դավրիժեցին դա հաղորդում է ըստ բանավոր զրույցների, որի մասին է վկայում և նրա պարզամիտ պատմութունը՝ քոդավի պատճառած նեղութունը շահի կողմից պատահաբար «հայտնաբերելու» և այն անմիջապես վերացնելու մասին։ Այս և նման օրինակները հիմք են տալիս ենթադրելու, որ երկու պատմիչների տվյալների համընկնման փաստը կարող է երաշխիք լինել այդ պատմիչների հաղորդած տեղեկութունների ճշտության համար, բայց ոչ անպայման այն բանի, որ Իսքանդար Մունշին Դավրիժեցու աղբյուրն է եղել⁴⁶։ Հիշենք նաև, որ Դավրիժեցին ամենայն բարեխղճութամբ նշում է իր օգտագործած թե՛

³⁸ Գրքում վրիպակ է՝ ՌԻԲ։

³⁹ Դավրիժեցի, էջ 87։

⁴⁰ Պարսկ.՝ Թաւիլ (طویل)։

⁴¹ ص ۷۷. اسكندر منشی، ج ۲،

⁴² Դավրիժեցի, էջ 85, 86։

⁴³ Հ. Դ. Փափազյան, Ագրարային հարաբերությունները Երևանի խանության մեջ XVII դարում (անտիպ, գտնվում է Մատենադարանում), էջ 45։

⁴⁴ Հարկ, որ գտնվում էր մանր եղջերավոր անասունների համար։ Դավրիժեցին գործածում է «քոդավ» տերմինը։

⁴⁵ Հմմտ. ص ۵۸۷. اسكندر منشی، ج ۱،

⁴⁶ Դավրիժեցու որոշ տվյալներ համընկնում են նաև թուրքական և իվրոպական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունների հետ։

բանավոր, թե՛ գրավոր աղբյուրները: Այնպիսի աշխատության անունը, որպիսին Իսթանդար Մունշու ստվարածավալ երկն է, չէր կարող չնշվել Դավրիժեցու կողմից, եթե վերջինս օգտվեր նրանից: Մնում է իրականությանը մոտ համարել այն, որ Մունշու գործը Դավրիժեցու համար աղբյուր չի ծառայել:

Անհրաժեշտ է ընդգծել այն մեծ պատասխանատվությունը և քննադատական մոտեցումը, որ ցուցաբերում է Դավրիժեցին իր երկի աղբյուրների նկատմամբ, լինեն դրանք գրավոր, թե ականատեսների պատմածներ: Պատմիչը ձգտել է հաղորդել առավելագույն չափով ստույգ տվյալներ և դրա համար, իր խոսքերով ասած՝ «վասն զստուգութիւն րանին գտանելոյ, եղև զի զմի պատմութիւն, տասն անգամ և այլ աւելի կրկնելով գրեցի»⁴⁷: Միևնույն փաստի մասին ձեռքի տակ մի շարք վկայություններ ունենալու դեպքում պատմիչը խնամքով ընտրություն է կատարել. «...Գտաք րազում վկայութիւն, զորոց զառաւել հաւաստին առեալ աստէն շարագրեցաք»,—գրում է նա⁴⁸: Դավրիժեցին խուսափել է ոչ արժանահավատ և կամ հակասական վկայություններից, ընտրելով միմյանց համընկնող ու միմյանց հավաստող տվյալներ. «...Երկու և երեք օրինակ ի միասին բերեալ,—կարդում ենք գավազանացանկում,— տեսաք՝ զի ոչ զուգարան ասէին, վասն որոյ և ոչ գրեցաք. և որոց վասն զուգարան ասացին զնոցին թիւան գրեցաք...»⁴⁹: Երբեմն էլ նա հաղորդում է միևնույն փաստի մասին եղած տարբերակները, երբ դժվարանում է որոշել, թե նրանցից որն է հավաստին⁵⁰: Դավրիժեցին ջանացել է նաև ճիշտ որոշել իր նկարագրած դեպքերի ժամանակը, թեև դա նրան ոչ միշտ է հաջողվել: «...Զորս գտաք,—հայտնում է պատմիչը գրքի նախադրության մեջ,—կարգեցաք ընդ պատմութեանն և զթուականն ևս, և զորս ոչ գտաք, առանց թուականի պատմեցաք...»⁵¹:

⁴⁷ Դավրիժեցի, էջ 670:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 416:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 433:

⁵⁰ Տե՛ս, օրինակ՝ նույն տեղում, էջ 219:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ [5]:

«Պատմության»՝ մասնավորապես իրանին վերաբերող տվյալների հավաստիության երաշխիք է և այն, որ Դավրիժեցին որևէ կախում չունի պարսից պալատական շրջաններից: Եթե XVI—XVII դդ. պարսկական պալատական պատմագրությանը բնորոշ է ներբողագրությունը, ապա Դավրիժեցին հնարավորություն է ունեցել և նպատակ՝ տալ պատմության ճշմարիտ պատկերը, առանց սքողելու պարսից շահերի քաղաքականության ստվերոտ կողմերը:

Ի. Պետրուշևսկու իրավացի կարծիքով՝ Դավրիժեցու «անկախությունն իրանական կառավարական պաշտոնական տեսակետից... թույլ է տալիս մեզ օգտվելու Ա. Դավրիժեցու տվյալներից՝ ստուգելու համար պարսկական աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները»⁵²: Դարձյալ ի տարբերություն պարսկական պալատական պատմագիրների, Դավրիժեցին մոտ է կանգնած ժողովրդին, լավ գիտե նրա առօրյան ու հոգսերը և դրանց մասին ամենայն բարեխղճությամբ հաղորդում է ընթերցողին:

Ուշադրության արժանի է Դավրիժեցու անաչառությունը թե՛ իր ժողովրդի մասին խոսելիս, որին կարող է պարսավել ու կշտամբել այս կամ այն քայլի համար⁵³ և թե՛ օտարներին բնութագրելիս, որոնց դրվատելու դեպքում խոսքեր չի խնայում⁵⁴:

Այս բոլորը հանգեցնում է նրան, որ հավաստիությունը, լինելով հեղինակի մտահոգության գլխավոր առարկան, նաև օրյեկտիվ հող է ձեռք բերում և դառնում «Պատմության» ոգին ու սկզբունքը: Դա հետազոտողներին իրավունք է տալիս Դավրիժեցուն առանց կասկածանքի անվանելու ստուգապատում պատմիչ:

Դավրիժեցու «Պատմության» հավաստիության ապացույց են նաև այլ աղբյուրներ՝ ժամանակագրություններ, ձեռա-

⁵² И. П. Петрушевский, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв., Л., 1949, стр. 49, հմտ. Н. Пигулевская [и др.], Զշվ. աշխ., էջ 270.

⁵³ Տե՛ս, օրինակ՝ Դավրիժեցի, էջ 150, 452...

⁵⁴ Նույն տեղում, էջ 86, 242...

գրերի հիշատակարաններ, պատմական երկեր, ճանապարհորդների հուշեր, վավերագրեր, որոնք հաստատում են նրա հաղորդած տեղեկությունները: «Գոհունակությամբ պետք է նշել,—գրում է Հ. Գ. Փափազյանը պարսկերեն հրովարտականների հրատարակման առթիվ,—որ «Մատենադարանի պարսկերեն հրովարտականների» այս երկրորդ պրակի մեջ ընդգրկված մեծ թվով վավերագրերը կրկին անգամ հաստատում են Դավրիժեցու պատմության տվյալները և ավելի քան ամրապնդում ուսումնասիրողների հավատը նրա հաղորդած պատմական կարևոր տեղեկությունների նկատմամբ»⁵⁵:

Զպետք է մոռանալ, սակայն, որ Դավրիժեցին հոգևորական էր և մի ժամանակի ծնունդ, երբ կրոնը ոչ միայն հավատք էր, այլև տիրապետող գաղափարախոսություն, և դա չէր կարող իր կնիքը չթողնել, Մ. Աբեղյանի արտահայտությամբ՝ «եկեղեցու հարազատ զավակ, եկեղեցական ոգով սնված» վարդապետ-պատմագրի գրչի վրա: Ուստի և «Պատմությունը» ինչ-որ չափով տուրք է տվել կրոնական մտածողությանը, արժացուելով հեղինակի համոզմունքն ու հավատը «հրաշքների» և «աստվածային նախասահմանվածության» նկատմամբ: Դավրիժեցին չէր կարող զերծ մնալ ժամանակի յուրահատկությունը հանդիսացող՝ կրոնական նորմերի այնպիսի դրսևորումից, որպիսին էր թշվառություններն ու պատահարները մարդկանց «մեղքով» (ավասն մեղաց մերոց) բացատրելը: Տեղին է այս կապակցությամբ հիշել Գ. Գապպենճյանի խոսքերը, որը XVII դ. արհավիրքները նկարագրելուց հետո գրում է. «Այս ամենքը կրկան արդյոք հայուն ո՞ր մեղքին, ո՞ր հանցանքին համար: Ժամանակակից գրիչները թող չպատասխանեն, որովհետև անոնք անշուշտ «ավասն մեղաց մերոց»-ի պէս դարերով հեղհեղված բանաձևի մը պիտի վերագրեն...»⁵⁶:

⁵⁵ ՄՊՀ, պր. 2, էջ 41:

⁵⁶ Գ. Գապպենճյան, Հայ ողբերգուհի: Առաքել Դավրիժեցի («Տաճար», Կ. Պոլիս, 1912, էջ 337):

Ուստի հասկանալի է հայացքների այն սահմանափակությունը, որ երբեմն իրեն զգացնել է տալիս «Պատմություն» մեջ: Ինչ-որ տեղ Դավրիժեցին Հայաստանի ավերման, հայ ժողովրդի բոլոր թշվառությունների պատճառը համարում է Մելքիսեթ կաթողիկոսին և Մանվել եպիսկոպոսին, «որք զնացեալք ի Սպահան բերին զազգն Պարսից՝ որք աւերեցին զաշխարհս Հայոց»⁵⁷: Նույն կերպ դատելով Վրաստանի իրադարձությունների մասին, հեղինակը գրում է, թե մի «չարաբաստ այրն... եղև պատճառ կործանման թագաւորութեանն քրիստոնէից...»⁵⁸: Սակայն, շնայած այս մտահայեցողությանը, Դավրիժեցին, այնուամենայնիվ, տալիս է Վրաստանի և Հայաստանի պատմության դրվագների ճշմարտապատում նկարագրությունն այնպես, որ նրանց շրջթայի մեջ ընդգծված ենք տեսնում իրադարձությունների և՛ պատճառները, և՛ հետևանքները:

Անշուշտ, կրոնական սահմանափակության արգասիք է և Դավրիժեցու երբեմն արտահայտված զայրույթը ժողովրդի բողոքի և ընդվզման դեմ. «Ազգս Հայոց... ինքեանք կործանեցին զթագաւորութիւնն իւրեանց՝ նենդութեամբ և անհնազանդութեամբն իւրեանց...»⁵⁹: Նույնպիսի պարսավանքով Դավրիժեցին ընդգծում է, որ ջալալիները «ոչ հնազանդէին թագաւորին», և որ նրանց մեջ կային նույնիսկ քրիստոնյաներ, «որք ո՛չ ունէին զերկիւղն Աստուծոյ յինքեանրս»⁶⁰: Մինչդեռ, երբ խոսքը վերաբերում է ժողովրդի պայքարին ընդդեմ կրոնափոխության, ձուլման, բռնազաղթի և այլն, պատմիչը հիացմունքով է խոսում ինչպես հայ, այնպես էլ մյուս ժողովուրդների մասին:

Դավրիժեցին հիանալի է ըմբռնել ժամանակի ոգին, որի համար էլ իրադարձությունները կարողանում է անսխալ մեկնաբանել, մանավանդ շահ Աբբաս Ա-ի քաղաքականու-

⁵⁷ Դավրիժեցի, էջ 49:

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 129:

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 147:

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 87, 85:

թյունն ու նպատակները վերլուծելիս: Այստեղ արդեն պատմիչը վեր է բարձրանում իր շրջապատից. իրոք, նա «կարծես մի բաղաբազետ և հոգեբան լինի»⁶¹:

* * *

Ա. Դավրիժեցու «Պատմությունն» աչքի է ընկնում կենդանի, հյութեղ լեզվով ու պարզ ոճով: Նրա գրաբարն այնքան է մոտիկ աշխարհաբարին, որ առիթ է տվել գրաբարի երկրպագուների դժգոհությանը: Այսպես, ոմանք Դավրիժեցու լեզուն համարում են «աղավաղված», «տկար գրաբար», հեռու «ընտիր» լինելուց, և այդ բանում հեղինակի «մեղքը» կապում են Ոսկան Երևանցու՝ գրքի առաջին հրատարակչի հետ⁶²: Նշենք, որ լեզվաբանության մեջ էլ Դավրիժեցու երկը բերվում է իբրև XVII դ. աշխարհաբարի նմուշ⁶³, Բոլոր դեպքերում, Դավրիժեցու լեզվի համար բնորոշ են XIX—XVIII դդ. մեր մատենագրության հատկանշական կողմերը, այսինքն՝ և՛ գրաբարի, և՛ աշխարհաբարի տարրերը, ինչպես նաև թուրքերեն ու պարսկերեն բառերի առատ գործածությունը: Մյուս կողմից, Դավրիժեցին շատ հաճախ բառերին կից նշում է դրանց ավելի գործածական հայերեն կամ թեկուզ ոչ հայերեն հոմանիշը, ձգտելով իր լեզուն մատչելի դարձնել ամեն խավի ընթերցողի համար: «Պատմությունը» լի է ժողովրդական դարձվածներով, որոնք առանձին կենդանություն են տալիս շարադրանքին: Խնամքով

⁶¹ Մ. Արեղյան, Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք II, Երևան, 1946, էջ 452:

⁶² Տե՛ս Գ. Զարեհանյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 178, Ա. Զամիեյան, Հայ գրականության պատմություն, Նոր Նախիչևան, 1914, էջ 39—40:

⁶³ Տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951, էջ 447, Ս. Ղազարյան, Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954, էջ 380: Տարօրինակ է, սակայն, որ «Պատմությունից» իբրև նմուշ վերցված է հենց այն հատվածը (դլ. ԾԳ, էջ 592—593), որը պատկանում է այլ հեղինակի՝ հալեպցի Սարգիս քահանայի գրչին, և որի լեզուն որոշակիորեն տարբերվում է Դավրիժեցու լեզվից:

ընտրված համեմատություններն ու մակդիրները հարստացնում են երկի պատմելաձևը, իսկ նրա առանձին հատվածներ հասնում են բարձր գեղարվեստականության: Տպավորիչ են Գառնիի պաշտպանության, քրիստոնյաների մահմեդականացման և, մասնավորապես, հայոց մեծ գաղթի նկարագրությունները, որոնց մասին Մ. Աբեղյանն իրավամբ գրում է. «Այսպիսի նկարագիրներ մեր պատմությանց մեջ քիչ կպատահենք Նդիշեի ժամանակից ի վեր»⁶⁴:

* * *

Ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, Դավրիժեցու երկն ունեցել է մի քանի ձեռագիր ընդօրինակություններ, որոնցից երկուսը (1663 թ. Կարբիում Աթանաս դպրի և 1666 թ. Նրեվանում Ավետիք երեցի ընդօրինակածները) գտնվում են Երևանի Մատենադարանում՝ 1772 և 1773 համարների տակ⁶⁵: Այստեղ են պահպանվում նաև «Պատմության» մի քանի ոչ լրիվ ձեռագրեր (№№ 4998, 5025, 5081, 5959 և այլն)⁶⁶: Մի օրինակ էլ պահվում է Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մատենադարանում (№ 137, հին № 83), որ 1665 թ. ընդօրինակություն է, կատարված Ավետիք երեցի կողմից Երևանում, Դավրիժեցու հսկողությամբ: «Հանդէս ամսօրեայ»-ի հաղորդմամբ այդ ձեռագրի հիշատակարանը բառ առ բառ նույնն է 1666 թ. ձեռագրի հիշատակարանի հետ, այն տարբերությամբ միայն, որ դա ոչ թե 5-րդ, այլ «չորրորդ գիրք է, որ ինքեան Առաքել Վ-ի ձեռագրի օրինակէն գաղափարեցաւ»⁶⁷: Այս ձեռագիրը հանգամանորեն նկարագրված

⁶⁴ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 446:

⁶⁵ Այս ձեռագրերը, ընդօրինակված լինելով հեղինակի գրած մայր օրինակից, ունեն որոշ տարբերություններ, որոնք նշվել են գրքի երկրորդ և երրորդ հրատարակություններում:

⁶⁶ Այդ մասին հանգամանորեն տե՛ս Հ. Աճառյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ 1151—1152:

⁶⁷ Տե՛ս «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, էջ 314:

է Զ. Տաշյանի կողմից և համեմատված 1669 թ. հրատարակութեան հետ⁶⁸:

Մոսկվայի Լազարյան ճեմարանի հայերեն տպագիր գրքերի ցուցակում (1861 թ.) կարելի է գտնել Դավրիժեցու գրքի վերաբերյալ հետևյալ հիշատակությունը՝ «Առաքել պատմագիր, էջմիածին, ՌՈԿԲ (1662)»⁶⁹: Ելնելով նշված թվականից, Մյուլլերը հավանական է համարում, որ դա վերաբերում է հինգ ձեռագիր օրինակներից մեկին⁷⁰: «Հանդէս ամսօրեայ»-ի խմբագրությունը անհիմն է գտնում Մյուլլերի այս ենթադրությունը և հիշյալ ցուցակի մեջ եղած թվականը տպագրական սխալ է համարում: Իրոք, Լազարյանների գրադարանի ձեռագրերի շարքում Դավրիժեցու գործը բացակայում է ոչ միայն նոր (1888 թ.), այլև հին՝ 1861 թ. ցուցակում, որը վկայակոչում է Մյուլլերը: Մինչդեռ, տպագիր գրքերի ցուցակում այն առկա է (№ 788):

Այս կապակցությամբ հետազոտեցինք նաև Լազարյանների արխիվը, թերթելով բազմաթիվ այլ ցուցակներ, որտեղ Դավրիժեցու երկը հիշատակված է միայն որպես տպագիր՝ «Տեղեկություններ մի քանի հայ հիանալի գրողների մասին» վերնագրի տակ⁷¹, ինչպես նաև Թիֆլիսի էնֆիաճյան եղբայրների գրատանը 1850 թ. վաճառվող գրքերի ցուցակում⁷²:

Ուստի, հիշյալ ցուցակում Դավրիժեցու երկի հիշատակությունն ամենայն հավանականությամբ վերաբերում է

⁶⁸ Զ. Տաշյան [կաղմ.], նշվ. աշխ., էջ 430—432:

⁶⁹ Տե՛ս «Catalogue des livres de la bibliotheque fondamentale de l'Institut Lazareff des langues orientales», Moscou, 1861. Այստեղ՝ «Ցուցակ գրչագիր հայ մատենից գրադարանի Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց» (էջ 3—12), «Ցուցակ տպեալ հայ մատենից գրադարանի Լազարեան ճեմարանի արևելեան լեզուաց» (էջ 15—44):

⁷⁰ Fr. Müller, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. II, 1888, s. 260—261.

⁷¹ Մատենադարան, Լազարյանների արխիվ, թղթ. 127, գ. 33, վավ. 146:

⁷² Նույն տեղում, գ. 61, վավ. 118:

1669 թ. հրատարակությանը, և ՌՈԿԹ-ի (1662) փոխարեն պետք է լինի ՌՈԿԹ (1669):

* * *

«Պատմության» բնագիրն ունեցել է երեք հրատարակություն: Առաջին հրատարակության մեջ, որն իրականացվել է 1669 թ. Ամստերդամում՝ Ոսկան Երևանցու միջոցով, զգալի է անփութությունը. հրատարակիչն իր հայեցողությամբ խմբագրել է գործը, անհամապատասխանություն կա ցանկի և գրքում եղած վերնագրերի միջև, շատ տեղերում տեքստը փոփոխության է ենթարկված: Վերջում կցված է «Պատմությանը» չվերաբերող երկու գլուխ⁷³: Նույնանն այս հրատարակությունն իրավացիորեն համարում է «ոչ հստակ»⁷⁴:

Ավելի քան երկու դար հետո՝ 1884 թ., Դավրիժեցու երկրտպագրվում է երկրորդ անգամ, Վաղարշապատում, ռուս խնդրոյ բազմաց մեծագնէից», ինչպես ասված է գրքի «Զեկուցման» մեջ: Հրատարակությունը կատարվել է Աթանաս դպրի ընդօրինակած ձեռագրի հիման վրա, համեմատությամբ Ավետիք Երեցի ձեռագրի և առաջին հրատարակության, որոնց միջև եղած տարբերությունները բերված են տողատակերում:

Այստեղ չկան Ոսկան Երևանցու ավելացրած վերջին երկու գլուխները, բայց ավելացված է մի նոր գլուխ («Պատմութիւն անցից հրէից ազգին...»), որը զետեղված է ՄԾ գլխից հետո և համարակալված չէ: Հեղինակի նախադրությունից առաջ կա Դավրիժեցու և նրա երկի վերաբերյալ

⁷³ Գլ. ԾԷ՝ «Պատմութիւն վարդապետին Ոսկանայ Երևանցոյ և կենցաղավարութիւն նորին», գլ. ԾԸ՝ «Վասն միութեան և միաւորութեան. նոյնք են եթէ զանազանք. արարեալ նունոյ Ոսկանայ վարդապետի»:

⁷⁴ C. F. Neumann, Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, Leipzig, 1836, s. 249.

«Ջեկուցումն», որն անճշտություններ է պարունակում⁷⁵։ Անփույթ է կազմված նաև ցանկը։ Այսուհանդերձ այս հրատարակությունը առաջինից ավելի խնամքով է կատարված և ավելի հարազատ է բնագրին։

Առավել հաջողվածը «Պատմության» վերջին՝ երրորդ, հրատարակությունն է (1896 թ., Վաղարշապատ), վերատրուկված երկրորդ հրատարակության օրինակից։ Այստեղ ևս տրված են Ոսկանի հրատարակության և նշված երկու ձեռագրերի միջև եղած տարբերությունները։ Բացի դրանից, բերված են «Պատմության» ձեռագիր օրինակի (Աթանաս դպրի) և երկրորդ հրատարակության միջև եղած տարբերությունները։ Այս հրատարակությունն ունի նաև առաջաբան, որտեղ ճշգրիտ տվյալներով համառոտակի խոսվում է Դավրիժեցու կենսագրության, «Պատմության» ձեռագրերի և հրատարակությունների մասին։ Վերջում կցված է նաև հատուկ անունների ցանկ։

Դավրիժեցու «Պատմություն»-ից հրատարակվել են նաև առանձին հատվածներ, ինչպես՝ «Պատմութիւն նեղութեանց և վշտաց, զորս կրեցին հայ ազգաւ քրիստոնեայքն, որք բնակեալք են ի քաղաքն Իլով» (զլ. ԻԸ)⁷⁶, «Տարագրութիւն ջուղայեցւոց ի Սպահան» (զլ. Ե), «Նորոգութիւն անապատական կենաց ի հայս» (զլ. ԻԱ), «Սասանութիւն մեծի անապատին» (զլ. ԻԲ)⁷⁷ և այլն։

Հետադոտողներից շատերին Դավրիժեցու երկը հայտնի

⁷⁵ Որպես «Պատմությունը» գրելու սկիզբ նշված է 1655 թվականը (1651-ի փոխարեն), իբրև Դավրիժեցու մահվան թվական՝ 1669, որով և սխալմամբ հաստատվում է, թե Դավրիժեցին «չէ տեսեալ զտպագրութիւն պատմութեան իւրոյ...»։ Դա թյուրիմացության մեջ է գցել ուսումնասիրողներից շատերին, որոնք նույնությամբ կրկնում են այդ սխալը։

⁷⁶ Տե՛ս «Բռնի միութիւն հայոց կեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռվմայ. Ժամանակակից յիշատակարանք», Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ ԽԵ—ԿԶ։

⁷⁷ Տե՛ս Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մասն Բ, էջ 611—614, 616—618, 623—625։

է Մ. Բրոսսեի ֆրանսերեն թարգմանությամբ⁷⁸, որը, ցավոք, զերծ չէ թերութիւններից: Մ. Բրոսսեն ֆրանսերենով առանձին հրատարակել է նաև «Պատմության» Մե գլուխը կազմող ժամանակագրութիւնը՝ ավելի ընդարձակ ծանոթագրութիւններով⁷⁹, ինչպես նաև վրաց պատմության վերաբերյալ որոշ հատվածներ⁸⁰: «Պատմութիւնը», ինչպես և նրա առանձին հատվածներ, թարգմանվել են նաև ռուսերեն⁸¹: Լեհ բանաստեղծ և թարգմանիչ Անշէյ Շիմանսկին ձեռնամուխ է եղել Դավրիժեցու երկի լեհերեն թարգմանությանը⁸²:

* * *

Դավրիժեցու երկը որպես արժեքավոր պատմական աղբյուր սկսում է օգտագործվել հենց XVII դ.: Կարելի է ասել, որ չկա Դավրիժեցու «Պատմութիւնից» հետո հայ պատմա-

⁷⁸ M. Brosset, Livre d'Histoires, composé par le vartabiet Arakel de Tauriz (Collection d'historiens arméniens, t. 1, St.-Petersbourg, 1874).

⁷⁹ M. Brosset, Des historiens arméniens des XVII et XVIII siècles: Arakel de Tauriz, Régistre chronologique, St.-Petersbourg, 1873, p. 22—60.

⁸⁰ Histoire de la Géorgie depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle traduite du Géorgien par M. Brosset, II partie, I livraison, St.-Petersbourg, 1856, p. 421—445: „Extraits de l'Histoire d'Arakel de Tauriz, relatifs aux regnes de Sulmon I et de Georgi X“.

⁸¹ Аракел Даврижеци, Книга историй, перевод с армянского, предисловие и комментарии Л. А. Ханларян, М., 1973 (այս թարգմանության կապակցությամբ լույս է տեսել Մ. Հեյդարովի գրախոսականը (տե՛ս „Известия АН Азербайджанской ССР“, серия истории, философии и права, 1975, № 2), որտեղ, ի դեպ, լուրջ սխալներ են թույլ տրված ինչպես Դավրիժեցու աշխարհայացքի և նրա «Պատմության» գնահատման հարցում, այնպես էլ պատմական որոշ կարևոր փաստերի մեկնաբանման մեջ), К. Патканов, Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII в., СПб., 1873; Х. Кучук-Иоаннесов, Армянская летопись о евреях в Персии XVII в. и о мессии Саббатае-Цеви („Еврейская старина“, т. X, П., 1918, стр. 60—86); Аракел Даврижский (Тебризский), История Пер. на русск. яз. Т. Тер-Григоряна (անտիպ):

⁸² Տե՛ս «Դրական թերթ», 1975, № 22:

գրության մեջ հանդես եկած շատ թե քիչ խոշոր որևէ երկ, որտեղ XVII դ. առաջին կեսի պատմական իրողություններին նկարագրման համար լայնորեն օգտագործված չլինեն Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունները:

XVII դ. պատմիչ Զաքարիա սարկավազ Քանաքեռցին «Պատմագրության» մեջ իր լսած տեղեկությունները համեմատելով Դավրիժեցու տվյալների հետ, ընդգծում է վերջիններիս ճշմարտացիությունը և նշում, որ ինքը ոչ միայն Դավրիժեցու գրքի տվյալներից է օգտվել, այլև լինելով նրա ժամանակակիցը, նրա հետ անմիջականորեն զրույցներ է ունեցել, հարցումներ արել ու պարզել իր համար մութ պատմական հարցերը⁸³: Դավրիժեցու տվյալների վրա են հենվում XVIII դ. մատենագիր, հայ և պարսից պատմության արժեքավոր աղբյուրի հեղինակ Խաչատուր Զուղայեցին՝ իր երկի Սեֆյան իրանին նվիրված մասում⁸⁴, Աբրահամ Կրետացին (XVII դ. վերջ—XVIII դ. սկիզբ)⁸⁵ և այլ հեղինակներ⁸⁶: Ղ. Ալիշանի շեշտմամբ՝ Դավրիժեցու «արժանեաց» համար է, որ ինքը «Հայապատում»-ի II մասում ընդարձակ հատվածներ է ընդգրկել նրա երկից, քանի որ «ոչ ամէն տեսակ գրուածներէ ընտրեցի այս ճաշակներս, այլ ի

⁸³ Զաքարիա Քանաքեռցի, հ. Գ, էջ 4, 42:

⁸⁴ «Խաչատուր արեղայի Զուղայեցույ Պատմութիւն Պարսից», Վաղարշապատ, 1905, էջ 100, 112, 127, 135, 139... (այսուհետև՝ Խաչատուր Զուղայեցի):

⁸⁵ «Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացույ Պատմագրութիւն անցիցն իւրոց և նատր-Շահին Պարսից», Վաղարշապատ, 1870:

⁸⁶ XVIII դ. առաջին կեսին գրված «Ժամանակագրութիւն եւ նամականի Ստեփաննոսի Ռօշքայ»-ում հեղինակն իր օգտագործած աղբյուրների մասին գրում է. «Ունիմ առ այս զհայ պատմագիրս զՄովսէս Խորենացին... զԱռաքելն...» (տե՛ս Հ. Տաշյան [կազմ.], նշվ. աշխ., էջ 683): Մատենադարանի № 1721 ձեռագրում՝ գրված 1696 թ., նույնությամբ կրկնվում է Դավրիժեցու զավազանագրությունը, թեև աղբյուրը չի հիշատակվում («Կարգ և թիւք կաթողիկոսաց և ամբ նոցա», էջ 134բ—135ա): Բացառված չէ, սակայն, որ նրանք օգտվել են միևնույն աղբյուրից: Նույնը կարելի է ասել նաև մի շարք ժամանակագրությունների մասին:

պատմչաց, ըստ վերոյգրելոյս, զասոնք հաճոյագոյն համարելով յընթերցումն քան զայլս»⁸⁷;

Դավրիժեցու տեղեկություններն օգտագործվել և շարունակում են օգտագործվել XVII դ. առաջին կեսի պատմական իրադարձություններին անդրադարձող հետազոտողների կողմից, նպաստելով ոչ միայն այդ դարի, այլև երբեմն ավելի վաղ շրջանի պատմության այս կամ այն կնճռոտ հարցի լուսաբանմանը⁸⁸:

Ճիշտ է, Դավրիժեցու տվյալներն օգտագործողները ոչ միշտ է, որ կիսում են նրա եզրահանգումները: Առանձին հեղինակներ յուրովի են մեկնաբանում «Պատմության» տվյալները, ինչպես՝ Հ. Տեր-Հովհանյանցը կամ Մ. Թադիազյանը շահ Աբբաս Ա-ի քաղաքականութունը գնահատելիս, որը ջանում են ներկայացնել մեղմացված⁸⁹: Նկատենք, որ, այնուամենայնիվ, «Պատմությունից» նրանց վկայակոչած առատ նյութերը պատկերացում են տալիս քննված հարցի բուն էություն մասին:

Դավրիժեցու տեղեկությունները հետազոտողների քննության առարկա են եղել առավելապես հայ ժողովրդի պատմության հետ կապված հարցերի լուսաբանման առիթով և ավելի

⁸⁷ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մասն Ա, էջ [4], 132:

⁸⁸ Այսպես, Ստեփանոս Սալմաստեցու կաթողիկոսության ժամանակի հարցը Հ. Անասյանը պարզում է Դավրիժեցու երկի ԼԱ գլխի տվյալների միջոցով, որը հայոց կաթողիկոսների ժամանակագրութունն է: Այս գավադանացանկը Հ. Անասյանը համարում է առաջնակարգ սկզբնաղբյուր, իսկ նրա տված թվականները՝ անտարակույս ճշգրիտ, քանի որ դրանք գրված են ժամանակակից հիշատակարանների հիման վրա: Այսպիսով, Դավրիժեցու տեղեկությունների շնորհիվ մերկացվում է Ստ. Սալմաստեցու անունով կոչվում գտնվող տապանաքարի կեղծութունը, որը շփոթության աղբյուր է եղել հայ պատմագիտության մեջ Սալմաստեցու կենսագրության հարցում: (Տե՛ս Հ. Աճառյան, Դիտողություններ Ստեփանոս Սալմաստեցու կենսագրության վերաբերյալ («Էջմիածին», 1956, № № 8—9, 11—12):

⁸⁹ Հ. Տեր-Հովհանյանց, Պատմութիւն Նոր Զուլայու, որ յԱսպահան, հ. 1, Նոր Զուլա, 1880, էջ 76, Մ. Թադիադյան, Պատմութիւն Պարսից, հ. Ա, Կալկաթա, 1846, էջ 169:

քիչ՝ ալլ երկրներին, մասնավորապես Իրանի պատմության կապակցութեամբ:

Դավրիժեցու մասին գրել են մեծ մասամբ հայ գրականությունը կամ պատմագրությանը նվիրված ուսումնասիրությունների հեղինակներ, որոնք, ի թիվս ալլ պատմիչների, որոշ էջեր կամ հակիրճ հոդվածներ են նվիրել Դավրիժեցուն:

Պատմիչի մասին եղած գրականությունն աչքի է ընկնում առավելապես նրա «Պատմությունից» քաղված տեղեկությունների հաղորդմամբ՝ հեղինակի կյանքի և նրա երկի վերաբերյալ⁹⁰։ Թեև շատ հեղինակներ են անդադարձել Դավրիժեցուն, սակայն քիչ են փորձերը՝ հանգամանորեն վերլուծելու նրա գործը, աշխարհայացքը և «Պատմության» հետ կապված շատ հարցեր։ Անդադառնանք դրանցից մի քանիսին:

Արժեքավորելով Դավրիժեցուն որպես պատմիչի և ցույց տալով նրա տեղը հայ պատմագրության մեջ, Ղ. Ալիշանը նշում է, որ Դավրիժեցին թե՛ իրենից 2—3 դար առաջ և թե՛ իրենից հետո եղած պատմիչների մեջ լավագույնն է⁹¹։ Մեծ նշանակություն է տալիս Ղ. Ալիշանը «Պատմության» «անտարակույս ստուգությունը» և «օտարաց անժանոթ բաներ հայտնելուն», ընդգծելով նաև, որ Դավրիժեցին իր պատմածների մեծ մասի ականատեսն է և «շատ յարգի և պատուական է ծանոթութեամբ Ժէ դարու սկիզբէն մինչև ի կէսն և ավելի անդին, այն ժամանակի քաղաքական մեծ դիպաց նկարագրութեամբ...»⁹²։ «Եթէ և հայաբանութեամբ ստորին

⁹⁰ Տե՛ս Մ. Չամչյան, Պատմութիւն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, էջ 17, С. Neumann, նշվ. աշխ., էջ 249, С. Назарянц, Обзорение истории Гайканской письменности, Казань, 1846, стр. 42 (Մա. Նադարյանցը վերաշարադրում է Նոյմանի հոդվածը), Գ. Զարեհաճալյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 172—179, Ա. Ղազիկյան, Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ կյանքի, I պրակ, Վենետիկ, 1909, էջ 187, Մ. Պատուրյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 213 և այլն:

⁹¹ Ղ. Ալիշան, Հայապատում, մասն Ա, էջ 131:

⁹² Նույն տեղում:

է,—շարունակում է նա,—բայց կարգաբանութեամբ գովելի»⁹³։ «Պատմութեան» մեջ ընդգրկված, «զգայուն և իրավախոհ կերպով գրված» իրադարձությունների մասին խոսակց հետո հեղինակը թեթևակի անդրադառնում է պատմիչի կենսագրությանը, նշելով, թե նա իր երկը «դադարեցուցած թուականէն քիչ վերջը վախճաներ է», ընդ որում, չի նշում Դավրիժեցու պորժի ավարտման թվականը, և այսպիսով, նրա տեղեկությունը պատմիչի մահվան թվականի մասին դառնում է ավելի անորոշ։ Ղ. Ալիշանը Դավրիժեցու երկի առավելություններից է համարում այն փաստը, որ վերջինս արժանացել է Բրոսսեի և Լանգլուայի ուշադրությանը⁹⁴։

Հենվելով Դավրիժեցու հաղորդած կենսագրական տրվյալների վրա, Լեոն տալիս է նրա աշխատության գրվելու պատմությունն ու դժվարին հանգամանքները։ Նշելով, որ գրական աշխատանքի այդ դժնդակ պայմանները դարերից ի վեր գոյություն ունեին, Դավրիժեցու նման հեղինակների գոյությունը Լեոն միակողմանիորեն բացատրում է բացառապես այն հանգամանքով, «որ այդ մարդիկ ընդունակ են եղել անձնագոհության»⁹⁵։ Յույց տալով «հավատացյալ վանական» Դավրիժեցու տածած մեծ սերը եկեղեցու նկատմամբ, Լեոն որպես հետևանք նշում է լուկ, թե «այդ սերը դարձնում է նրան երկարաբան, ուշադիր դեպի բոլոր մանրամասնությունները»⁹⁶, շտեմնելով այլ հետևանքներ։ Միաժամանակ, Լեոն ընդգծում է պատմիչի «գրական կիրթ ճաշակը», ժամանակի դեպքերին լավատեղյակ լինելը և իր նկարագրածի նկատմամբ անաչառ վերաբերմունքը։ Նա Դավրիժե-

⁹³ Նույն տեղում։

⁹⁴ Ղ. Ալիշանը սխալմամբ գրում է. «Պրոսէ և Լանկլուա, մին փոսն-կերէն թարգմանելով, միւսն տպագրութեամբ հրատարակելով զայն...» (նույն տեղում, էջ 132), մինչդեռ Դավրիժեցու գործը, ինչպես գիտենք, թարգմանել և հրատարակել է Բրոսսեն, իսկ Լանգլուան, որ գործել է Բրոսսեից առաջ, հրատարակել է հայոց ավելի վաղ շրջանի պատմիչներին։

⁹⁵ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, Երևան, 1946, էջ 362։

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 363։

ցուն համարում է «առաջնակարգ գրական մի աստղ, որ չունի իր նմանը թե՛ նախորդ դարում և թե՛ իր ժամանակակիցների մեջ»⁹⁷։ «Հայկական տպագրություն» մեջ ևս Լեոն անդրադառնում է Դավրիժեցու գործին, այն համարելով «XVII դարի ամենալաւ հեղինակութիւնը» և «առաջին տպագրած գիրքը...», որ խոսում էր ժամանակակից կյանքի մասին...»⁹⁸։

Մ. Օրմանյանը, ելնելով գրքի ողջ շարադրանքից, հետեւություններ է անում պատմիչի կյանքի ու նրա երկի վերաբերյալ։ Հենվելով Դավրիժեցու հիշատակարանի այն հաղորդման վրա, որ աշխատանքն ավարտվել է 1662 թ., ինչպես նաև նկատի ունենալով «գործին կէսին»՝ 30-րդ գլխի վերջում, իբրև այդ գլուխը գրելու թվական նշված 1662 թ., Մ. Օրմանյանը եզրակացնում է, որ «շարայարեալ պատմութիւնը մինչև Լ (30) գլուխին վերջն է», իսկ նրանից հետո՝ մնացած 26 գլուխները, «որք իրարմէ անկախ նիւթեր են», հեղինակը պատրաստ ունի և կցել է պատմության վերջում, թերևս մի մասն էլ ավելացնելով⁹⁹։ Սակայն «Պատմության» տարբեր գլուխների շարադրման ժամանակի նման սահմանադատումը չի համընկնում աշխատության ժամանակագրական տվյալների հետ։ Նկատենք, որ Մ. Օրմանյանի հիշատակած 30-րդ գլխից հետո դարձյալ կան գլուխներ, որոնք գրվել են 1662 թ., ինչպես ԼԱ (31-րդ) գլուխը՝ գրված նախորդից ընդամենը 4 օր հետո¹⁰⁰, կամ վերջին գլուխներից մեկը՝ ՄԱ (51-րդ)¹⁰¹։ Բացի դրանից, եթե 30-րդ գլխից հետո կան գլուխներ՝ գրված 1662-ից առաջ¹⁰², ապա մինչև 30-րդ գլուխը կարելի է հանդիպել, ընդհակառակը, 1662-ից հետո

⁹⁷ Նույն տեղում, էջ 362։

⁹⁸ Լեո, Հայկական տպագրութիւն, -հ. I, Թիֆլիս, 1901, էջ 159—160։

⁹⁹ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914, էջ 2492։

¹⁰⁰ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 440։

¹⁰¹ Նույն տեղում, էջ 577։

¹⁰² ԼԳ (33) գլուխը գրված է 1659 թ. (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 457), ԼԴ (34) գլուխը՝ 1660 թ. (էջ 477)։

կատարված իրադարձությունների հիշատակմանը, որ, բնականաբար, կարող էր գրվել 1662-ից հետո միայն¹⁰³։

Ինչ վերաբերում է Մ. Օրմանյանի այն մտքին, որ «Պատմության» 30-րդ գլխից հետո մնացածներն «իրարմէ անկախ նիւթեր են», ապա պետք է ասել, որ ինչպես նշված գլխից առաջ, այնպես էլ հետո կարելի է գտնել և՛ իրարից անկախ, և՛ միմյանց հետ առնչվող գլուխներ։ Բոլոր դեպքերում, 30-րդ գլուխը ընդունել իբրև Դավրիժեցու գործի վերջը՝ ճիշտ չէ։ Հիշենք, որ ինքը՝ պատմիչը, 1662 թ. 50-րդ գլխում պարզորեն նշել է այն մասին, որ 11-րդ տարին է, ինչ աշխատում է գրքի վրա և տակավին շարունակում է աշխատել¹⁰⁴։

Այնպիսի ստույգ տեղեկության մասին, ինչպիսին Դավրիժեցու մահվան թվականն է, Մ. Օրմանյանը ենթադրություններ է անում, ջանալով այդ հարցը լուծել՝ ելնելով այն բանից, որ Դավրիժեցին Փիլիպոս կաթողիկոսի հաջորդի (Հակոբ Զուղայեցի կաթողիկոսի) գործերից շատ քիչ բան է պատմում և այլն¹⁰⁵։

Կոստանդնուպոլսում լույս տեսնող «Տաճար» շաբաթաթերթում 1912 թ. Դավրիժեցուն ընդարձակ հոդված է նվիրել Գ. Գապպենճյանը։ Դա նրա «Հայ ողբերգուներ» խորագիրը կրող հոդվածաշարից է, որը հրատարակվել է «գերազանցորեն ազգային տոներում» առթիվ, հետևապես և նպատակ է ունեցել կրկին անգամ հիշեցնելու հայոց տառապանքի, հայ մշակույթի, պատմիչների մասին՝ բորբոքելու ընթերցողի հայրենասիրական ոգին։ Այդ է պատճառը, որ հեղինակը «Առաքել Դավրիժեցի» հոդվածի մեծ մասը նվիրել է XVII դ. սկզբի հայ ժողովրդի կյանքի, նրա կրած փորձությունների նկարագրությանը։ Հոդվածագիրը Դավրիժեցուն բնորոշում է որպես մի պատմիչի, որն ընդունակ է իրերն ու իրողությունները, դեպքերն ու դեմքերը զանազանիլ անկաշառ

103 Տե՛ս Դավրիժեցի, գլ. ԲԶ (26), էջ 353։

104 Նույն տեղում, էջ 562։

105 Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 2492։

ու անկողմնակալ ոգով: «Գեղեցիկին ու վսեմին համար,— իրավամբ նկատում է Գ. Գապպենճյանը,— իր գրիչը հորդ ու զեղուն է, որքան կներեն իր թափն ու խանդավառությունը, մինչդեռ չարին ու տգեղին դեմ կը զայրագնի սուր ու կծու խայթումներով»¹⁰⁶, Հեղինակն ուշադրության է առնում և Դավրիժեցու միամտությունը, որը բացատրում է կրոնական «միատիկ ոլորտի» առկայությամբ, ուր մեծացել ու դաստիարակվել է պատմիչը¹⁰⁷: Սակայն Գ. Գապպենճյանի համոզմունքն իրավացիորեն այն է, որ հեղինակի այս հատկանիշները սովոր չեն գցում պատմական այս արժեքավոր երկի վրա¹⁰⁸:

«Էջմիածին» ամսագրում լույս տեսած «Առաքել Դավրիժեցի» հոդվածը¹⁰⁹ փաստորեն «Պատմության» վերջին գլխի (գիրքը գրելու հանգամանքների մասին) վերլուծությունն է, որի ընթացքում հոգվածագիրը ջանում է նաև ընդհանրացումներ անել ժամանակի հասարակական կյանքի, Դավրիժեցու երկի ստեղծման պայմանների և նրա նշանակության մասին: Հեղինակն իրավացիորեն Դավրիժեցու «Պատմության» ստեղծումը համարում է հասարակական հասունացած պահանջի արդյունք, թեև դրան զուգընթաց տալիս է ոչ ճիշտ մեկնաբանություն՝ գերազնահատելով անհատների դերը և շտեմսելով տնտեսական-մշակութային այն կորիզն ու այն զարթոնքը, որ ազդակ եղան հայ պատմագրության վերածնունդ:

¹⁰⁶ Գ. Գապպենճյան, նշվ. հոդվ. («Տաճար», 1912, էջ 338):

¹⁰⁷ Նույն տեղում, էջ 339:

¹⁰⁸ Գ. Գապպենճյանի տեղեկությունները «Պատմության» ձեռագրերի, հրատարակությունների մասին վերցված են 1884 թ. հրատարակության կապակցությամբ Յ. Մյուլլերի գրախոսականի հայերեն թարգմանությունից: Այդ պատճառով էլ այստեղ 1896 թ. հրատարակության մասին, որը պետք է հայտնի լիներ Գ. Գապպենճյանին, ոչ մի խոսք չի ասվում (տե՛ս նույն տեղում, էջ 408, հմտ. «Հանդես ամսօրեայ», 1889, էջ 139—141):
¹⁰⁹ Ռ. Վ. [Ռուբին վարդապետ], Առաքել Դավրիժեցի («Էջմիածին», 1944, № 10—12): Սույն հոդվածն արտատպվել է Թեհրանում լույս տեսնող «Ալիք» օրաթերթում (1945, № 207—210):

Դավրիժեցու մասին ամփոփ հոգւածում Հ. Անասյանն ի մի է բերել պատմիչի վերաբերյալ եղած բոլոր կարևոր տվյալները¹¹⁰։ Դավրիժեցին Հ. Անասյանի իրավացի գնահատմամբ «ստուգապատում մատենագիր է և իր ժամանակի պատմության համար վստահելի աղբյուր»¹¹¹։ Միանգամայն ընդունելի է հեղինակի այն միտքը, որ Դավրիժեցին «Պատմություն» ավարտել է 1662 թ., բայց նրանից հետո էլ ավելացրել է որոշ գլուխներ ու հատվածներ։

Որոշ հեղինակներ «Պատմությունը» գնահատել են այս կամ այն տեսանկյունից։ Այսպես՝ Ե. Դուրյանը Դավրիժեցու երկը բնութագրում է ավելի շուտ լեզվի տեսակետից։ Ե. Դուրյանն ընդհանրապես այլ պատմիչների մասին խոսելիս էլ ուշադրության կենտրոնում ունի լեզվի հարցը և ամեն անգամ դժկամությամբ է հայտնում գրաբարի «խանգարման» կապակցությամբ։ Հետաքրքիր է, սակայն, որ նա Դավրիժեցու երկի լեզվի մասին գովեստով է խոսում (չնայած նրա գրաբարի «խանգարմանը») և նշում, որ եթե Դավրիժեցու երկից դուրս բերվեն հրատարակչի աղավաղումներն ու «սրբագրությունները», ապա կնկատվի «կանոնաւոր լեզուի մը հետեւելու խնամքը»¹¹²։

Մ. Արեղյանն առավելապես վեր է հանել Դավրիժեցու գործի գեղարվեստական արժանիքները։ Թերևս այդ է պատճառը, որ նա «Պատմությունը» համարում է «զանազան դրույցների անմշակ ժողովածու»¹¹³։ Սակայն Դավրիժեցու՝ ոչ միայն «Պատմության» նյութերը ժողովելու, այլև իր նկարագրածը գնահատելու, իրադրությունը վերլուծելու և քաղմաթիվ հարցերի նկատմամբ իր վերաբերմունքն արտահայտելու ջանքերը թույլ չեն տալիս նման գնահատական տալ նրա գործին։ Հիշենք Լեոյի խոսքերը Դավրիժեցու «Պատմության» մասին. «Ընթերցողի աչքի առջև շարունակ կանգ-

110 Հ. Անասյան, Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, էջ 1144—1155։

111 Նույն տեղում, էջ 1144։

112 Ե. Դուրյան, Պատմութիւն հայ մատենագրութեան (ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերը), Կ. Պոլիս, 1885, էջ 81։

113 Մ. Արեղյան, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 453։

նած է հեղինակի ինքնատիպ պատկերը»¹¹⁴։ Մ. Աբեղյանը, այնուամենայնիվ, իր հիացմունքն է հայտնում Դավրիժեցու հայրենասիրության առթիվ, այն համեմատելով խորհնացու հայրենասիրական ոգու հետ և ավելացնելով, որ Դավրիժեցին «խորհնացուց ավելի սրտառու է ողբում յուր հայրենիքը, որից ավելի գեղեցիկ չէր կարող ոչ մի իրեն ժամանակակից բանաստեղծ ողբալ»¹¹⁵։ Մ. Աբեղյանն իրավացիորեն ընդգծում է Դավրիժեցու և՛ սնոտիապաշտությունն ու միամտությունը, և՛ ժամանակի ոգին ճիշտ կերպով ըմբռնելու կարողությունը¹¹⁶։

«Պատմության» երկրորդ հրատարակությունից շորտարի անց լույս տեսավ Ֆ. Մյուլլերի գրախոսականը¹¹⁷, որտեղ նա Դավրիժեցու «Պատմությունը» դասում է «հազվագյուտ ստեղծագործությունների» շարքը, և ժամանակին կատարված ու օգտակար գործ է համարում նրա նոր հրատարակությունը։ Գրախոսողը բավարարվում է միայն պատմիչի կենսագրության ու նրա երկի վերաբերյալ հանրահայտ տեղեկությունների արձանագրմամբ և մի քանի ոչ էական դիտողություններով։ Ընդ որում, ճիշտ չի նշում Դավրիժեցու մահվան թվականը և «Պատմության» ընդգրկած ժամանակաշրջանը։

Երրորդ հրատարակության առթիվ գրախոսություն կա «Հանդէս ամսօրեայ»-ի էջերում, որտեղ նշվում է նոր հրատարակության առավելությունը նախորդի նկատմամբ և վերապատմվում «Յառաջաբան»-ի տեղեկությունները «Պատմության» ձեռագրերի, հիշատակարանի մասին։ Գրախոսականում հաղորդվում է նաև «Պատմության»՝ Վիեննայի Մխիթարյան միաբանության մասնեադարանում գտնվող ձեռագրի և նրա հիշատակարանի մասին¹¹⁸։

¹¹⁴ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 362։

¹¹⁵ Մ. Աբեղյան, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 448։

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 451։

¹¹⁷ Fr. Müller, նշվ. աշխ., էջ 259—262։

¹¹⁸ «Հանդէս ամսօրեայ», 1896, էջ 314։

«Պատմության» առաջին հրատարակության մասին տե՛ս Հ. Միրզոյանի հոդվածը («Քաների Երևանի համալսարանի», 1971, № 2)։

Բնորոշելով Դավրիժեցուն, Ա. Զամինյանը նրան անվանում է «ճշմարտախօս ու անաշառ պատմիչ», թեև նա «միամիտ հաւատացող մըն է»։ Հեղինակն առանձնապես ընդգծում է Դավրիժեցու գեղեցիկ մանրամասնություններով և զգացմունքով լի նկարագրությունները, միաժամանակ շեշտում, որ Դավրիժեցու լեզուն տկար գրաբար է, խառը ժողովրդական և այլազգի բառերով, իսկ ինքը՝ հեղինակը, «շատ կարդացած ու շատ տեղեր ճանապարհորդած է. ամէն բան տեսած ու յսած»¹¹⁹։

Կարելի է շարունակել այնպիսի հեղինակների թվարկումը, որոնք հակիրճ անդրադառնում են Դավրիժեցուն և կամ ուղղակի նշում նրա երկի մասին¹²⁰։

Վերջին տասնամյակներում նկատելի է Դավրիժեցու երկի գնահատման հարցում համեմատաբար առավել բազմակողմանի մոտեցում (թեև այստեղ ևս խոսքը կարող է վերաբերել առավելապես այն դեպքերին, երբ ուսումնասիրողները Դավրիժեցուն անդրադարձել են լոկ իրենց օգտագործած աղբյուրների վերլուծության ժամանակ)։ Այսպես, ներկայումս «Պատմությունը» դիտվում է նաև որպես XVII դ. հայ փիլիսոփայության պատմության կարևոր աղբյուր, որը վկայում է ժամանակի հայկական մի քանի դպրոցներում փիլիսոփայության դասավանդման, նրա առանձին ներկայացուցիչների մասին¹²¹։ Դավրիժեցու երկը ներկայացված է նաև

¹¹⁹ Ա. Զամինյան, *Եզվ. աշխ.*, էջ 239—240։

¹²⁰ Տե՛ս Հ. Աճառյան, *Հայոց անձնանունների բառարան*, հ. Ա, էջ 216, Հ. Գաբրելյան, *Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց*, Վիեննա, 1851, H. Petermann, *Reisen im Orient*, Bd. 1, Leipzig, 1860, s. 223; K. Патканов, *Библиографический очерк армянской исторической литературы*, СПб., 1879, նույնի հայերեն թարգմ.՝ «Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց ցուցակ» («Փորձ», 1880, №1, հավելված, էջ 34—35), H. Thorossian, *Histoire de la litterature armenienne des Origines Jusqu'a nos jours*, Paris, 1951, p. 205—206, A. Salmasian, *Bibliographie de l'Arménie*, Paris, 1946, p. 29 և այլն։

¹²¹ Տե՛ս Վ. Զալոյան, XVII—XVIII դդ. հայ փիլիսոփայության ֆեոդալական ուղղության գնահատման հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1)։

իրրե աղբյուր՝ Ուկրաինայի հայկական գաղութի մասին¹²²։

Առանձին կանգ չառնելով սովետական շրջանի այլ հեղինակների կարծիքների վրա, նշենք միայն, որ նրանք ևս բարձր գնահատական են տալիս «Պատմությանը»։

Իր դարաշրջանի ճշմարիտ արտացոլումը լինելով, Դավրիժեցու երկը մինչև օրս էլ նպաստում է վեր հանելու և ճիշտ լուսաբանելու պատմության որոշ հարցեր։ Մերկացնելով թուրք կեղծարարների այն պնդումները, ըստ որոնց՝ հայերը թուրքական գերիշխանության ներքո մինչև 1878 թ. իրենց շատ լավ են զգացել, գերմանացի պրոֆեսոր Յ. Մարկվարտը գրում է, որ բավական է ծանոթանալ Առաքել Դավրիժեցու «Պատմությանը»՝ պատկերացնելու համար օսմանցիների վերաբերմունքը հայերի և ընդհանրապես քրիստոնյաների նկատմամբ դեռևս XVI դ.¹²³։

Դավրիժեցին ընդհանուրի ուշադրությանն է արժանացել հենց այն ժամանակ, երբ լույս աշխարհ եկավ նրա գիրքը։ Եվ պետք է ասել, որ միայն դրվատանքի խոսքեր չեն, որ բաժին են հասել նրան։ Ինչպես ամեն մի արժեք ներկայացնող և քննադատող երկ, «Պատմությունը» ևս ունեցել է բարեկամներ ու թշնամիներ։ «Դա առաջին հայերէն գիրքն էր, որ թշնամական կրքեր յարուցեց, հալածվեց»,—գրում է Լեոն։ Որպես ազգասիրության կոշող «հերետիկոս» գիրք, որ կիսանգարեր հայերին կաթոլիկացնելու գործին, Լեհաստանում այն արգելվեց։ Պատճառը՝ լեհահայերի կրած տառապանքի, նիկոլ եպիսկոպոսի և կաթոլիկ կրոնավորների մերկացնող բնութագիրն էր, որ պատմագիրը տալիս է ցասումով և մեծ ճշմարտացիությամբ։ Լատին կրոնավոր Ալոյսիոս Պի-

¹²² Г. Пингирян, «История» Аракела Даврижеци и ее источники об антиуниатском движении в армянских колониях на Украине в 20—50-х гг. XVII в. (сб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1971); Я. Дашкевич, Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков, Ереван, 1962, стр. 76—78.

¹²³ Յե'ս J. Marquart, L'origine et la reconstitution de la nation armenienne. Traduction de Marie K. J. Basmadjian, Paris, 1919, p. 7.

դուն Դավրիժեցու գրքի արգելումը պատճառաբանում է նրանով, որ «ոչ կարէ ինքն, գոլով ծառայ առաքելութեանն, հաւանիլ ընդ վաճառումն և ընդ ծաւալումն գրոց, յորս են բանք անարգանաց զհովիտէն իւրեանց»¹²⁴։

Բոլոր դեպքերում մեծ է եղել «Պատմութեան» նվաճած ուշադրությունը։ Ամստերդամում հրատարակվելուց հետո գրքի օրինակներն ուղարկվում են Արևելք, որտեղ շուտով սպառվում են։ Նույնը կատարվում է հաջորդ հրատարակությունից հետո։ Ֆ. Մյուլլերը գրում է, որ ինքը մի հայ եկեղեցականի օգնությամբ մեծ դժվարությամբ և բավականին մեծ գումարով կարողացել է ձեռք բերել Դավրիժեցու գրքի մի օրինակը¹²⁵։ Նույնպիսի դժվարություն է կրել նաև Պետերմանը, դեպի Արևելք կատարած ուղևորության ժամանակ, մինչև որ Զուդայում գտել է «Պատմութեան» մի օրինակը՝ Բեռլինի պետական մատենադարանի համար¹²⁶։

«Պատմութեան» համընդհանուր ճանաչումն արդյունք է ոչ միայն այն բանի, որ նրա հեղինակը ականատես է, ականջալուր և անաչառ, այլև՝ որովհետև նա տեղեկացնում է Հայաստանից բացի նաև այլ երկրների մասին, հաղորդելով այնպիսի տվյալներ, որոնք բացակայում են նույն դարաշրջանի այլ պատմիչների երկերում։

Նման սկզբնաղբյուրը միանգամայն արժանի է լինելու բազմակողմանի հետազոտության առարկա։

¹²⁴ Տե՛ս «Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռվմայ», էջ 215, հմմտ. Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 451, նույնի «Հայկական տպագրություն», հ. 1, էջ 160։

¹²⁵ Fr. Müller, նշվ. աշխ., էջ 259։

¹²⁶ H. Petermann, նշվ. աշխ., էջ 223։

**ԻՐԱՆԻ XVII Դ. ՍԿՋՔԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ
ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՀԱՐՑԵՐԸ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ ԼՈՒՍԱՐԱՆՄԱՄԲ**

Սեֆյան իրանն իր գոյության երկրորդ հարյուրամյակն սկսեց մարտական գործողություններով Թուրքիայի դեմ՝ նպատակ ունենալով կործանիչ հարված տալ հակառակորդին և դրժելով նախապես կնքված ամրթալի պայմանագիրը, վերստին տիրել թուրքական տիրապետությանն անցած հյուսիս-արևմտյան նահանգներին:

Իրանա-թուրքական պատերազմների այս փուլին վերաբերող խոշոր մասշտաբի ռազմական գործողությունների նկարագրմանը Առաքել Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ ղգալի տեղ է հատկացված¹: Այն դեպքում, երբ նույն իրադարձությունները նկարագրելիս թուրք և պարսիկ հեղինակները ջանում են փառաբանել իրենց տիրակալների հաղթանակները և, ընդհակառակը, նսեմացնել ու նվաստացած ներկայացնել հակառակորդին, Դավրիժեցին տալիս է դեպքերի անաչառ նկարագրություն:

¹ Այստեղ անդրադառնալու ենք Դավրիժեցու երկում լայնորեն լուսարանված և հիմնականում XVII դ. առաջին տասնամյակին վերաբերող իրադարձություններին, կանգ չառնելով հետագա տարիների քաղաքական պատմության առանձին դրվագների վրա (տարբեր թվականներին իրանա-թուրքական բախումները Նրևանի, Բաղդադի, Քավրիզի համար և այլն), որոնց մասին «Պատմության» մի շարք էջերում (գլխավորապես ժամանակագրության մեջ) կան որոշ տվյալներ և կամ սոսկ հիշատակություն (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 637—646, նաև 300, 355, 357, 574...):

«Պատմութեան» մեջ արտացոլում գտած պատերազմական գործողութիւնները կարելի է բաժանել հետևյալ փուլերի. ա) պարսկական աջաւանքի սկիզբը և Թավրիզի, Նախիջևանի, Երևանի գրավումը. բ) օսմանյան բանակի հակահարձակումը, պարսից նահանջը և դրա հետ միաժամանակ մեծ բռնագաղթը. գ) ղըզըլբաշները² հետագա նվաճումները:

Նախքան այս իրադարձութիւնների վերաբերյալ Դավրիժեցու տվյալների քննարկմանն անցնելը, երկու խոսք՝ պատերազմի նախօրյակին այդ երկրների վիճակի և այն նախադրյալների մասին, որոնք հիմք հանդիսացան մարտական գործողութիւնների վերսկսման համար՝ XVII դ. սկզբին:

Ա) ԻՐԱՆԸ, ԹՈՒՐԻՔԻԱՆ ԵՎ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍԸ
XVII դ. ՇԵՄԻՆ

(համառոտ ակնարկ)

Իրանա-թուրքական պատերազմների նոր՝ XVII դ. սկզբված փուլը գալիս էր շարունակելու նախորդ դարի ընթացքում այդ երկու մահմեդական տերութիւնների միջև մղված ավերիչ պատերազմների շղթան. պատերազմներ, որոնց գլխավոր սլաքն ուղղված էր դեպի Անդրկովկաս՝ այնտեղ գերիշխանութեան ապահովման համար, թեև արտաքնապես դրանք մղվում էին կրոնական քողի տակ, իբրև պայքար շիաների և սոննիների միջև:

XVI դ. ընթացքում իրանա-թուրքական պատերազմների նախաձեռնողը Թուրքիան էր: Դարակեսին (1555 թ.) կնքված Ամասիայի հաշտութեան պայմանագիրը, որով իրանին էին մնում Ադրբեջանը և Հայաստանի ու Վրաստանի արևելյան նահանգները, անշուշտ չէր կարող բավարարել Օսմանյան կայսրութեանը: Ուստի, 1570 թ., երբ Սեֆյան պետութիւնը թուլացել էր ներքին երկպառակութիւններից, գահակալա-

² Սեֆեւիներին անվանում էին նաև ղըզըլբաշներ (կարմրագլուխներ)՝ կարմիր շերտերով չալմա կրելու պատճառով:

կան պայքարից, գյուղացիական ապստամբություններից, համաճարակից ու սովից, Օսմանյան Թուրքիան կրկին հարձակում գործեց Իրանի վրա: Պատերազմը շարունակվեց մինչև 1590 թ., երբ կնքվեց XVI դ. իրանա-թուրքական պատերազմների վերջին շրջանը եղրափակող Կոստանդնուպոլսի հաշտությունը, որով Թուրքիային էին անցնում ամբողջ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը (բացի Ղարադաղից, Արդաբիլից և Թալիշից), ինչպես նաև Քրդստանը և Լորեստանի մեծ մասը: Իրանի համար ծանր ու նվաստացուցիչ մի պայմանագիր էր դա, որը, սակայն, ստեղծված իրադրության մեջ ամենառեալ քայլն էր և միակ ելքը՝ թուրքական առաջխաղացումը դադարեցնելու համար:

Պատերազմական գործողությունների դադարը շահ Աբբաս Ա-ն օգտագործեց նախ և առաջ ամրապնդելու երկրի արևելյան սահմանը, 1597 թ. ջախջախելով ուզբեկներին և վերստին գրավելով Խորասանը:

Այնուհետև նա ձեռնամուխ եղավ ներքին վերափոխումներին:

Առաջին հերթին արմատական վերակազմավորման ենթարկվեց բանակը³ (ակնառու զորավար Ալլահվերդի-խանի անմիջական ղեկավարությամբ): Ստեղծվեց մշտական բանակ, որը բաղկացած էր 12 հազար հրացանակիրներից (թուֆանգչի) և 10 հազար հեծելազորայիններից (ղուամներ)⁴: Ղրղըլբաշների թիվը կիսով չափ կրճատվեց: Շարք մտավ

³ Մինչև Աբբաս Ա-ն իրանական բանակը բաղկացած էր 60 հազար զրղըլբաշներից: Բանակում գրեթե իսպառ բացակայում էր կարգապահությունը, ի տարբերություն թուրքական բանակի, այն աչքի չէր ընկնում իր կենտրոնացվածությամբ, և զրղըլբաշ զինվորները հաճախ նույնիսկ հրաժարվում էին կատարել շահի հրամանները (տե՛ս احمد تاج بخش ایران در زمان صفویه، تبریز، ۱۳۴۰، ص ۵۳):

⁴ Թուֆանգչիները հավաքագրվում էին իրանական բնակչությունից, իսկ զուլամները՝ վրացի և հայ պատանիներ էին, որոնք մանուկ հասակում խլվում էին ծնողներից, սնվում ու դաստիարակվում էին Իրանում, բռնի կերպով ընդունելով մահմեդականություն:

հրետանին: Ստեղծվեց նաև «շահիսևաններին»⁵ շահի հովանավորությունը վայելող հատուկ ռազմական կազմակերպություն, որը պետք է նպաստեր ոչ միայն բանակի ամրապնդմանը, այլև ղրզըլբաշական ավագանու ազդեցության թուլացմանը և կենտրոնական իշխանության կայունացմանը: Վերջին հարցը կարևոր տեղ էր գրավում շահի պլաններում և մշտապես գտնվում էր նրա ուշադրության կենտրոնում. այդ նպատակին էին ուղղված մի շարք միջոցառումներ ևս, ինչպես երկրի մայրաքաղաքի տեղափոխությունը (1598 թ.) Ղազվինից Սպահան՝ բուն իրանական շրջանների կենտրոնը⁶, պարսկական տարրի ակտիվացումը պետական-վարչական սիստեմում և այլն: Այս տենդենցն արտացոլվեց նաև 1595 թ. սկիզբ առած դրամական ռեֆորմի մեջ⁷: Դրանով շահ Աբբասը նաև նպատակ ուներ պետության մեջ մտցնել միասնական դրամական սիստեմ, որը, սակայն, չհաջողվեց իրականացնել, քանի որ նոր դրամական միավորի՝ «աբբասիի» հետ միասին շարունակում էին շրջանառության մեջ մնալ տարբեր արժեքի դրամներ⁸:

⁵ Շահին սիրողներ: Որոշ տվյալներով՝ օրական 10 հազար շահիսևան էր զինվորագրվում, և սրանց թիվը շահ Աբբասի թագավորության վերջին հասնում էր հարյուր հազարների. باستانی پاریزی، جزر و مد سیاست

و اقتصاد در امپراطوری صفویه («يغما», ۱۳۴۵، شماره ۸، ص ۴۲۴)

⁶ Շահ Աբբասի այդ ձեռնարկը պարսից պատմագրության մեջ տարբեր կերպ է գնահատվում: Եթե որոշ հեղինակներ մայրաքաղաքի տեղափոխությունը Սպահան բացատրում են հիմնականում քաղաքական հանգամանքներով (տե՛ս, օրինակ՝ ۴۲۴-۴۲۳ ص ۸، شماره ۸، «يغما», ۱۳۴۵)، ապա պատմաբաններից ոմանք, ինչպես Աբուլղասեմ Սահարը, դրա հիմքում տեսնում են այնպիսի երկրորդական պատճառներ, ինչպիսիք են, օրինակ, «Սպահանի մաքրությունը և օդի թարմությունը» (اجه انقاسم سحاب، تاريخ زندگانی شاه عباس کبير، تهران، ۱۳۲۵، ص ۳۳-۳۴):

⁷ Աբբաս Ա-ի դրամները մեծ մասամբ ունեին պարսկերեն մակագրություն, հակառակ նախկին արաբերենի (տե՛ս A. M. Раджабли, Монетное дело в Сефевидском государстве (XVI—нач. XVIII вв.), автореф. канд. дис., Баку, 1963, стр. 13).

⁸ Տե՛ս Н. Пигулевская [и др.], նշվ. աշխ., էջ 278.

Շահ Աբբասի բարեփոխումները շոշափելի դարձան նաև հարկային քաղաքականության բնագավառում⁹, որի հետև-վանքով Իրանում որոշակիորեն նվազեցին բնակչությունից դանձվող հարկերը, իսկ շատ շրջաններ, մասնավորապես Պարսկական Իրաքը, ազատվեցին որոշ ծանր հարկերից: Հարկային քաղաքականության մեջ ևս շահ Աբբասը հետա-մուտ էր Իրանի կենտրոնական շրջաններին հովանավորելու իր հետևողական գծին, որով առաջնորդվելով նա միջոցներ ձեռնարկեց նաև երկրի տնտեսությունը վերականգնելու, արտադրողական ուժերը զարգացնելու, շինարարական աշխա-տանքներ ծավալելու, ներքին և արտաքին առևտուրն ընդար-ձակելու ուղղությամբ:

Այդ ընթացքում շահն ստիպված էր նաև զբաղվել ներ-քին ապստամբությունների, առանձին խաների կամ վաչ-կատուն ցեղերի խռովությունների հնշմամբ, որոնք XVI դ. վերջին բասնամյակում շարունակ բռնկվում էին երկրի տարբեր շրջաններում, ինչպես՝ Լորեստանում, Ֆարսում, Քերմանում, Գիլանում, Խորասանում, Սիսթանում: Մասնա-վորապես միջոցներ էին ձեռնարկվում սանձելու ղրզլբաշ ցեղերին, որոնց նկատմամբ շահն առանձնահատուկ դաժա-նություն էր հանդես բերում, չհանդուրժելով նրանց օրըստ-օրե աճող անհնազանդությունը¹⁰:

Արտաքին հարաբերությունների բարելավման գործում ևս շահ Աբբաս Ա.-ն ղգալի քայլ կատարեց, գործունև և աշ-խույժ մթնոլորտ ստեղծելով Իրանի ու այլ երկրների հարա-բերություններում, չխորշելով քրիստոնյա երկրների հետ կապեր հաստատելուց:

⁹ Այդ մասին տե՛ս Н. Миклухо-Маклай, К вопросу о налого-вой политике в Иране при Аббасе I (1587—1629) („Советское вс-стоковедение“, 1949, т. VI).

¹⁰ Այսպես, 1597 թ. շահի հրամանով գլխովին ոչնչացվեց թեքելու ըմբոստ ցեղը (տե՛ս օրգ ص ١، اسكندر منشی):

Դեսպաններ փոխանակելով ուզբեկների¹¹, Ռուսաստանի¹² և արևմտաեվրոպական երկրների (Իսպանիա և Պորտուգալիա, Գերմանիա, Հոլմ և այլն) հետ, շահ Աբբասը ջանում էր սերտ կապեր հաստատել առավելապես իր ախոյան Թուրքիայի նկատմամբ թշնամի պետությունների հետ, դրանով իսկ հետապնդելով հիմնականում երկու նպատակ՝ ստեղծել հակաթուրքական միություն և զարգացնել իր երկրի արտաքին առևտուրը։ Այս ասպարեզում շահ Աբբասը առաջնորդվում էր եվրոպական երկրներին ըստ ամենայնի սիրաշահելու սկզբունքով, անվարան զիջումներ անելով և արտոնություններ շոռայելով այդ երկրների ներկայացուցիչներին¹³։

Եվրոպական պետությունները, բնականաբար, չէին հապաղում օգտագործել նման բարյացակամ վերաբերմունքը՝ ունենալով իրենց ակնկալությունները, մասնավորապես առևտրի և Իրանում կաթոլիկություն տարածելու ասպարեզում։

¹¹ 1599 թ. Հերաթում տեղի է ունենում շահի դեսպան Մուհամմադ-դուլի-բեկի հանդիպումը Մավերաննահրի էմիր ուզբեկ Արդուլա-խանի հետ, որն իր հերթին Իրան է ուղարկում Բահադեբին (տե՛ս اسكندر منشی، ج ۱، ص ۵۴۷)։

¹² Տե՛ս П. А. Риттих, Политико-статистический очерк Персии, СПб., 1896, стр. 195—202; محمد نك، شاه عباس الكبير، تهران، محمد نك، ۱۹۵۲، ص ۲۰۸

¹³ Բավական է հայացք ձգել շահ Աբբաս Ա-ի այդ շրջանի ֆերմաններին, պատկերացնելու համար, թե ինչպիսի լայն իրավունքներ ու հնարավորություններ էին տրվում արևմտաեվրոպական տերությունների ներկայացուցիչներին, մասնավորապես վաճառականներին և հոգևորականներին Իրանում. «...Այսօրվանից մեր ողջ երկիրը և տերությունը,—կարդում ենք այդպիսի ֆերմաններից մեկում,—բոլոր քրիստոնյա ժողովուրդների առջև և բոլոր նրանց, ովքեր այդ կրոնն ունեն, բաց լինեն. այնպես, որ ոչ ոք չկարողանա նրանց հետ արհամարհանքով խոսել...։ Նրանց ներմուծած ողջ ապրանքը մաքսատուրքից կազատվի...։ Մեր կրոնական ղեկավարները, որ դասից էլ լինեն, չպետք է համարձակվեն պատճառ լինել նրանց անհանգստության և որևէ խոսք ասել նրանց կրոնի հասցեին...»։ Այնուհետև ֆերմանում ասվում է, որ երկրի դատական կամ իշխանական ոչ մի պաշտոնյա նրանցից չպետք է վճար վերցնի. ոչ ոք չպետք է արգելք լինի նրանց բնակությունն Իրանում, որտեղ նրանք պետք է լիովին ազատ ու բավարարված զգան իրենց (տե՛ս ۱۰۴—۱۰۳، ص ۱۰۳، احمد تاج بخش، ايران، ص ۱۰۳)։

Այդուհանդերձ, եթե առևտրի զարգացման ուղղությամբ շահ Աբբաս Ա-ն հասավ որոշակի հաջողության, ապա Թուրքիայի դեմ միացյալ ճակատի ստեղծման հարցում նրա ջանքերը ցանկալի արդյունք չտվեցին: Չնայած նախապես կայացած համաձայնությանը և ապա շահի պարբերաբար հիշեցումներին¹⁴, եվրոպական տերություններից ոչ մեկը չարդարացրեց շահ Աբբասի հույսերը¹⁵:

Չնայած դրան, Թուրքիայի դեմ պատերազմի նախօրյակին շահ Աբբասը դեռևս հույսեր էր կապում եվրոպայի հետ, ուստի և ամեն կերպ պայմաններ էր ստեղծում արևմտյան պետությունների հետ բարեկամական հարաբերությունների համար:

* * *

Անշուշտ, պատերազմի ելքը կախված կլիներ նաև Թուրքիայի վիճակից: Վերջինս այդ շրջանում արդեն կանգնած էր ճգնաժամ հասունացնող լուրջ փոփոխությունների շեմին¹⁶:

XVI դ. դեռ սկզբին Օսմանյան կայսրությունում ծանր հարկերի և գյուղացիության անողորմ ճնշման հետևանքով ծայր էին առել գյուղացիական ապստամբություններ և բողոքի զանազան այլ դրսևորումներ, ինչպես՝ գյուղացիների զանգվածային փախուստ իրենց բնակավայրերից:

XVI դ. երկրորդ կեսից արագ կերպով աճում են պետա-

¹⁴ Տե՛ս, օրինակ, շահ Աբբաս Ա-ի 1607թ. նոյեմբերի 8-ի նամակը՝ ուղղված Իսպանիայի թագավոր Ֆելիպ Գ-ին (‘...ایران...’ (احمد تاج بخش، ص ۱۳۱-۱۳۰)):

¹⁵ Այս փաստը խիստ վրդովմունքով է ընդունվում պարսիկ հեղինակների կողմից, որոնք առանձին հանդիմանությամբ ընդգծում են այդ հարցում եվրոպական պետությունների ուխտադրուժ վերաբերմունքն իրանի նկատմամբ (տե՛ս, օրինակ՝ Բո՛ս (‘...ایران...’ (احمد تاج بخش، ص ۱۳۱-۱۳۰)):

¹⁶ Տե՛ս В. А. Гордлевский, Внутреннее состояние Турции во второй половине XVI в. (Труды Ин-та востоковедения АН СССР, сб. 2, 1940).

կան հարկերը, երևան են գալիս նորանոր («ավարիզ» կոչվող) հարկեր, սկսում է կիրառվել գյուղատնտեսական արտադրանքի ստիպողական վաճառք, որ դառնում է գյուղացիությանը կողոպտելու անողորմ միջոցներից մեկը: Հայն ընթացք են ստանում աշխատանքային պարհակները, ինչպես նաև հարկերի գանձումը դրամով, որի հետևանքով ուժեղանում է գյուղացիների կախվածությունը վաշխառուներից և նրանց հողազրկումը: Ստեղծված վիճակը հասցնում է գյուղատնտեսության անկման, պարենային ճգնաժամի և գների ահավոր աճի: XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին ամբողջ Անատոլիայում մոլեգնում էր սովը:

Այս պայմաններում ողջ կայսրությունում ծնունդ են առնում նոր հուղումներ և գյուղացիական շարժումներ¹⁷: Չնայած այդ ապստամբությունների պարտությանը, նրանք խոր հետքեր էին թողնում ու խարխուլում օսմանյան տերության հիմքերը:

Թուրքիան առավելապես ցնցվեց ջալալիների շարժումներից: Իրենց մասշտաբներով և ընդգրկումով աննախընթաց այդ ապստամբությունները, որոնք սկիզբ առան XVI դ. 90-ական թվականներին, արագությամբ տարածվեցին ամբողջ Փոքր Ասիայով մեկ, հասնելով մինչև Անդրկովկաս: Գյուղացիական շարժումները զուգորդվում էին կենտրոնական իշխանության քաղաքականությունից դժգոհ մանր ֆեոդալների ելույթների հետ: Ջալալիական շարժումների հետքերը անջնջելի եղան Օսմանյան կայսրության համար: Նրանք քիչ դեր չխաղացին նաև Թուրքիայի դեմ շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքի ձեռնարկման գործում, դառնալով իրանա-թուրքական պատերազմների վերսկսմանը նպաստող ազդակներից մեկը:

Ի վերջո, Թուրքիայի ներքին ճգնաժամի հարուցիչը նրա ռազմա-ավատական սիստեմի քայքայման պրոցեսն էր,

¹⁷ 1572 թ. ապստամբություն է բռնկվում Մուղալիայում, 1594 թ.՝ Վալախիայում, 1596 և 1598 թթ.՝ Բուլղարիայում, XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին՝ Հարավային Սերբիայում, Չեռնոգորիայում, Հերցեգովինայում և այլուր (տե՛ս А. Д. Новичев, Турция, М., 1965, стр. 36).

որի նախանշանները երևան էին եկեղ դեռևս XVI դ. առաջին կեսին:

Թուրքիան աստիճանաբար կորցնում է նաև երբեմնի ռազմական հզորությունը և պատերազմներում սկսում է պարտություն կրել:

Օսմանյան կայսրությունը ծվատվում էր նաև ֆեոդալական առանձին խմբավորումների միջև սկսված ներքին երկպառակությունների, կենտրոնախույս շարժումների, պալատական հեղաշրջումների, բանակում տեղի ունեցող խռովությունների հետևանքով:

Այսպիսով, XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին, երբ Իրանը նախապատրաստվում էր Օսմանյան կայսրությունից վերըստին դրավել իր կորցրած տերիտորիաները, վերջինս բարդ իրավիճակ էր ապրում և՛ ներքին, և՛ միջազգային կյանքում:

* * *

Թուրքիայի վիճակը, անշուշտ, իր անդրադարձումն էր ունենալու նաև Անդրկովկասում:

Դեռևս մինչև Կոստանդնուպոլսի հաշտությունը, 1578—1590 թթ. թուրք-պարսկական պատերազմների ընթացքում Հայաստանը, Վրաստանը և Ադրբեջանը շարունակ ենթարկվում էին ասպատակությունների՝ պատերազմող զորքերի (այդ թվում և Ղրիմի թաթարների) կողմից: Այդ պատերազմները քայքայում էին Անդրկովկասի տնտեսությունը, արգելակում արտադրողական ուժերի զարգացումը, կասեցնում հասարակական կյանքի առաջընթացը:

Ներխուժելով Անդրկովկաս և Ատրպատական, թուրք զավթիչները մեկը մյուսի հետևից արհավիրքներ էին բերում բնակչությանը. «...Սուլթան Մուրատս առաքեաց բազում զօրս ի վերայ Պարսից աշխարհին և էառ զԹարվէզ և զԵրեւան, զԳանջայ, և զԱրշար, և զՇամախի, մինչ ի դուռն Ալանաց... Լ. (30) աւուր ճանապարհ զլայնութիւնն և զերկայնութիւն տիրեաց աշխարհացն, ԺԵ. (15) ամ հեծելակոխ եղեալ,

ի սովու և ի սրոյ բազումք մեռան, և բազում երկիր աւերեցան...»,—հաղորդում է Դավրիժեցին¹⁸:

Իսքանդար Մունշին ևս մանրամասն տեղեկություններ է տալիս լադ շրջանում թուրք զավթիչների կատարած ավերածությունների ու բռնությունների մասին¹⁹: Նրա վկայությամբ թուրքերը սոսկալի ավերածության էին ենթարկել շատ քաղաքներ, մասնավորապես Թավրիզը, որի գրավումից (1585 թ.) հետո բնաջինջ արեցին նրա բնակչությանը: «Սպանված թավրիզեցիների դիակները այդպես էլ ընկած էին փողոցներում, տներում ու շուկաներում»,—գրում է Մունշին²⁰:

Օսմանյան նվաճողներին միանում էին քուրդ ասպատակողները: Շարաֆ-խան Բիդլիսու վկայությամբ 1583 թ. Ամիրա-բեկը և Մուհամմադ-փաշան միացյալ ուժերով ավերի ու կողոպուտի են ենթարկում Մարաղան²¹:

Հովհ. Մարեցին նկարագրում է 1579 թ. օսմանցիների ասպատակութունը Գանջա, Պարտավ, Ճարաբերդ, Խաչեն, Դիզակ և այլուր, ապա դրան հաջորդած՝ 1579—80 թթ. ահավոր սովը, երբ երեսնաներ էին մորթում և ուտում²²: Պատկերելով թուրքական զորքի արշավանքը Նրևանի վրա, նույն հեղինակը գրում է. «...Նւ եկին իսկ և աւերեցին, և բազում եկեղեցիս քակեալ, զքարինս ի շինումն բերդին տանէին...»²³: «Յերբ Տփղիսում փաշա նստացրին և Գորում սանջաղ,—հաղորդում է վրաց անանուն գրիչը,—...լալա-փաշան... սոմխիթցիներին շատ նեղացրեց...»²⁴:

¹⁸ Դավրիժեցի, էջ 568:

¹⁹ ٥٠٤ ص، ج ١، اسکندر منشی، հմմտ. Ղ. Ալիշան, Հայաստան, մասն Բ, էջ 598:

²⁰ ٥٠٤ ص، ج ١، اسکندر منشی، (հմմտ. Դավրիժեցի, էջ 612):

²¹ شرفنامه، تألیف الامیرشرفخان ابدلیسی، قاهره، ١٩٣١ ص ٧٧:

²² «Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 242—244, Դավրիժեցի, էջ 608—611:

²³ Նույն տեղերում, էջ 244 և 611:

²⁴ Լ. Մելիքսեբ-Քեկ, Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ, Երևան, 1936, էջ 137:

1590 թ. Անդրկովկասի վրա գերիշխանություն հաստատելուց հետո Թուրքիան սկսեց այդ երկրամասին պարտադրել իր հասարակական-քաղաքական սիստեմը և դաժան կեղեքման ենթարկել տեղի ժողովուրդներին: Անդրկովկասի բազմաթիվ շրջաններ բաժանվեցին սանջակների, վիլայեթների, փաշայությունների²⁵, Գրաված շրջաններում Թուրքական աստիճանավորներն անց էին կացնում մարդահամար, կազմում հարկացուցակներ²⁶, դաժան միջոցներով իրագործում ծանր հարկերի (ինչպես պաշտոնական, այնպես էլ հավելյալ) գանձումը և այլն: Օսմանյան Զաֆար-փաշան «խիստ էառ հարկս ի ժողովրդեն է յարտաքոյ նոմոսաց իւրեանց»,—վկայում է Հովհ. Մարեցին²⁷:

Թուրքերը հսկայական եկամուտ էին ստանում նվաճած շրջաններից: Բիդլիսին հաղորդում է, որ միայն Թավրիզի նահանգից (իսկ հետագայում՝ Մարաղայից) օսմանյան պետական գանձարանն էր մտնում 15 հազար խարվար²⁸ ոսկի²⁹, իսկ նոր նվաճված երկրներից ընդհանուր եկամուտը Թուրք պատմաբանների նվազեցրած թվերով կազմում էր 25 միլիոն 200 հազար ակչե, այսինքն՝ 420 հազար ոսկեդրամ³⁰:

Քրիստոնյա ժողովուրդների համար առանձին չարիք

²⁵ Տե՛ս В. В. Бартольд, Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925, стр. 145.

²⁶ Շարաֆ-խան Բիդլիսին, օրինակ, վկայում է Թավրիզի վիլայեթում կատարված այդպիսի հաշվառումների մասին. տե՛ս «شرفنامه» ۱۷۹۹ ص، նաև՝ «История Грузии», ч. 1, Тбилиси, 1962, стр. 292.

²⁷ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 248, 'Խավրիժեցի, էջ 617:

²⁸ Կշոի միավոր, որ հավասար էր 300 կիլոգրամի (Թավրիզի մանով հաշված, որ կշռում էր 3000 գրամ, մեկ խարվարը հավասար էր 100 մանի):

²⁹ ۱۷۹۹ ص، «شرفنامه» (այդ թիվը, անշուշտ, շափազանցված է):

³⁰ Մ. Կ. Զուլալյան, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետևանքները (1555—1595 թթ.), (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1961, № 3, էջ 47):

էին պարբերաբար կրկնվող մանկաժողովները (դեվչիրմե)³¹։ Օսմանյան իշխանութիւնները յուրաքանչյուր 3—5 տարին մեկ հավաքագրում էին քրիստոնյաների 8—20 տարեկան տղաներին, որոնք ընդունում էին մահմեդականութիւն, անցնում ռազմական ուսուցում և համալրում ենիչերիների շարքերը։ «Մանկաժողովը աւելի Ասիական գաւառներու մէջ կրկատարուէր,—գրում է Մ. Օրմանյանը,—և քրիստոնեայ տարներուն մէջ աւելի հարստահարուողը Հայը կըլլար»³²։ Լինում էին և աղջկաժողովներ, երբ քրիստոնյաներից խլվում էին աղջիկներ՝ պալատի և հարեմի համար³³։ Քրիստոնյաները շարունակ ճգնում էին ազատվել մանկաժողովներից զանազան միջոցներով՝ սկսած փրկագնից կամ մանկահասակ աղջիկներին ամուսնացնելուց, մինչև սուլթաններից ու շահերից պաշտոնական գրութիւններ հայցելը՝ մանկաժողովը վերացնելու մասին³⁴։

Բնակչութեան վրա ծանր էր նստում նաև հարկադիր աշխատանքը զանազան կառույցներում, մասնավորապես

³¹ Այդ մասին տե՛ս Մ. Կ. Զուլպլան, «Դեվչիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրութեան մէջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 247—256)։

³² Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 2236, տե՛ս նաև Մ. Զուլպլան, նշվ. հոդվ. («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 254)։ Մանկահավաքը խորթ չէր նաև ղըզըլթաշներին, որոնք այդ միջոցով համալրում էին ղըլամների զորաբանակը։

³³ Տե՛ս Լեռ, Հայոց պատմութիւն, հ. III, էջ 125—126։

Աղջկաժողովի մանրամասն նկարագրութիւն է տալիս Զաքարիա Փառաքեռցին (տե՛ս Զաքարիա Փառաքեռցի, հ. Բ, էջ 138—140)։

³⁴ Այսպես, 1543 թ. Մաղաբիա վարդապետ Դերջանցու կողմից փորձ է արվել (երկրորդ անգամ) սուլթան Սուլեյմանին համոզելու՝ վերացնել մանկաժողովը Դերջանում և Բաքերդում (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 582—583), հմմտ. Մ. Զուլպլան, նշվ. հոդվ. («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3, էջ 254)։

Դոլութիւն ունի ամբիի ուշ՝ 1748 թ., Իբրահիմ շահի ռաղամը՝ ի պատասխան Ղազար կաթողիկոսի խնդրանքի, որ մահմեդականները «զՀայոց տղայս և զաղջկունս մի՛ քարչեսցեն» (տե՛ս Սիմեոն Երևանցի, Զամբո, Վաղարշապատ, 1873, էջ 225), (այսուհետև՝ «Զամբո»)։

բերդերի, ամրոցների շինարարության վրա: Այսպես, մըտնելով Այրարատ, Զաֆար-փաշան նախ հրաման է արձակում, որ շրջապատի բնակիչներն ապահովեն իր զորքի սնունդն ու ձիերի կերը և ապա «թիւս քսան հազարաց արանց արկեալ ռամկաց Հայոց և տաճկաց ամենայն աշխարհաց ունելով ի ձեռս իւրեանց որթուց և թիաց, տապարաց, և կացնաց, բահաց և փայտատաց, բրիչ տանց հիմանց...»³⁵: Ծանփալարհակը ջլատում էր աշխատավոր գյուղացիության ուժերը, քայքայում տնտեսությունը:

Բազմաթիվ են այն վկայությունները, հիշատակություններն ու ողբերը, որոնք կարելի է հիշել XVI դ. և մասնավորապես նրա վերջին տասնամյակների ընթացքում նվաճող հրոսակների համար ռազմարեմ դարձած Հայաստանի և հարևան երկրների ժողովուրդների կրածը պատկերելու համար³⁶: Բավարարվենք երկու հիշատակությամբ:

«...Արդ գրեցաւ սա յամի Ռ և Լ (1581) թրւականիս մերում... ի թագաւորութեան Տաճկաց Բուզանդիոն, որ այժմ Ստամբոլ ասի, սուլթան Մուրատայ, զոր հրամայեաց նախարարաց իւրոց և առաքեաց ի Վան առ խոսրով փաշայն իւր, թէ «Ժողովեա զզաւրս քո և ել գնա ի վերայ Կարմիր դլխու աշխարհին ի սահմանս Թաւրիզոյ յառ և յաւար հար զաւեղս և զերկիր նոցա, սպան, գերեցոյ, այրէ և աւերեայ և ի յետս դարձիր»: Եւ յորժամ լուաւ զհրաման թագաւորին իւրոյ մեծ փաշայն խոսրով և ժողովեալ բազում զաւրս և յաւուր սպահոց Առաջաւորին ասպատակեալ դիմեցին և գընացին դէպ յարեւելս ի վերայ գաւառաց շահին, որ Կարմիր դլխի ասի: Եւ գնացեալ հասին մինչև ի Թավրէզ և ի Նախչուան և զբազում քաղաքս և զգեղս և զգաւառս աւերեալ քանդեցին. զարսն սրով սպանին, զկանայսն և զտղայսն

³⁵ Դավրիժեցի, էջ 617:

³⁶ Թուրք-իրանական պատերազմների ժամանակ Հայաստանի վիճակի մասին տե՛ս Մ. Զուլայան, նշվ. հոդվ. (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1961, № 3), Հ. Անասյան, Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1951, № 5) և այլն:

գերի վարեցին և այնչափ անողորմ արարին, զի զտղայսն որորանով կալեալ և ընկեցին ի վառեալ թոնիրն ի մէջ կրակին... Եւ ետ այնորիկ բրէին նիզակ և հարկանէին զտղայսն ի ծայրս նիզակաց և վերացուցանէին զնիզակսն յերկինս ի վեր և հարկանէին զտղայս ի վերայ քարի և ի վերայ փայտի և սպանանէին... Եւ այլ բազում ազգի ազգի հնարս գործեցին, զի ոչ կարեմք պատմել և ոչ զաղէտսն ընդ դրով արկանել...»³⁷։

Ահա Սիմեոն Տիգրանակերտցու վկայութիւնը. «Ի թուականիս Հայոց Ռիթ (1580) ...բազում զօրս առաքեաց (Սուլթան Մուրադը—Լ. Դ.) ի Պարսկաստան... և աւերեցին զբազում երկիր՝ և զամենեսեանսն ի սուր սուսերի մաշեցին. և ի քրիստոնէից բազում և անթիւ գերի վարեցին... զոմանս սրոյ ճարակ տուին, և զբազումս գերեցին, զայր և զկին, զմեծ և զփոքր, զաղջկունս և զանմեղ տղայս ի քրիստոնէից. և այլ բազում ոճիրս գործեցին, զոր ոչ կարէ ոք ընդ գրով արկանել կամ լեզուով ճառել զդառնութիւն և զնեղութիւն ժամանակիս...»³⁸։

Դավրիժեցու հավաստմամբ «հարկապահանջութիւն այլազգեաց ծանրացեալ էր ի վերայ քրիստոնէից՝ որք կեղեքէին զկեանս նոցա, որև ի կաթողիկոսէն ևս պահանջէին ինչս յովովս. և նա զօրս կարէր՝ տայր, և զօրս ոչ կարէր՝ հալածական լինէր և թաքչէր ի պահանջողացն...»³⁹։ Այսպիսով, հայ բարձրաստիճան հոգեւորականութիւնն էլ ծանր հարկման էր ենթարկվում։ Ակնհայտ է էջմիածնի ու հայ հոգեւորասի անապահով ու տնտեսական ծանր կացութիւնը, քանի որ «կաթողիկոսքն ի չբաւորութենէ ոչ ունէին զոյք առ ի վճարել»⁴⁰։ Այս հանգամանքը կրկնապատկում էր ժողովրդի

³⁷ «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. II, էջ 251։

³⁸ Հ. Մանանդյան և Հ. Աճառյան, Հայոց նոր վկաները (1155—1843), Վաղարշապատ, 1903, էջ 413—414։

³⁹ Դավրիժեցի, էջ 6, տե՛ս նաև էջ 7, 9։

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 9։ Դավրիժեցին հաղորդում է, որ օսմանյան իշխանութիւն տարիներին էջմիածնի վրա ծանրացել էր 50.000 ղուտուշի պարտք (նույն տեղում, էջ 8)։

թշվառությունը, քանի որ հայ կաթողիկոսները հալածանքից ու պարտքից աղատվելու համար ճնշում էին հավատացյալ հոտը և ի հաշիվ նրանց էին հատուցում պետական հարկերը:

Օսմանցիների հարձակումները դեպի Անդրկովկաս խստորեն կասեցնում էին նրա տնտեսության ու առևտրի զարգացումը, խափանում առևտրական ուղիները, ավերակ դարձնում վաճառաշատ քաղաքները: «Խիստ դառն ժամանակ էր: Զուղայ փախել էր յԱգուլիս...» — գրել է ջուղայեցի խոշար Գրումը Նոր Զուղայի Բեթղեհեմի եկեղեցում գտնվող մի ավիտարանի հիշատակարանում, որտեղ նաև կարդում ենք. «Թվականութեան հայոց ՌԼԴ (°) (1587) որ ուռումն եկաւ Կասրու (Կարսու) Երրվան շինեց, շատ աշխարհ աւերեց, գրեցուց (գերեցուց), ջարդեց: Դժար ժամանակ հասանք փառաք (փախաք) գնացաք Բասեն...»⁴¹:

Այսպիսով, օսմանյան լուծը, թեև տարբեր չափերով, բաժին էր ընկնում բնակչության բոլոր խավերին:

Նման իրավիճակը, բնականաբար, չէր կարող չծնել դժգոհություն ու ընդվզում: Ապստամբություններ էին բռնկվում Դաղստանում, Շիրվանում, Գորիում, Ախալքալաքում և այլուր: 1595—1596 թթ. մեծ ապստամբություն է բռնկվել Սասունում⁴²: Օսմանցիներին լուրջ դիմադրություն է ցույց տվել վրաց Սիմոն Ա թագավորը, որի ղեկավարությամբ անօրինակ պայքարի էջեր են գրվել: «...նվ աստված նորից հաջողություն շնորհեց Սիմեոն (Սվիմոն) թագավորին, — հաղորդում է վրաց անանուն գրիչը, — և կոտորեց շատ ոսմանցիներին՝ թվով չորս հարյուր յոթանասուն երեք, Քրիստոսի 1586-ին...»⁴³: Դավրիժեցիներ տարբեր առիթներով անդրադառնում է թուրքերի դեմ Սիմոնի գլխավորությամբ մղված պայքարին⁴⁴:

⁴¹ С. В. Тер-Аветисян, Город Джуга, Тбилиси, 1937, стр. 47—48.

⁴² Տե՛ս ԲՎԱ—ԲԴՄ Երբ. Երբ. Երբ. Երբ.

⁴³ Լ. Մելիքեյ-Բեկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 133.

⁴⁴ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 30, 616, 617, համառ. «История Грузии», ч. 1, стр. 291.

Օսմանյան քաղաքականության դեմ բողոքն արտահայտվում էր նաև թուրքերի գրաված շրջաններից բնակչության մասսայական փախուստով: XVI դ. վերջին հարավ-արևմուտյան Վրաստանում կար 296 թափուր բնակավայր, իսկ մնացած 344 գյուղերից յուրաքանչյուրում մնացել էր 1—11 ընտանիք⁴⁵: Բիդլիսու վկայությամբ Մարաղան այնպես էր լքվել բնակիչներից, որ թուրքական պետական գանձարանի համար զգալի է դառնում այդ շրջանից գանձվող հարկերի կտրուկ կասեցումը⁴⁶:

Քիչ չեն փաստերը օսմանյան կեղեքիչների դեմ Անդերկովկասի ժողովուրդների համատեղ պայքարի մասին⁴⁷:

Անշուշտ, Սեֆյան Իրանն անմասն չէր հիշյալ երկրներին կեղեքելուց: Սակայն թուրքական լուծը մնում էր իր ծանրությամբ չգերազանցված: Ուստի պատահական չէ, որ օսմանյան քաղաքականությունից դժգոհ շատերը, և՛ վերնախավից, և՛ աշխատավորության շարքերից, իրենց հայացքն ուղղում էին դեպի ղրգըլբաշների երկիրը, և արդեն XVII դ. առաջին տարիներին հաճախակի են դառնում մասսայական փախուստները անդրկովկասյան երկրներից դեպի Իրան: Դավրիժեցին այդ կապակցությամբ հարուստ տվյալներ է հաղորդում: «...Բազումք ոմանք յաշխարհէս Ատրպատականի,—գրում է պատմիչը,—իշխանք և կողմնակալք մահմետականք և քրիստոնեայք, գնացեալ էին առ թագաւորն Պարսից, վասն զի յոյժ չարաչար նեղութեամբ նեղէին զնոսա ազգն Օսմանցուց ծանր հարկապահանջութեամբ, և կեղեքմամբ զրկէին և կողոպտէին, և հաւատոց կռւէճութիւն (խըստութիւն) առնէին, և այլ բազում տառապանօք չարչարէին, ոչ միայն զազգս Հայոց, այլև զազգն Վրաց և զՄահմետականաց, և վասն այնր նեղութեան գնացին առ թագաւորն Պարսից, զի թերևս նովաւ դիւրութիւն գտցեն զերժեալք ի ծառայութենէն Օսմանցուց»⁴⁸:

⁴⁵ «История Грузии», ч. 1, стр. 292.

⁴⁶ شرفنامه، ص ۷۹

⁴⁷ Տե՛ս, օրինակ, Մ. Զովալյաճ, նշվ. հոդվ. (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1961, № 3, էջ 48):

⁴⁸ Դավրիժեցի, էջ 15:

Օսմանյան սուլթանի դեմ ապստամբած քուրդ ցեղերի և հասարակության ստորին շերտերի մասին հիշատակում է նաև Իսթանդար Մուռշին⁴⁹։ Սակայն Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ պահպանվել են օսմանյան իշխանությունների կողմից հարստահարված գյուղերի, իրենց տիրույթներից զրկված ֆեոդալների և այս կամ այն պատճառով Իրանում ապաստանած շատ անձնավորությունների անուններ։ Դրանց թվում էին քուրդ Ղազի-խանը⁵⁰, Ուլամաօղլի Հայբաթ-բեկը (ղարձյալ քուրդ), Մելքիսեթ կաթողիկոսը, Մանվել և Աստվածատուր եպիսկոպոսներն ու նրանց համախոհները, Սարուխան-բեկն իր եղբոր՝ Նազարի հետ՝ Ոսկանապատ գյուղից, Օղլան-բեշիշն իր եղբոր՝ Ղալաբեկիի հետ՝ Հաթեբ գյուղից, Զալալ-բեկն իր եղբորորդիների հետ՝ Խաչնից և այլք, ինչպես նաև փախստական եղած ամբողջ գյուղեր, ինչպես Դիզակի չորս գյուղերը, Գողթն գավառից՝ դաշտեցիների երեք բառորդը և այլն։ Փախստականների թիվը, ըստ երևույթին, մեծ է եղել, որովհետև նրանց թվարկելուց հետո Դավրիժեցին ավելացնում է՝ «առաւել, քան զսոսա յոլովք զնացեալ էին առ շահն»⁵¹։ Դավրիժեցու տվյալները ցույց են տալիս, որ շահին իրենց հավատարմությունն են հայտնել զանազան ժողովուրդների սոցիալական տարբեր շերտերի ներկայացուցիչներ, որոնք սիրալիր ընդունելություն էին գտնում շահի կողմից։ Եվ դա պատահական չէր։ Ղըզըլբաշների տիրությունն այժմ բավականաչափ ամրապնդված էր, որպեսզի կրկին պայքարի մեջ մտնել Թուրքիայի հետ, մանավանդ որ վերջինս ճգնաժամ էր ապրում։ Այս հանգամանքն իր հերթին բարենպաստ հող էր ստեղծում շահ Աբբաս Ա-ի կողմից նախապատրաստվող պատերազմի համար և մոտեցնում

⁴⁹ اسكندر منشی، ج ۱، ص ۷۳

⁵⁰ Ղազի-խանը, որը հետապնդվում էր թուրքական իշխանությունների կողմից, իրեն հավատարիմ Խան-Ավդալին առաքեց Իրանի շահի մոտ, որպեսզի վերջինս օգնության գա նրան, իսկ ինքը «լինիցի ի կողմն շահին» (Դավրիժեցի, էջ 15)։

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 17։

ներա արշավանքի ձեռնարկման ժամանակը: Նման պայմաններում իրանի համար ավելի քան շահավետ էր Թուրքիայից դժգոհ տարրերի անցումն իր կողմը: Ուստի «ըստ խորամանկ բարուց իւրոց Շահաբաս սկսաւ մեծարել և պատուել զնոսա (փախստականներին—Լ. Դ.) տրօք և պարգևօք երեւելեօք, և օր ըստ օրէ կոչեալ զնոսա առ ինքն՝ խօսէր ընդ նոսա ըստ մտաց նոցա... և զինքն նոցին հաւատարիմ և բարեկամ ձեացուցանէր», և դա տեւեց այնքան, «մինչ... զամենայն որպիսութիւն աշխարհաց նոցա զել և զմուտ և զաշխարհակալ արանց իմացաւ»⁵²: Այսպիսով, ստեղծւած իրավիճակը նպաստավոր էր իրանի համար նաև այն առումով, որ հնարավորութիւն էր տալիս ունենալ տեղեկութիւնների առատ աղբյուր Թուրքիայում և Անդրկովկասում տիրող իրերի դրութեան վերաբերյալ:

Արդեն հայտնի էր, որ «նաև թագաւորքն Վրաց ունէին կամք, զի Պարսիկք ունիցին զաշխարհս. քանզի ոգւով շափ վշտացեալք էին յՕսմանցւոց՝ ոչ միայն վասն նեղութեանց Օսմանցւոց, այլ մանաւանդ վասն ըմբռնմանն մեծ Սիմոն խանին թագաւորին իւրեանց՝ զոր ըմբռնեալ Օսմանցիքն տարան ի Ստամբօլ և անդ սպանին, այլև զթոռն սորա ևս խաբով տարան ի Ստամբօլ և զնա ևս սպանին»⁵³: Բացի դրանից, վրացիներն իրանում մեծ թվով պատանդներ ունեին⁵⁴, որը նույնպես դեր էր խաղում նրանց դիրքորոշման հարցում:

Բոլոր տվյալների համաձայն, Թուրքիայի դեմ պատերազմ սկսելու դեպքում շահը կարող էր հույս դնել հայ, ադրբեջանցի, քուրդ և վրացի վերնախավի աջակցութեան վրա:

⁵² Նույն տեղում, էջ 17—18:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 15—16, հմտ. „История Грузии“, ч. 1, стр. 291; Լ. Մելիքսեր-Բեկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 139:

⁵⁴ Դավրիժեցու հաղորդմամբ իրանում որպես պատանդ էին զտնվում Սիմոնի որդին և դուստրը, Կախեթի Ալեքսանդր թագավորի որդին՝ Կոստանդինը, Սոմխեթի Աթաբեկ իշխանի եղբայր Թահմազդուլին և այլք (Դավրիժեցի, էջ 16):

ժամանակը հասունացել էր Իրանի համար՝ իրագործելու վաղեմի ծրագիրը, Թուրքիայից ետ խլելու իր զիջած տերիտորիաները՝ Անդրկովկասն ու Ատրպատականը կամ, ինչպես պարսիկներն էին արտահայտվում՝ «ժառանգական հողերը»։ Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ Զոլֆեղար-խանը, հայտարարելով շահ Աբբաս Ա-ի՝ Նախիջևան արշավելու մասին, շեշտում է. «...ինքնակալ թագաւոր բաղում զօրօք եկեալ զհայրենի աշխարհն իւր խնդրէ»...⁵⁵։

ժամանակի այդ մտայնությունն արտահայտվել է պարսից պատմագրության մեջ, որտեղ ակնհայտ է շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքներն արդարացնելու, նրանց նվաճողական բնույթը սքողելու միտումը։ Այսպիսի տեսանկյունից հիշյալ արշավանքները դիտվում են իբրև մի ձեռնարկ, որն Իրանի կողմից հետապնդում էր լուկ սեփական, «ժառանգական» (موروثی) տերիտորիաները նվաճելու նպատակ⁵⁶։

Սակայն «ժառանգական հողերի» թեզը միակը չէր շահ Աբբաս Ա-ի նվաճումներն արդարացնելու հարցում։ Այդ միտումն արտահայտվել է նաև իրանա-թուրքական հակամարտությունների պատճառի վերաբերյալ Իրանի որոշ պատմաբանների մեկնաբանության մեջ⁵⁷, որով անտեսվում է հիմնականը և էականն այդ երկրների բախման մեջ, այն է՝ Անդրկովկասում և Ատրպատականում տնտեսական-քաղաքական գերիշխանություն ձեռք բերելու ձգտումը։ Ավելին, փորձ է արվում շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքները ներկայացնել իբրև «փրկություն» տեղի ժողովուրդների համար։ Բավական է նշել, օրինակ, որ Մուհամմադ Փարանգն այդ իրադարձությունները նկարագրում է այսպիսի վերնագրի տակ՝ «Թավրիզից մինչև Շամախի կամ Ադրբեջանի և Կովկասի փրկության շրջանը»⁵⁸։

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 23։

⁵⁶ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۶۳۶-۶۳۷، محمد پرنک، ص ۲۴۰

⁵⁷ ۸۶'۵، ۱۹۹۹، ص ۲۹۹، ادوالقاسم سحاب،

⁵⁸ محمد پرنک، ص ۱۹۸

Դավրիժեցու տվյալները հնարավորություն են ընձեռում հերքելու նման միտումները, ընդգծելով շահ Աբբաս Ա-ի ձեռնարկած արշավանքների նվաճողական, զավթողական բնույթը և Անդրկովկասի ժողովուրդների համար նրանց ավերիչ նշանակությունը:

Հենց սկզբից նշենք, որ շահ Աբբասի այս արշավանքները շարճարացրին Անդրկովկասի բնակչության հույսերը՝ ազատվելու դաժան շահագործումից ու ծանր հարկերից: Նվաճվելով Սեֆեհիների կողմից, նրանք նորից ենթարկվեցին զրկանքների ու կողոպուտի, գերեվարության ու տարագրման, իսկ պատերազմից հետո՝ ծանր հարկման ու շահագործման:

* * *

Տեղեկություն ստանալով այն մասին, որ Թավրիզի կազազորը բացակայում է քաղաքից⁵⁹, շահ Աբբաս Ա-ն, որը 1603 թ. գարնանից արդեն հարմար առիթի էր սպասում, 1603 թ. սեպտեմբերի 14-ին (հեջրիի 1012 թ. ռաբի'-ուլ-ախիր ամսի 7-ին)⁶⁰ համեմատաբար փոքրաթիվ զորքով դուրս է գալիս Սպահանից և սրընթաց շարժվում դեպի Թավրիզ, լուր տարածելով, թե ցանկություն է հայտնել որսի գնալ Մաղանդարանի կողմերը⁶¹: Նպատակ ունենալով անսպասելի հարձակմամբ հանկարծակիի բերել թշնամուն, պարսից շահը շտապում է կարելվույն չափ, խիստ գաղտնի պահելով պատերազմական գործողությունների պլանը: «...Բնաւ ոչ

⁵⁹ Դավրիժեցու հաղորդմամբ. Թավրիզի զորապետը՝ Ալի-փաշան, 20 հազար զորքի գլուխ անցած, հարձակվել էր Սալմաստի վրա՝ ընդդեմ վերոհիշյալ քուրդ Ղազի-խանի (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 18):

⁶⁰ ٢٨ ص ٢٠٠٠، اسکندر منشی، ԹՊՀ, պր. 2, էջ 79, Դավրիժեցի, էջ 36, 634: Որոշ ուսումնասիրություններում արշավանքի սկիզբը սխալմամբ 1602-ին է թվագրված (տե՛ս, օրինակ՝ И. П. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII вв. («Сборник статей по истории Азербайджана», вып. 1, Баку, 1949, стр. 277)).

⁶¹ ٢٨ ص ٢٠٠٠، اسکندر منشی, համտ. ԹՊՀ, պր. 2, էջ 80:

գիտացեալ զօրացն Օսմանցւոց զգալն Պարսից,—գրում է Դավրիժեցին,—քանզի ոչ թէ ի բազում, այլ ի սակաւ ատուրս հասնի Թարվիզ⁶²։ Արշուլանքի խիստ զաղտնի ծրագրի մասին վկայում են նաև Խաքանդար Մոնշին, Քյաթիր Չելեբին, վերջապես հենց շահի հրովարտակը, որտեղ պատերազմական գործողութիւններն պլանի մասին տեղեկութիւնից հետո ասվում է. «Ի հարկե, այս հարցում պետք է զգույշ լինել, որպեսզի... այս բոլորը խիստ զաղտնի պահվի և հաղթական դրոշմների առաջանալու մասին օսմանցիք տեղեկութիւն չունենան»⁶³։

Ղազի-խանը սկզբում ամրացել էր Սալմաստում, բայց հետո, խույս տալով օսմանյան զորքից, գնաց Ուրմիա և

«եմուտ ի յանառիկ բերդն՝ որ ասի Գօգարչին ղալասի, որ է ի մէջ ծովակին Որմուշ և անդ ամրացաւ»⁶⁶։

Սակայն Ալի-փաշայի զորքը, Դավրիժեցու հաղորդամբ, չգնաց Ուրմիա, կամենալով նախ գրավել Սալմաստի Ղառնիեարուկա բերդը, որի երեք ամիս տևած պաշարումը, սակայն, ապարդյուն եղավ։ Տեղեկանալով պարսից զորքի հարձակման մասին, օսմանցիներն իսկույն «թողիալ՝ զպատերազմն բերդին, դարձան և եկին մերձ ի գիւղն Սօֆիան»⁶⁷, իսկ ըստ Իսքանդար Մունշու, Ալի-փաշան բերդը «խաղաղութեամբ գրավեց Ղազի-բեկից»⁶⁸։ Դավրիժեցու հաղորդումն ավելի հավանական է թվում, քանի որ շահ Աբբասի հանկարծակի հարձակումը պետք է, որ փոխեր օսմանցիներին պլանները և ստիպեր նրանց վերադառնալ՝ ղրզըլբաշներին դիմադրելու։

Երկու բանակները հանդիպեցին Սոֆիանում⁶⁹, որտեղ տեղի ունեցած ճակատամարտը նշանավորեց իրանա-թուրքական պատերազմների այս փուլը։ Որոշ տարակուսանքի առիթ է տվել այն հարցը, թե Թավրիզի գրավումը ղրզըլբաշների կողմից նախորդել է Սոֆիանի ճակատամարտին, թե՞ հաջորդել⁷⁰։ Բանն այն է, որ Թավրիզի առումն⁷¹ ընդմիջվել է Սոֆիանի ճակատամարտով, որը հաջորդել է քաղաքի և նախորդել նրա բերդի գրավմանը։ Դավրիժեցին նշում է, որ շահը Թավրիզ գալով «եթող զքաղաքն» և գնաց օսմանցիների դեմ պատերազմելու Սոֆիանում⁷²։ Դա, իհարկե, չի

⁶⁶ Դավրիժեցի, էջ 19։

⁶⁷ Նույն տեղում։

⁶⁸ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۱۳۷

⁶⁹ Սոֆիանը գտնվում է Թավրիզից 40 կմ դեպի արևմուտք։ Սոֆիանի նկարագրություններ տե՛ս محمد شاردن، ترجمه عباسی، ج ۲، تهران ۱۳۳۵، ص ۱۹۵

⁷⁰ Տե՛ս Մ. Զուլպյան, Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետևանքները (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրագրեր», 1966, № 2, էջ 84)։

⁷¹ Թավրիզի գրավման թվականի բացատրություններ տե՛ս ՄՊՀ, պր. 2, էջ 150—151։

⁷² Դավրիժեցի, էջ 19։

նշանակում, թե շահն ազատ թողեց քաղաքը: Հիշենք, որ շահի առաջնահերթ խնդիրը Թավրիզի գրավումն էր:

Եւ իրոք, ըստ մեզ հասած տեղեկությունների, մինչև Սոֆիանի մարտը Թավրիզը փաստորեն ենթարկված էր շրջափակման, որոնք տնօրինում էին քաղաքի անցուղարձը և դաժանորեն հաշվհարդար տեսնում օսմանցիների հետ: Դա միանգամայն համոզիչ է, քանի որ, աղբյուրների վկայությամբ, պարսիկները ոչ միայն չէին հանդիպել դիմադրության, այլև, ընդհակառակը, օսմանցիներից կեղեքված Թավրիզի բնակչությունն ուրախությամբ էր դիմավորել պարսկական զորքին⁷³: «Ոչինչ դժվարութիւն ել ընդ առաջ նոյն արշաւանացն նորա,—գրում է Հ. Տեր-Հովհաննէսը, հենվելով ինչպես Դավրիժեցու, այնպես էլ զանազան հիշատակարանների և գրավոր այլ վկայությունների վրա,—...մտեալ Շահաբասայ ի Դաւրէժ յետ հնազանդեցուցանելոյ զքաղաքն ընդ իշխանութեամբ իւրով, փութացաւ յօգնութիւն Ղազիխան ամիրային. և ի դաշտին Սօֆիանու պատերազմաւ հանդիպեալ Ալիփաշային՝ յաղթեաց նմա»⁷⁴: Նույնն է վկայում և Իսթանդար Մունշին⁷⁵:

Թավրիզում եղած երկու-երեք օրվա ընթացքում շահ Արրասը կարողացավ ոչ միայն տիրել քաղաքին, այլև կարգավորել իր ուժերը: Սակայն, տեղեկանալով թուրքական զորքի՝ Սալմաստից ետ դառնալու և դեպի Սոֆիան առաջխաղացման մասին, նա հետաձգում է Թավրիզի բերդի գրավումը և սեպտեմբերի 28-ին՝ ճակատամարտի նախօրյակին, շարժվում դեպի Սոֆիան:

Սոֆիանի ճակատամարտը, որ տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 29-ին (ռաբի'-ուլ-ախիր ամսի 22)⁷⁶, մանրամասնու-

⁷³ Տե՛ս Բ...—199 ص محمد پرنك،

⁷⁴ Հ. Տեր-Հովհաննէսը, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 12:

⁷⁵ Տե՛ս Բ...—178 ص اسكندر منشى، ج 2،

⁷⁶ Համմերի՝ Ք. Զեյթիի «Ֆեզլեբե»-ից կատարված մեջբերման մեջ այդ ճակատամարտը սխալմամբ թվագրված է սեպտեմբերի 25-ին (19 ռաբի'-ուլ-ախիր), (տե՛ս Մ. Զուլպյան, նշվ. հոդվ. (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1966, № 2, էջ 84):

Թյամբ նկարագրված է ինչպես Դավրիժեցու մոտ, այնպես էլ պարսից ու թուրքական աղբյուրներում:

Դավրիժեցու տվյալները ցույց են տալիս, որ այս ճակատամարտում, որտեղ «յանդուզն բախմամբ» հանդիպեցին թշնամի բանակները, ապստամբ էմիրները, որոնք դիմել էին շահին, արդարացնում են վերջինիս հույսերը, քաջաբար կռվելով օսմանցիների դեմ: Պատմիչն առանձնապես հիշատակում է Ուլամաօղլի Հայբաթ-բեկին, «զի քսան գլուխ եբեր առաջի շահին յայնմ պատերազմի»⁷⁷: Նրա սպանությունը կասեցնում է պարսիկների եռանդը, «որով սուղ ինչ պարտեալ երևիւր կողմն պարսից»⁷⁸: Սակայն շուտով դեպքերն ընթանում են հօգուտ պարսից զորքի, իսկ Ալի-փաշան, տեսնելով իր բանակի պարտությունը, որդու հետ ներկայանում է շահին և ազատութուն խնդրում. շահը մեծ պատվով պահում է նրան իր մոտ և ապա տանում Սպահան⁷⁹: Մոտավորապես նույնն են պատմում նաև Մունշին ու թուրքական աղբյուրները:

Սակայն աղբյուրների տվյալները համեմատելիս աչքի է ընկնում մի բնորոշ գիծ. միևնույն իրադարձությունները նկարագրված են տարբեր լույսի տակ՝ թեևադրված աղբյուրի հեղինակի դիրքորոշմամբ: Քյաթիբ Չելեբին, օրինակ, խիստ արհամարհանքով է պատմում Ղազի Կարա Հասանի ձեռքով սպանված պարսից հրամանատար Ալիօղլու մասին⁸⁰, Մունշին, ընդհակառակը, գովեստով է խոսում և շարունակ ընդգծում պարսից զորքի ուժն ու արիությունը: Եվ եթե Դավրիժեցին անկողմնակալ կերպով նկարագրում է տիրող մթնոլորտը ու տալիս իրադարձության առավել կարևոր դրվագները, ապա Ք. Չելեբին մեծ տեղ է հատկացնում թուրքական զորքի հերոսական ոգու վերհանմանը, նկարագրում նրա առաջնորդի՝ «առյուծի պես կռվող» Ալի-փաշայի, սխրանք-

⁷⁷ Դավրիժեցի, էջ 19:

⁷⁸ Նույն տեղում, էջ 20:

⁷⁹ Նույն տեղում:

⁸⁰ کاتب چلبی، فذلک، ج ۱، استانبول، ۱۲۸۶، ص ۲۰۵

ները, որոնք «դուր եկան նույնիսկ անարգ շահին», և երկար ու տաղտկալի նախապատրաստությունից հետո միայն հայտնում թուրքական զորքի պարտության մասին⁸¹:

Սոֆիանում տարած հաղթանակից հետո շահ Աբբասը կրկին մտնում է Թավրիզ, ամբողջությամբ տիրում քաղաքին, բերդին⁸² և շրջակա գավառներին: Շու գրեթե ուր էր ի մէջ քաղաքին բարայատակ արարեալ քակեաց ի հիմանց զբովանդակն կացեալ անդէն աւուրս ինչ մինչև զամենայն երկիրն նուաճեաց ընդ ձեռամբ, կարգեաց իշխանս և գործակալս յամենայն սահմանս նորսա⁸³, իսկ օսմանյան մնացած զորքերը փախչում են Նախիջևան:

Թավրիզում եղած ժամանակ շահն Ամիր-Գունա-խանին ուղարկում է Գանձակ՝ կանխելու համար այնտեղից սպասվելիք ամեն մի վտանգ, ինչպես նաև ավար ձեռք բերելու նպատակով: Խանն այդ շրջանը հրի ճարակ դարձնելուց հետո մեծ թվով բնակիչների զորս կոտորեաց և զորս աւարեալ գերեաց աղխիւք և ընտանեօք և բերեալ էած յճրեան ի լիութիւն և ի յղփութիւն բանակին Պարսից⁸⁴: Այսպիսով, ոչ միայն բուն պատերազմական գործողություններին ենթարկվող շրջաններում, այլև շրջակա տերիտորիաներում բնակչությունը շարունակ գտնվում էր սրի ու կողոպուտի սպառնալիքի տակ:

Նախիջևան հասած օսմանյան զորքը չի հասցնում լիովին իրագործել իր ծրագիրը՝ ավարառության ենթարկել Նախիջևանը, քանի որ շահը շտապ զորք է ուղարկում այնտեղ (Զրադ-սուլթանի գլխավորությամբ), կասեցնելու օսմանցիների կողոպուտը՝ հատկապես Զուղայում⁸⁵: Օսմանցիները դարձյալ նահանջում են, այս անգամ դեպի Երևան:

⁸¹ Նույն տեղում, էջ 206:

⁸² Թավրիզի բերդը գրավվում է ևս 22 օրվա պաշարումից հետո՝ հոկտեմբերի 21-ին (15 ջումադա-ուլ-ավվալ) (նույն տեղում):

⁸³ Դավրիժեցի, էջ 20:

⁸⁴ Նույն տեղում, էջ 27:

⁸⁵ Նույն տեղում, էջ 21, հմտ. اسکندر منشى، ج ۲، ص ۷۴۳

Դավրիժեցու հաղորդմամբ Նախիջևան⁷ ևս ղըզլըբաշները գրավում են առանց մարտական գործողությունների: Այնտեղ ուղարկված Զուֆեղար-խանը բանակցություններ է վարում օսմանցիների հետ՝ քաղաքը խաղաղությամբ հանձնելու մասին⁸⁶: Հակառակորդի ուժի գերակշռությունն օսմանցիներին ստիպում է համաձայնել դրան և քաղաքից հեռանալ⁸⁷: Սակայն Նախիջևանի բնիկները գերադասում են մնալ քաղաքում և իրենց ծառայությունն առաջարկել Իրանի շահին⁸⁸: Նախիջևանը խաղաղ կերպով հանձնելու փաստը գտնում ենք նաև Իսթանդար Մունշու մոտ և թուրքական աղբյուրներում⁸⁹:

Այսպիսով, շահը գրեթե անարգել մեկը մյուսի հետևից նվաճում էր թուրքական ռազմակալման ենթարկված շրջանները:

Այդ կերպ է նվաճվում նաև մետաքսի առևտրի կենտրոն՝ վաճառաշատ Զուղան: Զուղայում շահն իջևանում է նախքան Նախիջևան գնալը, երեք օր շարունակ վայելելով ջուղայեցիների, մասնավորապես մեծահարուստ խոջանների ճոխ հյուրասիրությունը⁹⁰: Այստեղ իսկ շահը նորից ականատես է

⁸⁶ Դավրիժեցի, էջ 23:

⁸⁷ Նույն տեղում: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ խոսքը վերաբերում է Նախիջևանի բերդում մնացածներին, քանի որ օսմանյան զորքի գերակշռող մասն արդեն հեռացել էր Նախիջևանից:

⁸⁸ Դավրիժեցի, էջ 24:

⁸⁹ Չելեբին միաժամանակ նշում է Նախիջևանի բերդի պաշտպանների դիմադրության մասին («Джихан-нума» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVIIв.). Предисловие, перевод и комментарии А. А. Папазяна. Ереван, 1973, стр. 111), (այսուհետև՝ «Фезлеке»), որ չենք հանդիպում այլ աղբյուրներում: Նույնիսկ Նայիման, որ նույնությամբ կրկնում է Չելեբիի հաղորդածը, տեղեկացնում է, սակայն, որ Նախիջևանի բերդապահները թողնում են բերդը և փախչում Նրևան (տե՛ս «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց՝ Ա. Սաֆրաստյան, հ. Ա, Նրևան, 1961, էջ 71), (այսուհետև՝ Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աղբ.):

⁹⁰ Դավրիժեցի, էջ 24—25: Այդ մասին վկայում է նաև 1602—1603 թթ.

լինում հայ խոջաների մեծ հարստությանը, որին տիրելու համար հետագայում պիտի գործնական քայլեր աներ:

Այդ ընթացքում նախիջևանից նահանջած զորքը հասել էր Երևան և նրա բերդի հարավային կողմում կառուցել պարիսպ ու ևս մի բերդ, որտեղ և պատսպարվել էր⁹¹:

Մարտական գործողությունների հաջորդ կետը Երևանն է դառնում: Ինչպես պատմում է Դավրիժեցին, շահը Երևան հասնելուն պես պաշարում է բերդը: Այստեղ նա ձեռնամուխ է լինում զորքի համալրմանը՝ Արարատյան երկրի գյուղերից մեծ քանակությամբ բնակիչների միացնելով իր բանակին: «Եւ ի ժամ պատերազմին,—գրում է պատմիչը,—յորժամ երիշ (յարձակումն) առնէին և կամ զսիբայն ի վեր քշէին, զքրիստոնեայն յառաջ խաղացուցեալ ընդդէմ հրոյ և սրոյ մատուցանէին, որովք կոտորեալք լինէին ազգն Հայոց յերկուց կողմանց՝ յառաջուստ յօսմանցուց՝ և յետուստ ի Պարսից»⁹²:

Շահ Արբասը նախապես հոգացել էր նաև բանակի բոլոր կարիքները և «հանդարտութեամբ զտեղի առեալ կայր. էր զի երբեմն խստագոյնս պատերազմէր, և էր զի թուլագոյնս»⁹³, մերթ ընդ մերթ փորձելով նաև բանակցություններ վարել օսմանցիների հետ, բերդը խաղաղ կերպով նվաճելու համար⁹⁴, Իսկ Երևանի բնակչությունը, Դավրիժեցու վկայությամբ, բարյացակամորեն էր տրամադրված (ինչպես և պետք էր սպասել) և լավ ընդունելություն է ցույց տալիս շահին⁹⁵:

Երևանի բերդում գտնվող թուրքական զորքը ամիսներ

Իրան ճանապարհորդած Տեկտանդերը (տե՛ս «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских», II., 1896, стр. 33):

⁹¹ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 21—22, հմմտ. «Թարիխի Նայիմա» (Ա. Մաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 71):

⁹² Դավրիժեցի, էջ 26:

⁹³ Նույն տեղում:

⁹⁴ Շահի այդ բանակցությունների մանրամասնությունները գտնում ենք Ք. Չելեբիի մոտ (տե՛ս Ա. Մաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, Երևան, 1964, էջ 87—89):

⁹⁵ Դավրիժեցի, էջ 27:

շարունակ համառ դիմադրութիւնն է ցույց տալիս, որի հետեւանքով պաշարումը ձգձգւում է: Բերդի պաշարման տևողութեան հարցում նկատելի տարածայնութիւն կա տարբեր աղբյուրների հաղորդումների միջև: Ըստ Դավրիժեցու պաշարումը տևել է ութ ամիս, և միայն իննբորորդում բերդը հանձնրվել է⁹⁶: Նույն ժամկետի մասին է վկայում մի ավետարանի հիշատակարանը⁹⁷, ինչպես նաև XVII դ. անանուն ժամանակագրութիւնը, որի համաձայն՝ շահը մեծ բանակով եկավ Արարատյան երկիր, «պաշարեաց զդղեակն նոցա ութ ամիս և էառ զնայ»⁹⁸: Իսկ Իսքանդար Մունշու հաղորդման համաձայն Երևանը պաշարված է մնացել յոթ ամսից քիչ ավելի, որը նաև հաստատվում է Հովհաննես Մակվեցու ողբի հետևյալ տողերով.

«Չորս կողմըն վրան դըրին,
Զբերդավանքն պաշարեցին.

Եօթն ամիս հասարակաւ
Նւ եօթն վերայ աւելի»⁹⁹:

Գրեթե յոթ ամիս է նշում Երևանի պաշարման ժամանակը նաև Քյաթիբ Զելեբին¹⁰⁰ (թեև նրա մոտ մի այլ տեղ հանդիպում ենք վեց ամիս տևած պաշարման մասին վկայութեան)¹⁰¹: «Թարիխի Փեշե»-ում ասված է, որ Երևանի պաշարումը շարունակվեց ինն ամիս և տասը օր¹⁰², իսկ Նայիմայի

⁹⁶ Նույն տեղում, էջ 33:

⁹⁷ «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. I, էջ 179:

⁹⁸ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 181:

⁹⁹ Ղ. Ալիշան, Այրարատ, Վենետիկ, 1890, էջ 301—302, հմտ. «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. I, էջ 179:

¹⁰⁰ «Фезлеке», стр. 133.

¹⁰¹ Տե՛ս Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 89:

¹⁰² Տե՛ս նույն տեղում, էջ 54, հմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 1282, էջ 261բ, Մ. Զամչյան, Պատմութիւն հայոց, հ. Գ, Վենետիկ, 1786, էջ 543:

հաղորդամբ այն տեղի է վեց ամիս¹⁰³։ Տեղեկությունների այս խճճված պատկերը պարզեցնելուն թերևս կարող են օգնել Ք. Չելեբիի առավել կոնկրետ տվյալները, որոնց համաձայն Երևանի պաշարումը սկսվել է ջրամագա-ուլ-ախիր ամսի 11-ին¹⁰⁴ (նույն բերի 16-ին) և տեղի մինչև հաջորդ տարվա մուհարրամի 10-ը (1604 թ. հունիսի 8-ը)¹⁰⁵։ Եթե ընդունելու լինենք այս տվյալները, ապա Երևանի պաշարումը տեղի է գրեթե յոթ ամիս¹⁰⁶։

Մարտական գործողությունները տեղի էին ունենում տարբեր ամբուսթյուններում¹⁰⁷։ Համառ մարտեր են մղվել նաև նոր կառուցված բերդի շուրջը. «...Շինեցին միւս ևս բերդ, և մտին ինքեանք ի ներս պատերազմական զինուր»¹⁰⁸,—գրում է Դավրիժեցին։ Իսթանդար Մունշին առանձնացնում է հին ու նոր բերդերի գրավումը¹⁰⁹։ Ակնհայտ է, որ հիմնական ընդհարումները տեղի էին ունենում այս երկու բերդերի համար, և որ հին (կամ մեծ) բերդը հանձնվել է բոլորից ուշ։ Երևանի առումը բավականին դժվարություններ է պատճառել զրզրլըաշներին։ Հարկ է եղել համալրել բանակը, ուժեղացնել հրետանին¹¹⁰։

¹⁰³ Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 72։ Աղբյուրների տվյալների նման տարբերությունների հետևանքով հետազոտություններում ևս այս հարցի կապակցությամբ տարբեր ժամկետներ են նշվում՝ 6—9 ամիս։

¹⁰⁴ „Фезлеке“, стр. 112 (այստեղ տոմարական հաշվումների մեջ անհշտություններ կան)։

¹⁰⁵ Նույն տեղում, էջ 134։ Իսթանդար Մունշին նույնպես վկայում է, որ Երևանի բերդը գրավվել է 1013 թ. մուհարրամ ամսի 10-ին։

¹⁰⁶ Նույնն է հաղորդում նաև գրիչ Գրիգոր Տաթևացին, որի խոսքերով՝ «Շահն է (?) ամիս և է (?) աւր խըսար արաւ զբերդն» (Մատենադարան, ձեռ. № 46, էջ 248բ)։

¹⁰⁷ Երևանն ուներ երեք բերդ՝ «Հին բերդ» (կառուցված 1583 թ. Յար-հադ-փաշայի կողմից), «Գյուզլի-ղալա» («Հսկող բերդ») և Նախիջևանից նահանջած օսմանյան զորքերի կառուցած նոր բերդը, որի մասին հիշատակում է մեր պատմիչը։

¹⁰⁸ Դավրիժեցի, էջ 22, հմմտ. „Фезлеке“, стр. 131—133.

¹⁰⁹ Տե՛ս ١٥٦-١٥٧ ص ٢٢ ج اسکندر منشى

¹¹⁰ Նույն տեղում, էջ 646։

Պաշարման ընթացքում շահ Աբբասը իր բանակի կա-
րիքներն ապահովելու համար շարունակ առանձին զորագը-
ղեր էր ուղարկում Արևմտյան Հայաստանի շրջանները, ինչ-
պես և այլ վայրեր՝ ավարառության: Այսպես, պարսից զոր-
քերը ասպատակում են Արճեշը, Բասենը, Խնուսը, «և զայլս
ուր և կարացին հասանիլ, քանդեալ՝ ավերեալ՝ այրեալ՝ և
ապականեալ զերկիրն և զշէնսն, և զինչս, և զստացուածս
կողոպտեալ և զարս սպանեալ, և զկանայս և զմանկունս
գերեցուցեալ բերին յԵրևան ի բանակն իւրեանց»¹¹¹: Միայն
Ալլահվերդի-խանը Արծկեի մարտերից վերադառնալիս¹¹²,
ասպատակելով Արճեշը, Բերկրին, Վանը, 23 հազար քրիս-
տոնյա է գերել: «Եւ ժողովեալ զամենայն գերեալսն,—գրում
է Դավրիժեցին,—և հօրանս անդէոց, և ջոկս ոչխարաց,

¹¹¹ Դավրիժեցի, էջ 30:

¹¹² Արծկեի իրադարձությունների մասին Դավրիժեցին մանրամասնու-
թյուններ ունի, որ չենք հանդիպում այլ աղբյուրներում: Արծկեի իշխան
Մահմադ-փաշան հրաժարվում է հնազանդվել էրզրումի փաշայությանը,
որը, որպես պարզե (վրաց թագավոր Սիմոնի Կոստանդնուպոլիս տանե-
լու և խոդքարին հանձնելու համար), տրված էր դարձյալ Մահմադ ան-
վամբ մի փաշայի: Վերջինիս դիմադրելու համար Արծկեի իշխանը փակվեց
բերդում՝ վերցնելով իր հետ մեծ զորք և պաշարո Նա օգնություն խնդրեց
շահ Աբբաս Ա-ից, խոստանալով «շահխսեան» լինել և բերդը հանձնել
ներան: Շահն Արծկե ուղարկեց Ալլահվերդի-խանին, պատվիրելով, որ խա-
բեության դեպքում ավերի ու գերի երկիրը: Շահի կասկածները տեղին
էին: Այն բանից հետո, երբ բերդը պաշարող Մահմադ-փաշան, լսելով
Ալլահվերդի-խանի գալուստը, թողնում է բերդը և հեռանում Մուշ, Արծ-
կեի իշխանը, հակառակ իր խոստմանը, սկսում է պատերազմել Ալլահ-
վերդի-խանի դեմ: Բերդի պաշտպանները, Դավրիժեցու հաղորդմամբ,
ուժեղ են եղել ու գրոհով փախուստի են մատնել պարսիկներին: Միայն
խորամանկությամբ է վերջիններիս հաջողվում օղակի մեջ առնել բերդից
դուրս եկած զորքին և կոտորել: Սակայն բերդում մնացած զորքը կրկին
համառորեն դիմադրում է: Այն ժամանակ, «իբրև ետես խանն զամուր
միտս բերդականացն թէ ո՛չ տան զբերդն, դարձաւ ի բերդէն՝ և յարձա-
կեցաւ ի վերայ զաւառաց աշխարհին, և զամենայն երկիրն Արծկէոյ հա-
ւասար աւերեաց, և հրդէհ արկեալ այրեաց. և զամենայն արու արս կո-
տորեաց՝ և զինչս, և զստացուածս՝ զուստերս, և զդստերս և զկանայս
յաւար և ի գերութիւն առեալ» (Դավրիժեցի, էջ 32—33):

և երամակս ձիոց, իբրև մեծ և յորդեալ հեղեղ զամենեսեան վարեալ ածեալ բերեալ հասուցին յՆրեան ի լիութիւն բանակին Պարսից»¹¹³,

Հակառակ պարսից կողմի՝ նոր ուժեր կենտրոնացնելու և ազատորեն մարտական գործողութիւններ ծավալելու հրահարավորութեանը, Երևանի բերդի պաշարֆալները ուժասպառ էին լինում, օրըստօրե աճում էր օգնութեան կարիքը, որը, սակայն, չէր հասնում¹¹⁴, քանի որ Բարձրագույն Դուռը ինքը ճշմարտամի մեջ էր։ Այդ օրերին մահացած սուլթան Մուհամմադին (1595—1604) փոխարինել էր նրա մանկահասակ որդին՝ Ահմադը։ Փաշաները միաբան չէին միմյանց և սուլթանի հետ։ Երկպառակութիւնն իրեն զգացնել էր տալիս ողջ երկրում։ Մյուս կողմից, երկրի շատ նահանգներում տեքու տնօրենն էին դարձել ջալալիները։ Այդ բոլորը խանգարում էր հակառակորդի դեմ անհրաժեշտ ուժեր կենտրոնացնել կամ որևէ օգնութիւն ցույց տալ Երևանի բերդում պաշարված թուրքական զորքերին, որոնք Սաիդ-փաշայի (Սեիդ-փաշա) և Սուլեյման-փաշայի զխաւորութեամբ երկարատև դիմադրութիւնից հետո հանձնում են բերդը¹¹⁵։

Նոսելով բերդի հանձնման գործում վերոհիշյալ հանգամանքների դերի մասին, Դավրիժեցին այսպիսով նշում է օսմանյան զորքի պարտութեան օրելկտիվ պատճառները, կապելով դրանք նաև երկրի ներքին վիճակի հետ¹¹⁶։

Ղըզըլբաշների հաղթանակում իր դերն է ունեցել նաև Կախսթի Ալեքսանդր Բ և Քարթլիի Գեորգի Ժ Թագավորների ցույց տված օգնութիւնը¹¹⁷։ Դավրիժեցու հաղորդմամբ, երբ

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 33։

¹¹⁴ Նույն տեղում, «Մանր ժամանակագրութիւններ», հ. II, էջ 182—183։

¹¹⁵ Դավրիժեցի, էջ 33—34։

¹¹⁶ Մինչդեռ Զեյբեին թուրքերի պարտութիւնը բացատրում է լոկ պաշարյալների կրած նեղութեամբ, թշնամու զորքերի թվական գերակշռութեամբ, թուրք զինվորներից շատերի դավաճանութեամբ և այն բանով, որ թուրքական զորքին «բախտը շփտաց» («Фезлеке», стр 131—132)։

¹¹⁷ Դավրիժեցի, էջ 99—100, Լ. Մելիքսեթ-Քեկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 112, 139։

շահը նրանցից օգնություն պահանջեց, վրաց թագավորները ստիպված էին հնազանդվել՝ կանխելու համար շահի անխուսափելի հարձակումը Վրաստանի վրա և մյուս կողմից՝ դերադասելով Սեֆեհինների իշխանությունը օսմանյանից։ Այսպիսով, դեռևս Երևանի պաշարման ժամանակ լուծվում է նաև Արևելյան Վրաստանի հարցը, որն իրեն ճանաչում է Իրանի վասալ։

Երևանի գրավումից հետո շահ Աբբասը հրաման է արձակում, որով ապահովություն էր խոստանում իրենց երկիրը գնալ ցանկացողներին։ Սակայն դա լոկ խոստում էր, որովհետև, երբ Սուլեյման-փաշան 5 հազար հեծյալով փորձում է հեռանալ Երևանից, պարսից զորագնդերը հետապնդում են նրան, կոտորում հեծյալներին և կողոպտում¹¹⁸։ Մյուս զորապետը՝ Սաիդ-փաշան¹¹⁹, իրեն «շահիսեևան» հայտարարեց՝ հնազանդվելով շահ Աբբասին, որի համար նրանից ստացավ իր խնդրած՝ Իմամ-Ռիզայի տնօրինությունը¹²⁰։

¹¹⁸ Դավրիժեցի, էջ 35։

¹¹⁹ Ըստ այլ աղբյուրների՝ Շերիֆ-փաշան։ Նշենք, որ օսմանյան բաշակի երկու զորապետների անունները Դավրիժեցու մոտ և մյուս աղբյուրներում տարբեր են։ Շերիֆ-փաշայի հետ կապված դեպքերը մեր պատմագրի մոտ վերագրված են Սաիդ անվամբ փաշային, իսկ Մուհամմադ-փաշայինը՝ Սուլեյման-փաշային։ Այսպես, Դավրիժեցին գրում է. «Եւ Սալիտ փաշայն եղև շահիսէվան և խնդրեաց ի շահէն զիշխանութիւն և զվերակացութիւնն իմամուռուզին և ընկալաւ ի նմանէ զխնդրելին իւր և զնաց ի նորասան ի սպասաւորութիւն իմամուռուզին» (Դավրիժեցի, էջ 34)։ Թուրք պատմագիր Փեշեխն նույն փաստի մասին ասում է. «...Շահը Շերիֆ-փաշային մեծ հարգանքներ ու պատիվներ տվեց և նշանակեց իմամ-Ռիզայի մյուսբեկութեան պաշտոնին» (Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 55)։ Ըստ Դավրիժեցու, Սուլեյման-փաշան որդին է խոր-փաշայի (էջ 33), իսկ մյուս աղբյուրներում վերջինիս որդին Մուհամմադ-փաշան է (Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 55)։ Թեև Դավրիժեցին շփոթում է անունները, որովհետև մյուս աղբյուրներում նրա տվյալները շեն չլինում։

¹²⁰ Դավրիժեցի, էջ 34։

Ա. Ռահմանին Դավրիժեցուն է վկայակոչում ի հաստատումն թուրքա-

Դեռևս Երևանի պաշարման ժամանակ, իսկ ըստ Իսքանդար Մուշղու՝ նրա զորավումից հետո, շահ Աբբասը Երևանի բեկլարբեկիությունը շնորհում է մարտերում աչքի ընկած Ամիր-Գունա-խանին¹²¹, որը զաջար ցեղի աղջակոյունլու օյմաղի առաջնորդն էր, Ղազվին քաղաքի դարուղան:

Դավրիժեցիին կարևոր տվյալներ է հաղորդում այդ իրադարձությունների ընթացքում շահի և հայ հոգևորականության փոխհարաբերությունների մասին: Սկզբնապես հայ կաթողիկոսները, ինչպես գիտենք, շատերի նման ակնկալություններ ունեին իրանի շահից և ողջունում էին նրա հաղթանակները: Սակայն արդեն Երևանի պաշարման ժամանակ իրերի դուրսը պարզ է դառնում, և հայ հոգևոր առաջնորդները հասցրնում են հիասթափվել, երբ շահը նրանցից պահանջում է իրեն վճարել օսմանցիներից վերցրած նրանց բոլոր պարտքերը: Օսմանցիների հարստությունը պետք է դառնա պարսից արքունիքի սեփականությունը, «որպէս զերկիր նոցա կալաք, սոյնպէս և ամենայն ինչք նոցա միւրիմալի պարտի լինել», — այսպես է հիմնավորում շահն իր պահանջը¹²²: Դաժան միջոցներով պարսից իշխանության ներկայացուցիչները կարողանում են հայ հոգևորականներից «բազում գանձ» կորզել: Սոսկալի խոշտանգումների է ենթարկվում Սրապիոն կաթողիկոսը, որին «արարեալ յոյժ անպատիւ, մինչև ի գոհհի ի

կան կայազորի հանձնվելու վերաբերյալ այնպիսի փաստերի, որոնք չենք գտնում մեր պատմագրի մոտ (տե՛ս А. Рахмани, „Тарих-и алам арай-и Аббаси“ как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960, стр. 99). Մինչդեռ այդ փաստերը, այսինքն՝ Շերիֆ-փաշայի Մաշադ տեղափոխվելը (այն ձևով, ինչպես ներկայացրել է Ա. Ռահմանին), ինչպես նաև Մուհամմադ-փաշայի մեկնումը Կարս, գտնում ենք այն աղբյուրներում, ինչպես «Ֆեղլեքե»-ում (Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 93—94), Իսքանդար Մուշղու մոտ (اسکندر منشی ج ۲, ص ۱۰۶), (տե՛ս նաև ۲۱۳—۲۱۲ ص محمد پرنک):

¹²¹ Դավրիժեցի, էջ 27, հմմտ. ۱۰۶ ص ج ۲, اسکندر منشی, Իսքանդար Մուշղին տալիս է նաև տարբեր գումառների ու շրջանների նոր նշանակված տերակալների անունները (էջ 653—657):

¹²² Դավրիժեցի, էջ 28:

հրապարակի կախեալ յոտից բրածեծ առնէին զնա ուժգին՝ աւուրս յոլովս»¹²³։ Այսպիսի քաղաքականութեան հետեանքն էր հայ կաթողիկոսի փախուստն Արեւմտեան Հայաստան¹²⁴։ Դիպուկ է Դավրիժեցու եզրակացութիւնը. «Այս կաթողիկոսքս վասն պարտուցն փախեան և ապաւինեցան ի շահն, զի թերեւ շահն զնոսա ազատեացէ ի պարտատեարցն. արդ այժմ շահն ինքն յառաջ ածեալ պահանջէ ի նոցունց ըզպարտքն, արդ այս է օգնութիւն շահին յո՛ր ապաւինեցան նոքա»¹²⁵։

Այսպիսով, շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքի առաջին փուլն իսկ ցույց տվեց, որ «փրկարար» շահն իր պլաններն ունի, ինքն է, որ Անդրկովկասի հետ հուլյսեր է կապում, այն դիտելով իբրեւ նպաստավոր օղակ՝ իրագործելու իր առավել ընդարձակ ծրագրերը։

Այս կապակցութեամբ ուշագրավ են Դավրիժեցու տեղեկութիւնները մեծ գաղթի մտահղացման և նրան նախորդող միջոցառումների վերաբերյալ, երբ ամենուր ծավալվող պատերազմական գործողութիւններին ուղեկցում էին բնակչութեան զանգվածային տեղաշարժերը, երբ շահի զորքերը ասպատակելով բազմաթիւ շրջաններ, ինչպես՝ Գանջան, Արծկեն, Արճեշը, Բերկրին, Վանը, Մանազկերտը, Ալաշկերտը, Մակուն, Կարսը, Կաղզվանը, Բասենը, էրզրումը և այլն, բնակչութեանը գերի վարեցին, որպէսզի «զամենեւեան վարեացեն յաշխարհն Պարսից»¹²⁶։

Անշուշտ, Նրեանի գրավումով չի ավարտւում «Ժառանգական» երկրների ետ գրավման համար շահ Աբբաս Ա-ի ձեռնարկած արշավանքը։ Դեռեւ այլ շրջաններ՝ մի քանի խոշոր քաղաքներով (ինչպես Գանձակը (Գանջա), Շամախին և այլն) մնում էին թուրքական իշխանութեան ներքո։

¹²³ Նույն տեղում, էջ 29։

¹²⁴ Սրապիոնը հեռացավ Վան, ապա՝ Ամիդ, որտեղ և մահացավ 1606 թ. ապրիլի 23-ին (նույն տեղում, էջ 28—29)։

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 28։

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 35—36։

Երևանի գրավումից հետո ստեղծված ժամանակավոր դադարը օսմանցիներին հնարավորութիւն տվեց պատրաստվելու հակահարձակման: «...Կարգեցին զոմն գլուխ և սարդար, որում անուն էր Սինան փաշայ՝ զոր մակ անուամբ Զղալօղլի կոչէին, որ գումարեաց զօրս բազումս՝ որով ելեալ ի Կոստանդնուպօլսէ դիմեալ գայր յաշխարհս արևելեան»¹²⁷: Շահն այդ ժամանակ պատրաստվում էր գրավել Կարսը: Պարսից բանակը Շիրակվանում էր, երբ նա տեղեկացավ Զղալօղլի սարդարի հակահարձակման և այն մասին, որ թուրքական զորքն արդեն հասել է էրզրում: Այժմ շահն էր հանկարծակիի եկողը: Փոխելով իր պլանը, նա վերադառնում է Աղջաղալա և հակառակորդի ուժի վերաբերյալ ավելի հաստատուն տեղեկութիւններից հետո համոզվում, որ դիմադրելն անիմաստ է: Ուստի կտրական որոշում է ընդունում՝ խուսափել վտանգավոր, Իրանի համար պարտության սպառնալիքով հղի ճակատամարտից և արագորեն նահանջել: Սակայն դա լոկ նահանջ չէր: Դա նաև շահի նախօրոք կազմած ծրագրի իրագործումն էր, զուգորդված այսպես կոչված «այրված հողի» կամ «հրկիզման» տակտիկայի հետ: Նախագծվում էր ամբողջութեամբ ամայացնել ու ավերել Արաքսի ձախ ափին ընկած բնակելի շրջանները, ոչնչացնել ու հրի մատնել պարենը և, որ ամենաաղետալին էր՝ բնակչությանը բռնի կերպով գաղթեցնել Իրան:

Շահ Աբրահամ Ա-ի ձեռնարկած այս բռնագաղթը դարձավ հայ ժողովրդի պատմութեան արյունոտ էջերից մեկը, որ կոչվեց «մեծ սուրգուն» (մեծ գաղթ): Այն իր մասշտաբներով, բնույթով և հետևանքներով առանձին տեղ գրավեց հայոց պատմութեան մեջ, իբրև նրա ծանր դրվագներից մեկը:

Մեծ գաղթի վերաբերյալ մեզ հասել են արժեքավոր աղբյուրներ, մասնավորապես ժամանակակիցների վկայու-

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 35:

թյունները: Սկզբնաղբյուրները մեծ մասամբ նկարագրում են ժողովրդի կրած տառապանքները, հատկապես Արաքսի գետանցի սոսկալի տեսարանը: Ժամանակակիցների համար դժվար էր կողմնորոշվել իրադարձությունների հորձանուտում և իրենց տպավորությունների ու կրած սարսափների նկարագրության հետ մեկտեղ տալ դրանց պատմա-քաղաքական վերլուծությունը: Այլ բան է, երբ դեպքերը դիտվում են ժամանակի պրիզմայի միջով: Այս տեսակետից Դավրիժեցին բավականաչափ նպաստավոր դիրքում է. մի կողմից, թեև գրում է աշխարհացունց դեպքերից կես դար հետո, սակայն կարելի է նրան համարել ժամանակակից, քանի որ նրա տեղեկությունների հիմքում, բացի ժամանակի գրավոր աղբյուրներից, հիշատակարաններից, ողբերից, պահպանված վկայություններից, ընկած են նաև ժամանակակիցների, գաղթի անմիջական մասնակիցների և ականատեսների դեռևս չսպիացած տպավորությունները, կենդանի զրույցներն ու հաղորդումները: Մյուս կողմից, այդ իրադարձություններից անջատված լինելով ժամանակով, Դավրիժեցին հնարավորություն ունի խորանալու դեպքերի ընթացքի մեջ, վերլուծելու իրադրությունը, տեսնելով թեկուզ իր ժամանակը, շահ Աբբաս Ա-ի իրականություն դարձած ծրագրերը, այն հետևանքները, որ ունեցավ մեծ գաղթը:

Գաղթի մասին Դավրիժեցու պատմությունը աչքի է ընկնում ոչ միայն իր սրտառուչ և հույլիչ կողմով, այլև փաստերի լայն ու բազմակողմանի մատուցմամբ, որով հնարավոր է դառնում եզրահանգումներ անել շահի նպատակների, գաղթեցվող բնակչության տարբեր շերտերի դիրքի ու վիճակի և նրանց նկատմամբ իրանական իշխանությունների վերաբերմունքի և այլ հարցերի մասին: Դրանով իսկ լրացվում կամ ճշտվում են այլ աղբյուրների տեղեկությունները, մասնավորապես պարսից պատմագրության կըցկըտուր և հաճախ միտումնավոր հաղորդումները:

Չեռնարկելով բռնագաղթը, շահ Աբբաս Ա-ն հետապնդում էր ինչպես ստրատեգիական, այնպես էլ քաղաքական

ու տնտեսական նպատակներ: Դավրիժեցու արտահայտութեամբ հիմնական ստրատեգիական նպատակն այն էր, «ղի եկեալ Օսմանցւոցն անբնակ գտանիցեն զերկիրն ի մարդկանէ»¹²⁸:

Արարատյան երկիրը թափուր պետք է գտնեին ոչ միայն օսմանյան զորքերը, որոնք այնտեղ զուրկ պիտի լինեին և՛ պարեն, և՛ անասնակեր, և՛ որևէ ձևով օժանդակող ուժ գտնելուց, այլև իրան գաղթեցվող բնակչութիւնը, եթե փորձեր հայրենիք վերադառնալ. «Այլև ելեալ ժողովուրդքն զայն տեսեալ սրտակտուրք լիցին և մի դարձցին յետս», — գրում է Դավրիժեցին¹²⁹:

Հեղինակների մեծ մասը շահ Աբբասի այդ ձեռնարկը վերլուծելիս շեշտը դնում է ռազմա-ստրատեգիական կողմի վրա¹³⁰: Հայտնի է, սակայն, որ շահ Աբբասը հետապնդում էր նաև ավելի հեռուն գնացող նպատակներ, ձեռնարկելով հարյուր հազարավոր մարդկանց իրենց բնակավայրերից բռնութեամբ տեղահան անելու և իր երկրում տեղավորելու գծովարին դործը: Նկատի ունենալով այն փաստը, որ գերեվարութիւնն անդարձ էր, և ոչ ոք իրավունք չունէր ետ վերադառնալու, ինոն իրավամբ նշում է, որ «Շահ-Աբբասը միմիայն ռազմագիտական նկատառումներով չէր ղեկավարվում»¹³¹: Շահի պլանների մեջ էր մտնում զարկ տալ իր երկրի արտադրողական ուժերի զարգացմանը, հողագործութեան, արհեստների, առևտրի ծաղկմանը, իրանի կենտրոնական նահանգների և, մասնավորապես, մայրաքաղաքի

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 38:

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

¹³⁰ Այսպես, օրինակ՝ պարսիկ պատմաբան Բահման-Միրզան բավարարվում է հետևյալ բացատրութեամբ. շահ Աբբասը նկատելով, որ Զղալօղլի սարդարին դիմադրելու ուժ ու կարողութիւն չունի, մտածեց նրանի, Նախիջևանի և նրանց շրջակա տեղերի բնակիչներին վարել իրանի խորքերը և հրամայեց հրգեհնէլ բոլոր արտերը, որպեսզի Զղալօղլու զորքը չկարողանա պաշար գտնել (տե՛ս Հ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 79):

¹³¹ Լեո, Հայոց պատմութիւն, հ. III, էջ 246:

բարգավաճմանը՝ ի հաշիվ ծայրամասային և նվաճած շրջանների: Միաժամանակ, շահը նպատակ ունեն, թուլացնելով պետության էթնիկապես ալլազան շրջանները, ճնշել նրանց դիմադրությունը, ինչպես նաև իրանի կենտրոնական շրջանների տնտեսության ուժեղացմամբ նպաստել ղեկավարող քաղաքական դերի անցմանն ադրեջանական քոչվոր ֆեոդալներին՝ իրանական քաղաքացիական բյուրոկրատիային¹³²: Անդրկովկասի բնակչության մասսայական գաղթեցումով պարսից շահը բարենպաստ հող էր ստեղծում՝ իրագործելու իր այս ծրագրերը: Ճնաւ տարեալ ժողովուրդքն լինիցին նմա անգերծանելի հարկատուք՝ ծառայք. և հողագործք մինչև ցյաւիտեան» — գրում է Դավրիժեցին, մեկնաբանելով շահ Աբբասի նպատակները¹³³:

Շահին քաջ հայտնի էին հատկապես հայ առևտրականների և արհեստավորների¹³⁴ ձիրքն ու շնորհքը, որոնք քիչ դեր չէին խաղա նաև իրանում: Դժամանակը հետագայում ցույց տվեց, որ շահը չէր սխալվել իր պլաններում: Առանձնապես հրապուրիչ էր Ջուղայի հայ վաճառականությանը և նրա առևտրական կապիտալն իրանի շահերին ծառայեցնելու ծրագիրը:

Հայտնի է, որ Ջուղան եվրոպա-ասիական մետաքսի առևտրի խոշոր կենտրոն էր¹³⁵: Ջուղայի վաճառականների առևտրական կապիտալի միջնորդությունն ակնառու դեր էր խաղում մետաքսի միջազգային առևտրում: XVI դ. հայ

¹³² Н. Пигулевская [и др.], *Изд. 2-е*, т. 2, 277, М. С. Иванов, *Очерк истории Ирана*, М., 1952, стр. 66.

¹³³ Դավրիժեցի, էջ 38:

¹³⁴ Հայ արհեստավորները միայն շահական իրանին չէ, որ հրապուրել են: Օսմանյան սուլթան Սելիմը 1513 թ. իրանից ետ գրավելով Թավրիզ քաղաքը, այնտեղի հմուտ արհեստավորներին (3000 հայ ընտանիք) գաղթեցրեց Կոստանդնուպոլիս (Հ. Ասաֆյան, *Изд. 2-е*, т. 2, 23):

¹³⁵ Այդ մասին տե՛ս С. Тер-Аветисян, *Изд. 2-е*, т. 2, В. А. Байбуртян, *Армянская колония Новой Джульфы в XVII в. (Роль Новой Джульфы в ирано-западноевропейских политических и экономических связях)*, Ереван, 1969 և այլն:

վաճառականները ջուղայեցիների գլխավորությամբ կարողացել էին կարևոր տեղ գրավել նաև Իրանի առևտրում, մասնավորապես՝ մետաքսի¹³⁶, նրանք առևտրական սերտ կապեր էին հաստատել նաև արևմտաեվրոպական երկրների հետ¹³⁷։ Դավրիժեցին տարբեր առիթներով նկարագրում է գաղթից առաջ Ջուղայի փարթամ վիճակը, «որ էր մեծ և երևելի շէնն այն ի ժամանակին յայնմիկ ի մէջ արեւելեայ աշխարհիս»¹³⁸։

Իբրև վենետիկի և Ճենովայի՝ Ասիայում մեծ համբավ ունեցող առևտրական գործակալներ, Ջուղայի հայ վաճառականները շահ Աբբաս Ա-ի ուշադրությունը գրավել էին նրա թագավորության հենց առաջին տարիներից¹³⁹։ 1592 թ. ջուղայեցի խոշա Նազարին առևտրական արտոնություններ շնորհելու մասին նրա հրովարտակը¹⁴⁰ ինքնին վկայում է, թե ինչպիսի նշանակություն էր տալիս շահը Ջուղայի վաճառականների գործունեությանը և Իրանի առևտրին զարկ տալու նպատակով նրանց իր կողմը գրավելու խնդրին։ Քառի որ 1590 թ. Կոստանդնուպոլսի հաշտությամբ Ջուղան անցել էր Թուրքիային, Իրանի համար կրկնակի անհրաժեշտություն էր, որպեսզի այն իր ձեռներեց բնակիչներով և ողջ հարստությամբ դառնար պարսից թագավորության սեփականությունը։

Եվրոպա-ասիական առևտրական ճանապարհը անցնում էր Թուրքիայի տերիտորիայի վրայով, նրան բերելով հսկայական շահ։ Աբբաս Ա-ն այնքան համարձակ էր իր պլան-

¹³⁶ Մետաքս-հումքը եկամուտների խոշոր աղբյուր էր ինչպես Իրանի համար, այնպես էլ Ջուղայի վաճառականների։

¹³⁷ Հայերի միջոցով իրանական մետաքս-հումքը ներմուծվում էր նաև Թուրքիա. տե՛ս Հ. Դ. Փափազյան, Հայերի դերը Թուրքիայի մետաքսագործության մեջ և 1729 թ. Թավրիզում կնքված համաձայնագիրը («Բանբեր» Մատենադարանի», Երևան, 1969, № 9)։

¹³⁸ Դավրիժեցի, էջ 12։

¹³⁹ Ա. Ալպոյաճյան, Պատմութիւն հայ գաղթականութեան, մասն Կ, Կահիրե, 1961, էջ 135։

¹⁴⁰ Տե՛ս Հ. Տեր-Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 158—159։

ներում, որ կանգ չառավ նաև մետաքսի միջազգային առևտրի քարավանային ճանապարհը տեղափոխելու հարցում: Նրա ծրագրի համաձայն մետաքսը Եվրոպա պետք է արտահանվեր նոր՝ ժովային ճանապարհով և անցներ Սպահանով ու Պարսից ծոցով, շրջանցելով Աֆրիկան: Իսկ դրա համար անհրաժեշտ էր նախ և առաջ Իրան (Սպահան) տեղափոխել մետաքսի առևտրի խոշոր կենտրոնը՝ Ջուղան: Առևտրական ճանապարհի տեղափոխությունը հարավ՝ Իրանի համար եռակի դրական քայլ էր նշանակում: Նախ, ժովային ճանապարհով մետաքսի փոխադրումն ավելի էժան կնստեր: Բացի դրանից, Իրանը կդադարեր մետաքսի արտահանման գործում Թուրքիայից կախում ունենալուց, որով հնարավորություն կստանար ամբողջությամբ տնօրինելու մետաքսի առևտրից ստացվող եկամուտը, ազատվելով ապրանքների դիմաց Թուրքիայի կողմից գանձվող մեծ մաքսից¹⁴¹, ինչպես նաև Թուրքիայում հաճախակի կրկնվող կողոպուտից ու ապրանքների բացահայտ բռնագրավումից¹⁴²: Վերջապես, դերերի նման փոխանակման հետևանքով, այն շահից, որն ակնկալում էր Իրանը, Թուրքիան զրկվելու էր, այլ խոսքով՝ վնասվելու էր Իրանի ախոյանի գանձարանը:

Այդ գալթակղիչ ծրագրի իրականացման առաջին օղակը, ինչպես ասվեց, Ջուղան էր, որն այնուհետև պիտի գտնվեր պարսկական հողում և պարսից մայրաքաղաքում շարունակեր իր նախկին դերը:

Իր պլանների շահավետություն մեջ շահին մեկ անգամ ևս համոզեց այն ճոխ ընդունելությունը, որ ցույց տվեցին նրան ջուղայեցիները: Դավրիժեցու նկարագրությամբ դա շքեղ ընդունելություն էր, որ երևան բերեց Ջուղայի ողջ փայլը և ունեցվածքը¹⁴³, Պատմիչը նշում է, որ տեսնելով այդքան հարստությունն ու վայելչությունը, շահը հաստա-

¹⁴¹ L. L. Bellan, Chah Abbas, sa vie, son histoire, Paris, 1932, p. 95—96.

¹⁴² اسکندر منشی، ج ۲، ص ۷۳۷

¹⁴³ Դավրիժեցի, էջ 25:

տապես չար որոշում ընդունեց, որ պիտի իրագործեն հարմար ժամին¹⁴⁴։

Հասունացած վերոհիշյալ ծրագրերը կյանքի կոչելու համար շահ Աբբասը հարմար գտավ նահանջի պահը։

Այսպիսով, երբ ակնհայտ են շահի նպատակները, պարզ է դառնում, որ բռնագաղթը նրա կողմից նախապես ծրագրված էր, և դժվար է այս հարցում համաձայնել որոշ հետադուստողների, այդ թվում՝ Հ. Առաքելյանի այն կարծիքին, թե «հայերին Պարսկաստան գաղթեցնելու միտքը նրա (շահ Աբբասի—Լ. Դ.) մէջ ծագեց Հայաստան գալուց հետո»¹⁴⁵։ Թերևս այդ բռնագաղթի մասշտաբները և կամ մեթոդներն են թելադրվել հետո՝ ըստ ռազմա-ստրատեգիական հանգամանքների։ Ուստի և հիմնավորված ենք գտնում Դավրիժեցու այն հավաստումը, թե շահը «ի վաղ ժամանակաց ունէր ի մտի դրշելն ազգին քրիստոնէից և զաւերելն աշխարհին Հայոց»¹⁴⁶։

Հետաքրքրութունից զուրկ չէ Դավրիժեցու նկարագրութիւնը բռնագաղթից առաջ հայոց մեծամեծների հետ շահի վարած բանակցութիւնների վերաբերյալ, որը հիմք է տալիս եղրակացնելու, որ վերջինս փաստորեն փորձ է կատարել հայերի գաղթեցումն ի կատար ածել հայոց ավագանու իսկ միջոցով, առաջարկելով նրանց՝ բնակիչների «ժամանակավոր» տեղափոխութիւն կազմակերպել իրենց բնակավայրերից, իբր Ջղալօղլու պատճառելիք թշվառութիւններից նրանց փրկելու նպատակով («վասն որոյ ողորմեալ ձեզ հնարիմ փրկել զձեզ այսու կերպիւ»), և պատերազմի ավարտից հետո հաղթող կողմին հպատակվելու համար կրկին իրենց տները վերադառնալու պայմանով։ Այսպիսով, «զինքն կեղծաւորաբար ցաւակից ցուցանելով ազգին հայոց», շահը

¹⁴⁴ Նույն տեղում։

¹⁴⁵ Հ. Առաքելյան, նշվ. աշխ., մասն Ա, էջ 76, նույնի՝ Ակնարկ Պարսկաստանի հայերի անցեալի վրայ («Գեղունի», 1904, թիւ 1—10, էջ 17)։

¹⁴⁶ Դավրիժեցի, էջ 38։

խոստանում է նրանց ապահովություն և փրկություն, դրանով նպատակ ունենալով, ոչ միայն քողարկել իր իսկական ծրագիրը, այլև գործակիցներ ունենալ տարագրման գործում ի դեմս, մասնավորապես, հայ բարձրաստիճան հոգևորականություն: Հայ հոգևորականները, որոնք արդեն զգացել էին շահի «բարյացակամությունը», որոշում են խուսանավել և պատճառաբանելով աշնան աննպաստ եղանակը, ճանապարհի դժվարություններն ու ժողովրդի անպատրաստ վիճակը, խնդրում են թագավորին՝ ժամանակ տալ մինչև գարուն: Իր փորձի ձախողումից հետո շահը բացահայտորեն հրաման է տալիս բռնի կերպով գաղթեցնել Արարատյան երկրի և նրա շրջակա վայրերի բնակչությանը, խստորեն հետևելով, որպեսզի ոչ ոք չվերադառնա¹⁴⁷: Այսպիսով, առավել վստահորեն կարելի է ասել, որ բռնագաղթի մեթոդներն են, որ շահի կողմից ծրագրվել են բուն իրադարձությունների ժամանակ, ըստ հանգամանքների բերման:

* * *

Դավրիժեցու հաղորդման համաձայն բռնագաղթն իրականացվել է մի քանի փուլով. «...Ձի հօթն և ութն անգամ որիշ որիշ զկնի միմեանց քշեալ տարեալ է»¹⁴⁸: Իսկ բռնագաղթի սկիզբը դրվել էր դեռևս այն ժամանակ, երբ շահը նոր էր սկսել իր արշավանքը դեպի Անդրկովկաս, և տասնյակ հազարավոր մարդիկ Անդրկովկասից և Արևմտյան Հայաստանից տեղահան էին արվել ու քշվել Արարատյան երկիր՝ այնտեղից հետագայում իրան տեղափոխվելու համար¹⁴⁹: Սրանց մի մասը իրան էր գաղթեցվել Թավրիզի գրավումից անմիջապես հետո, մյուսները՝ Նրեանի առումից հետո, սակայն նախքան պարսից զորքերի նահանջը և մեծ գաղթը: Վերոհիշյալ նախապատրաստական փուլից հետո, Զղալօղլի սար-

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 38—39:

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 148:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 33, 35—36, հմմտ. اسکندر منشى، ج ۲، ص ۱۱۶:

դարի հակահարձակման պահին, սկսվում են բռնագաղթի ուղղությամբ հիմնական գործողությունները:

Բռնագաղթի տարեթիվը ղանազան հեղինակների մոտ տարբեր է: Հետազոտողներից ոմանք «մեծ սուրգունի» թվականը համարում են 1605-ը¹⁵⁰, իսկ այլք՝ 1604-ը¹⁵¹: Ըստ Դավրիժեցու գաղթն սկսվել է Հայոց ՌԾԴ թվականի նավասարդին¹⁵², նույն թվականն են նշում մեծ թվով աղբյուրներ¹⁵³, Սակայն հանդիպում է նաև ՌԾԴ թվականը, օրինակ՝ 1612 թ. դրված ավետարանի հիշատակարանում¹⁵⁴: Տոմարների համեմատման ընդունված կանոնների համաձայն Հայոց ՌԾԴ (1054) թ. սկիզբը համապատասխանում է հռոմեական (պրիգորյան) տոմարի 1604 թվականի աշնանը: Այդ թվականի ստուգությունն են հավսարարում նաև մահմեդական տոմարով արտահայտված տվյալները¹⁵⁵: Այդ մասին հուշում է նաև դեպքերի հաջորդականությունը, այն է՝ Երևանի գրավումը 1604 թ. հունիսին, որին արագորեն, գրեթե միաժամանակ, հետևում են օսմանցիների հակահարձակումը, պարսիկների նահանջը և գաղթը. վերջինս ընդհատվում է

¹⁵⁰ Н. Пигулевская [и др.], *Նշվ. աշխ.*, էջ 277, И. Петрушевский, *Азербайджан в XVI—XVII вв.* (Նշվ. հոդվ. ժող., էջ 275), С. Тер-Аветисян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 1, 107, Ա. Գ. Հովհաննիսյան, *Դրվագներ հայ ազատագրական մարտի պատմության*, գ. II, Երևան, 1959, էջ 84, Հ. Առաքելյան, *Հանրագիտական բառարան*, հ. Ա, Թիֆլիս, 1918, էջ 6 և այլն:

¹⁵¹ Տե՛ս, օրինակ՝ Լեռ, Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 246, Ս. Պողոսյան, Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II, Երևան, 1965, էջ 216:

¹⁵² Դավրիժեցի, էջ 40:

¹⁵³ Տե՛ս «Մարտիրոս դի Առաքելի ժամանակագրությունը» («Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 428), նոր Զուղայի Սուրբ Մինաս եկեղեցու 1607 թ. դրված ավետարանի հիշատակարանը (С. Тер-Аветисян, *Նշվ. աշխ.*, էջ 71), Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 102 և այլն:

¹⁵⁴ Ա. Նղաբյան, Իրանի Զհարմհալ գաւառը, Թեհրան, 1963, էջ 174:

¹⁵⁵ Օրինակ՝ շահ Աբբաս Ա-ի պալատական գլխավոր աստղագետ Զալալ-էդ-դին Մուհամմադ Ցազդիի հաղորդմամբ բռնագաղթը կատարվել է հեջրիի 1013 թ. ուշաք ամսին, որը համընկնում է 1604 թ. վերջերին (տե՛ս نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، ج ۳، تهران، ۲۰۵

ձմռան շրջանում և ավարտվում հաջորդ տարվա գարնանը, Այսպիսով, մեծ գաղթը կատարվել է 1604—1605 թթ.:

Դավրիժեցու տվյալները հնարավորություն են տալիս գծելու բռնագաղթին ենթարկված շրջանների գոտին: Այն ընդգրկում էր Նախիջևանը, Երևանը, Եղեգնաձորը, Լոռին, Համզաչիմանը, Ապարանը, Շարաբխանան, Շիրակվանը, Կարսը, Կաղզվանը, Ալաշկերտը, Մակուն, Աղբակը, Սալմաստը, Խոյը, Ուրմիան, Թավրիղը, ինչպես նաև Կարինը, Բասենը, Խնուսը, Մանազկերտը, Արծկեն, Արճեշը, Բերկրին, վանը և այլն¹⁵⁶: Հիշյալ վայրերում նշանակված վերակացուներն իրենց ջոկատներով պարտավոր էին տեղահան անել ողջ բնակչությանն առանց խտրության և առանց որևէ միջոցի առջև կանգ առնելու¹⁵⁷: Նրանք գործում էին ամհնայն դաժանությամբ, ժողովրդին անողորաբար դուրս քշում իրենց տներից և ապա հրկիզում եղած ամեն ինչ՝ տները, պարենի ու խոտի պահեստները և այլն¹⁵⁸: Սկսված խուճապն ավելի է մեծանում, երբ Զդալօղլին հասնում է Կարս, և շահն արագացնում է նահանջը: Ձեռք բերեք բանակը մեծամեծք և անհունք,—գրում է Դավրիժեցին,—առաջին՝ բանակն ժողովրդեբանն, երկրորդն՝ բանակն Պարսից, երրորդն՝ բանակն Օսմանցուց»¹⁵⁹: Երկյուղ կրելով, որ օսմանցիները կշարժվեն ավելի արագ և իրենց կհասնեն նախքան Արաքսն անցնելը, պարսից հրամանատարությունը տենդագին շտապում է ու ստիպում, որ զորքը և ժողովրդի բազմահազարանոց բանակը օր առաջ հասնեն գետի մյուս ափը: Դավրիժեցին կենդանի գույներով է նկարագրում Արաքսն անցնելու ողբալի տեսարանը: Զորականները ճկարի սաստիկ տագնապաւ նեղէին զժողովուրդն, զոմանս մահու հարուածով գանելով, և զոմանց զունչս և զականջս հատանելով, և զոմանց զգլուխն կտրեալ ի

¹⁵⁶ Դավրիժեցի, էջ 53, 450—451, հմմտ. Զաֆարիա Քաֆեկեցի, հ. Ա, էջ 19—20. այստեղ նշվում են նաև Քարթլին և Կախեթը:

¹⁵⁷ Դավրիժեցի, էջ 39—40:

¹⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 40—41:

¹⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 41:

ձող ցցէին...»¹⁶⁰։ Այդպես վարվեցին Առաքել կաթողիկոսի եղբոր՝ Օհանջանի և այլոց հետ¹⁶¹։ Խոշտանգելով ու ահաբեկելով ժողովրդին, ղինվորները նրանց ստիպում են մտնել դետը՝ շարժվելու դեպի մյուս ափը։ Եղած սակավաթիվ փոխադրամիջոցները, որոնք կարող էին բավարարել այդ հոծ բազմութան միայն շնչին մասին, ղինվորներն էին օգտագործում։ Փախչելը բոլորովին անհնար էր, քանի որ «ի զօրացն Պարսից՝ որք վարիչք էին կարգեալք ժողովրդեանն, շրջապատեալ ղժողովրդեամբն պահէին՝ ղի մի՛ որ փախիցէ...»¹⁶²։ Եվ մարդկային այդ զանգվածն իրեն հանձնում է ջրի ալիքներին։ Թուլները, ծերերը, մանուկները, նրանք, ովքեր լողալ չգիտեին, ջրասույզ էին լինում, «և գետատար մարդով ծածկեալ էր երեսն գետոյն, և թէպէտ անցին, որք անցինն, այլ բաղումք այնք էին՝ որք հեղձամբ ջրոյն մեռան»¹⁶³։ Շատերը կառչում են պատահած առարկայից և կամ կենդանուց ու այդպես ափ հասնում։ Այդ կերպ է փրկվում և քահանա Ավգուստինոս Բաջեցին, որի, իբրև դեպքերի անմիջական մասնակցի, տողերը հաստատում են Դավրիժեցու պատմութեան հավաստիութունը։ Ահա Ավգուստինոս Բաջեցու նկարագրութունից մի հատված. «Եկաք հասաք ի գետն, որ կոչի Արաստղ [Արաքս], խիստ մեծ, որ մարդ առանց նաւի չէ կարիլ անցնիլ։ Ամենայն ժողովուրդն լցին ի մէջն առանց նաւի և առանց տաւարի, որն որ անցաւ, որն որ ջուրն տարաւ, որն որ հայրն կանչելով, որն որդի ձայնելով, որն մայրն կանչելով... շատոնք ի գետ խեխտեցան։ Եւ մեղաւորս այլ գետն կու տանէր. մէկ ջամշի աքի ընկաւ ձեռս. Աստուծով դուրս եկի, լալով դէպի Աստուած հռաչելով. *ամենեքեան լալով անցնէին*»¹⁶⁴։

Նկատենք, որ վերոհիշյալ տողերի հեղինակը հոգևոր դասի ներկայացուցիչ է, որը, ինչպես տեսնում ենք, ոչնչով

¹⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 42։

¹⁶¹ Նույն տեղում։

¹⁶² Նույն տեղում, էջ 43։

¹⁶³ Նույն տեղում, էջ 44։

¹⁶⁴ «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», ի լոյս էած Ք. Պ[ատկանյան], Ս. Պետերբուրգ, 1884, էջ 6—7։

արտոնված չի եղել և արեկոծյալ ամբոխի մեջ անցել է գետն ու պատահաբար փրկվել: Դավրիժեցու նկարագրությունը ևս խոսում է այն մասին, որ գաղթի ժամանակ հոգևորականությանը շահի կողմից առանձին ուշադրություն չի հատկացվել, որպիսին ցույց է տրվել ջուղայեցիներին, թեև հոգևորականությունը հետագայում դառնալու էր շահի հենարաններից մեկը:

Մեծ տառապանքի և բազում զոհերի գնով Արաքսն անցնելուց հետո էլ ժողովուրդը դադար առնելու հնարավորություն չի ունենում: Այստեղ փոխվում է նրանց գլխավոր վերակացուն: Ամիր-Գունայի փոխարեն շահը նշանակում է իսլիֆալի էլիազ-Սուլթանին, որին հրամայվում է տարագրյալներին դեպի Իրան տանել դժվարանցանելի ճանապարհներով, լեռնային զառթափերով ու կիրճերով՝ թշնամու հետապընդումից խույս տալու համար¹⁶⁵: Վրա հասնող ձմեռը թույլ չի տալիս շարունակել ճանապարհը, և գաղթականությունը կանգ է առնում, հասնելով Թարում-խալխալ, Ահար, Մուշկուն ու սրանց մերձակա վայրերը¹⁶⁶: Գարնանը երթը շարունակվում է, այս անգամ Աբութուրաբ-բեկի վերակացությամբ, և ի վերջո տարագրյալները ոտք են դնում Սպահան: Այստեղ են տեղավորվում քաղաքներից գաղթածները, իսկ գյուղացիները բնակություն են հաստատում շրջակա գավառներում ու գյուղերում, ինչպես Լնջանում, Ալնջանում, Գանդիմանում, Ջդահոռում, Փարիայում, Բուրվարիում: Մեծ թվով տարագրյալների բնակեցնում են Մազանդարանում¹⁶⁷: Գաղթականներին տեղավորում են նաև Շիրազում, Ֆարահաբադում, Քաշանում, Ղազվինում, Գիլանում, Դարբանդում և այլուր¹⁶⁸:

¹⁶⁵ Դավրիժեցի, էջ 45:

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 45—46:

¹⁶⁷ Շարդենի վկայությամբ շահ Աբբաս Ա-ն Մազանդարանի մասին ասում էր, թե այն ստեղծված է քրիստոնյաների համար, քանի որ այնտեղ առատ են գինին և խոզը (سپاحتنامہ شاردن، ج ۴، ص ۲۷):

¹⁶⁸ Դավրիժեցի, էջ 46, 148, 2. Տեր-Հովհաննես, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 30: Զաքարիա Քանաքեռցու մոտ գտնում ենք գաղթականներով բնակեցված շրջանների ավելի ընդարձակ ցուցակ (տե՛ս Զաֆարիա Քանաքեռցի, հ. Ա. էջ 19—20):

Ինչպես և պետք էր սպասել, բռնագաղթի ժամանակ շահի հատուկ ուշադրության առարկան Զուղան էր: Դավրի-
ժեցին մի առանձին գլուխ է նվիրել Զուղայի գաղթի նկարա-
գրությանը¹⁶⁹, Զուղայեցիների տեղահանումն ու փոխադրումը
հանձնարարվում է Հանիս¹⁷⁰ Թահմազդուլի-բեկին¹⁷¹: Շահի
հրովարտակն ազդարարում էր. «Հրաման է ի թագաւորու-
թենէս մերմէ ձեզ ջուղայեցւոցդ ելանել ի տեղեաց ձերոց և
գնալ ի Պարսկաստան աշխարհ»¹⁷²: Զուղայեցիներին հրա-
ման է տրվում երեք օրվա ընթացքում հեռանալ հայրենի
տնից¹⁷³, իսկ ով չի ենթարկվի, «զինքն սպանանեն և զընտա-
նիս և զինչս նորա գերեն»¹⁷⁴: Զորականները շարունակ շտա-
պեցնում ու սպառնում էին: Մի պատուհաս էլ շրջակա գյու-
ղերից եկած մահմեդականներն էին, որոնք գաղթողների
գուլքին տիրանալու համար այդ օրերին վխտում էին Զու-
ղայում և Թահմազդուլի-բեկի օգնականները դարձած հսկում
էին ու ստիպում ջուղայեցիներին՝ ժամ առաջ դուրս գալ ի-
րենց տներից: «...և այսպէս յափշտակումն և կորուստ էր
ընչից քրիստոնէից»¹⁷⁵:

Զուղայից դուրս գալով, նրա բնակիչներն անհուն կսկի-
ծով իրենց տների ու եկեղեցիների բանալիները գցում
են Արաքսը և սկսում գետն անցնել: Այստեղ շահի հրամա-

¹⁶⁹ Դավրիժեցի, գլ. Ե՝ «Յաղագս քշելոյ զամենափարթամ գիւղաքաղաքն
Զուղայու յերկրն Պարսից»:

¹⁷⁰ «Անիս» տիտղոսն է (انيسى—մտերիմ):

¹⁷¹ Ազգությանը վրացի, որը Վրաստանից պատանդ էր տրվել Իրանին,
այնտեղ մեծացել և մահմեդականություն էր ընդունել (տե՛ս Դավրիժեցի,
էջ 58, 118 ص ج ٢, «اسکندر منشی»):

¹⁷² Դավրիժեցի, էջ 58:

¹⁷³ Այդ կապակցությամբ ճիշտ չէ այն տեղեկությունը, թե «Առաքել
Դավրիժեցին գրում է, որ պատրաստվելու և քաղաքից հեռանալու համար
ջուղայեցիներին տվեցին ընդամենը մի քանի ժամ» (տե՛ս «История
Азербайджана», т. I, Баку, 1958, стр. 264):

¹⁷⁴ Դավրիժեցի, էջ 58:

¹⁷⁵ Նուն տեղում, էջ 59:

տով զըզըլբաշների օգնությամբ իրականացվեց»¹⁸⁰, ապա Դավրիժեցին տալիս է ստեղծված վիճակն իր բոլոր կողմերով, նշելով, որ շնայած ցույց տրված օգնությանը, ջուղայեցիների թվում էլ շատ զոհեր ու տուժողներ եղան. քիչ նեղություն չպատճառեցին նրանց հենց շահի զինվորները՝ հափշտակելով նրանց ունեցվածքը, առևանգելով կանանց ու երեխաներին¹⁸¹: Այդ մասին Դավրիժեցու տվյալների հավաստումը գտնում ենք Անտոնիո դե Գուվեայի այն հաղորդման մեջ, որի համաձայն՝ երբ շահին լուր հասավ, թե զըզըլբաշ զինվորները զաղթականների կանանց և երեխաների մի մասին զերուխյան են վերցրել, հրաման տվեց բոլորին ազատել¹⁸²:

«Հայոց պատմության» մեջ Լեոն արդեն ընդունում է Դավրիժեցու հաղորդման ճշտությունը և եզրակացնում. «Բայց և այնպես ջուղայեցիներն էլ ենթարկվեցին ընդհանուր ճակատագրին»¹⁸³:

Պետք է ենթադրել, որ Զուղայի խոջայության ստացած օգնությունը նկատի ունեն և այն աղբյուրները, որոնք խոսում են ընդհանրապես բոլոր զաղթականների բարեհաջող փոխադրման մասին: Այսպես, նոր Զուղայի Ամենափրկիչ վանքի գրադարանում գտնվող ձեռագիր ավետարանի հիշատակարանը վկայում է, որ զաղթի ժամանակ Արաքսն անցնելիս «ոչ ոք վնասեցաւ խնամովն Աստուծոյ»¹⁸⁴: Դա առիթ

¹⁸⁰ Տե՛ս Բ.Օ Վ. 3, ج 3, نصرالله فلسفی

¹⁸¹ Դավրիժեցի, էջ 61:

¹⁸² Նշենք, որ Գուվեան դա բացատրում է այն հանգամանքով, որ շահ Արբաս Ա-ն տեղեկանալով՝ հայերին իրան զաղթեցնելիս նրանց նկատմամբ իր պաշտոնյաների դաժան վարքագծի մասին, «ազդվեց» և «Իրանում հայերի ապահովության վերաբերյալ մի քանի հրաման արձակեց»: Տե՛ս Բ.Օ Վ. 3, ج 3, نصرالله فلسفی

¹⁸³ Լեո, Հայոց պատմություն, հ. III, էջ 251:

¹⁸⁴ Տե՛ս Հ. Տեր-Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 26, հմտ. «Հանդէս ամսօրեայ», 1899, թիւ 6, էջ 184:

Գրիգոր Դարանաղցին նույնպես գրում է. «Բայց հայոց ազգացն ոչինչ վնասեաց (շահ Արբաս Ա-ն— Լ. Դ.), այլ միայն սուրկուն արար, տամբք և ամենայն ընդհուրն և տարեալ բնակեցոյց ի Սօս քաղաք, որ ի Սպահէն...»:

է տվել Հ. Տեր-Հովհանյանցին որոշ կասկած ունենալու մեծ գաղթի ժամանակ ժողովրդի կրած տառապանքի ու զոհերի մասին Դավրիժեցու հաղորդած տեղեկությունների նկատմամբ: Մանավանդ, որ Դավրիժեցին այդ մասին գրել է դեպքերից կես դար հետո, ուստի և «ոչ համարի նա ժամանակակից պատմաբան»¹⁸⁵: Հ. Տեր-Հովհանյանցի հիմնավորումը հետևյալն է: Քանի որ անհերքելի փաստ է, որ ջուղայեցիներն իրենց հարստությունն անվնաս փոխադրել են Նոր Զուղա, և եթե Դավրիժեցու տվյալները ստույգ են, «ուրեմն ժողովուրդը որք զանձինս իւրեանց անվտանգ փոխադրել ոչ մարթնային»¹⁸⁶, զիսկող կարելի էր նոցա փոխադրել զստացուածս կամ զինչս իւրեանց...»¹⁸⁷:

Մենք արդեն նշեցինք ջուղայեցիներին ցույց տրված առանձնահատուկ վերաբերմունքի մասին՝ ի տարբերություն մնացած տարագրյալների: Ուրեմն, պետք է զատել գաղթականների ընդհանուր զանգվածը ջուղայեցիներից (այն էլ՝ ոչ ըստ, այլ մի բուռ խոջայությունից): Դավրիժեցին պարզորոշ բացատրում է. «Եւ թէպէտ կարողըն մարմնով՝ և կամ որք ունէին գոյք ստացուածոց, նոքօք հանդերձէին ի գնալ, բայց որք էին տկարք, այսինքն տնանկ, և այլիք, և ծերք, ո՛չ կարէին ի գնալ, աղաղակ բարձեալ աղիողորմ ձայնիւ արտասուօք... ողբային»¹⁸⁸:

Ժամանակի գրավոր հիշատակությունները կրկին ու կրկին հաստատում են Դավրիժեցուն: Հ. Տեր-Հովհանյանցի վկայակոչած հիշատակարանն իսկ տալիս է գաղթի սրտա-

սակայն այս միտքը նա հայտնում է ի հակադրություն դրան նախորդող տեղեկության, ըստ որի շահը բազում քաղաքներ ու ամրոցներ դրավեց ու հիմնովին ավերեց, թուրքական զորքին սրի մատնեց, կանանց ու երեխաներին գերի վերցրեց... (տե՛ս Գրիգոր Դարաճաղցի, Ժամանակագրութիւն, Երուսաղեմ, 1915, էջ 38—39):

¹⁸⁵ Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 25:

¹⁸⁶ Ոչ մարթնային՝ չէին կարող:

¹⁸⁷ Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 27:

¹⁸⁸ Դավրիժեցի, էջ 59—60:

շարժ մի նկարագիր, պատմելով աղետալի վիճակի ու զոհերի մասին. «...Վա՛յ մեզ թէ յայնմ աւուր նեղութիւնն ո՛վ կարէ պատմել, թէ որպէս անողորմաբար տանէին զազա հայոց. ոչ թողութիւն որդիս բարձրէ զժերացեալ ծնողսն, կամ առցեն մարք զմանկունս իւրեանց... բազում ծերք և տկարք կոխան եղեալ մեռանէին. և լինէին գէշ գաղանաց...»¹⁸⁹: Նման պատկեր ենք տեսնում և Հ. Տեր-Հովհանյանցի ներկայացրած մյուս վկայության մեջ՝ դարձյալ Ամենափրկիչ վանքի ձեռագիր ժողովածուից¹⁹⁰: Այստեղ էլ, սակայն, նկատելի է Հ. Տեր-Հովհանյանցի հակումը՝ այնուամենայնիվ պնդելու իր հայտնած կասկածը և այն միտքը, որ թերևս ժողովուրդն անվնաս է անցել Արաքսը: Այդ պատճառով, մեկնաբանություն չպահանջող այնպիսի տողերի առթիվ, ինչպիսիք են՝ «Շատ նաղելի ճոթ պատկեր՝ սէվադէմ պարսից ձեռք անկան, շատ զօրաւորք կտրիչ նետողաց ազգէն սպանան:

Շատ գեղեցիկ ճոթ պատկեր՝ կապիկ [^] մանկունք յոտնատակ. թաւալմամբ մեռան:

Շատոնք արաստըն ընկան՝ ջրախեխ առ Աստուած փոխեցան»¹⁹¹,

Հ. Տեր-Հովհանյանցը տալիս է այսպիսի բացատրություն. «...Յաղազս մանկանց խօսի. ուստի ինձ այնպէս թուի՝ թէ մանկունք յանցանելն ընդ Երասխ՝ ոմանք ջրասոյզ մեռան»¹⁹²:

¹⁸⁹ Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 26:

¹⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 28—29: Սույն վկայությունը տարբերակն է զաղթին ժամանակակից Հովհաննես Մակվեցու ողբի, որը գտնում ենք Գ. Ալիշանի մոտ («Այրարատ», էջ 302):

¹⁹¹ «Այրարատ»-ի տարբերակում՝

«Շատ նաղելի ճոթ պատկերք
Սեւադէմ Պարսից ձեռն անկան.
Շատ զօրայեղզուն կտրիճ
Ի նոցա ազգէն ըսպանան.
Շատ գեղեցկազուն մանկունք
Ոտնայատակ թաւալմամբ մեռան.
Շատոնք ի յԵրասխն անկան,
Ջրախեղդ առ Աստուած փոխան»:

¹⁹² Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 29:

դտնել ժամանակակից և ականատես գրիչների հաղորդումներում, որոնցից է դեպքերի մասնակից, Զուլայի բնակիչ Հակոբ Երեցի թողած նկարագրությունը՝ Նոր Զուլայի Սուրբ Սարգիս եկեղեցում գտնվող 1607 թ. գրված ավետարանի հիշատակարանում: «Ի հուրոյ այրմանէն,—վկայում է նա,—աւուր մի ճանապարհ զայրահոտ զմարդն ի վէմն արգելէր ու ըմբռնէր շունչն: Դեռևս այս նեղութիւնս ի թանձրամած միտոյն արեգակն ոչ երևէր»¹⁹⁸:

Կրնկակոխ հետապնդող թշնամու գրոհը բոլոր միջոցներով կասեցնելու մտադրությունից բացի, շահ Աբբասին առաջնորդում էր նաև տարագրվող ժողովրդի և հատկապես շուղայեցիների վերադարձի բոլոր կամուրջներն այրելու նըսպատակը: Զուլայի կապիտալը դարձի ճամփա չպետք է ունենար:

Նշենք, որ Գունաբադին Զուլայի ավերումը բացատրում է շահի քաղաքական ու կրոնական նկատառումներով, այն կապելով Նախիջևանի հետ: Վերջինիս մահմեդական բնակիչները, ըստ պարսիկ պատմագրի, լինելով մոլեռանդ սուլունիներ, օգնում էին օսմանցիներին և Սեֆեհիների դեմ պայքարը համարում «սրբազան» պատերազմ ընդդեմ այլակրոնների: Այդ պատճառով շահը իր զորքերին հրամայում է հիմնահատակ անել Նախիջևանը: Բայց «Նախիջևանի բարեկարգությունը կախված էր Զուլայի հայերից, որոնք փառաբանված էին իրենց հարստությամբ ու առևտրով»¹⁹⁹: Ուստի, որպեսզի Նախիջևանն այլևս հնարավորություն չունենա ավերակներից վեր հիշելու, ավերվեց նաև Զուլան: Այս բացատրությունը կարող է օգտագործվել ավելի շուտ իբրև Զուլայի նշանակությունն ու խաղացած դերը հաստատող վկայություն:

Հետագայում Զուլա այցելած XVII դ. ճանապարհորդների (Շարդեն, Ռոդես և այլն) ուղեգրություններում կարելի

¹⁹⁸ Տե՛ս С. Тер-Аветисян, նշվ. աշխ., էջ 77.

¹⁹⁹ Տե՛ս А. Рахмани, նշվ. աշխ., էջ 103, ۳ ج نصرالله فلسفی.

է գտնել երբեմնի ծաղկուն ու վաճառաշատ Ջուզայի ավերակների նկարագրությունը²⁰⁰։

Որոշ հեղինակների կարծիքով ջուղայեցիներն իրենց ողջ հարստությունը տեղափոխել են Իրան²⁰¹։ Դավրիժեցին հաղորդում է, սակայն, որ ջուղայեցիները, այնուամենայնիվ, հնարավորություն չունեցան ողջ ունեցվածքը վերցնել իրենց հետ։ Մի կողմից շահի հրամանը կատարող զինվորների սպառնալիքները և ստեղծված տագնապն ու շտապողականությունը, մյուս կողմից՝ փոխադրման դժվարությունները ստիպում են ջուղայեցիներին՝ իրենց ունեցվածքի մի մասը թողնել, ընդ որում, «զոր ոչ կարացին բառնալ՝ իւրաքանչիւր ոք պահուստ և թաքուստ արարեալ թաղեցին»²⁰²։ Ի դեպ, այս փաստը խոսում է նաև այն մասին, որ ջուղայեցիները հետագայում հայրենիք վերադառնալու հույս ունեին։ Դա առավել ցայտուն կերպով արտահայտվում է բանալիները գետը գըցելու տեսարանում, երբ ջուղայեցիները բացականչում են. «Ո՛վ սուրբ Աստուածածին, այսոքիկ բանալիք սրբոյ եկեղեցւոյ մերոյ՝ և տանց մերոց քեզ յանձն լիցի. և դու դարձուցես զմեզ ի տեղիս մեր յօտար երկրէն ուր տանին»²⁰³։ Սակայն վերադարձողները հազիվ թե գտնեին այն, ինչ պահ էին տվել թաքստոցներին, քանի որ շրջակա գավառների

²⁰⁰ *Siyah* ۳۹۴-۳۹۲ ص ج ۲، *Siyah* Divers voyages et missions du P. Alexandre de Rhodes en la Chine et autres royaumes de l'Orient avec son retour en Europe par la Perse et l'Arménie, P., 1854, հմտ. С. Тер-Аветисян, նշվ. աշխ., էջ 74—82, 107—127.

²⁰¹ Հ. Տեր-Հովհաննյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 27, И. Шопен, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852, стр. 158.

²⁰² Դավրիժեցի, էջ 59, 522։ Հետաքրքիր է նշել, որ այս պայմաններում, այնուամենայնիվ, ջուղայեցիներն իրենց հետ Սպահան փոխադրեցին բազմաթիվ մտավոր գանձեր՝ հալկական ձեռագրեր (տե՛ս Հ. Առաքելյան, նշվ. հոդվ. («Գեղունի», 1904, թիւ 1—10, էջ 20)։

²⁰³ Դավրիժեցի, էջ 60։

քնակիչները շարունակ գալիս տնտղում էին դրանք «և բազումք բաղում ինչս գտանէին»²⁰⁴։ Ավերված Զուղան կրկին ու կրկին ավերվում է գանձ որոնողների կողմից, որոնք փորում ու քանդում էին ամեն անկյուն, ուր միայն հնարավոր էր թաքցրածք գտնել։

* * *

Ուշադրության արժանի է, որ բռնագաղթի ժամանակ տարագրյալների կողմից եղել են դիմադրության փորձեր: Նախ, բնակիչներից շատերին հաջողվել է թաքնվել ու խույս տալ գաղթից: Թահմազդուլի-բեկն ստիպված է լինում ջուղայեցի փախստականների ետևից նոր գորամասեր ուղարկել Վամդամ-աղայի գլխավորությամբ: Վերջինս բռնությամբ և սպառնալիքներով, մեծ դժվարությամբ կարողանում է հտրերել նրանց և հասցնել գաղթեցվող զանգվածին²⁰⁵: Նախիջևանի բնակիչներից շատերը նույնպես փախչում են²⁰⁶, իսկ գաղթածների մի մասը հետագայում հտ է վերադառնում²⁰⁷: Գուվհան ևս վկայում է, որ բռնագաղթի ենթարկվածները ոչ մի կերպ չէին համաձայնվում թողնել իրենց բնակատեղին²⁰⁸:

Սակայն առանձնահատուկ իրադարձություն է եղել Գառնի դպրոցի բնակիչների համառ դիմադրությունը²⁰⁹, որոնք սկզբում նույնիսկ կարողանում են փախուստի մատնել Ամիր-Գունա-խանի ուղարկած ջոկատներին: «...Ձայն տուեալ միմեանց՝ և արարեալ ամբոխ մեծ, սրով և բրով՝ քարիւ և փայտիւ հարեալ վիրաւորեալ կառափնատեցին զնոսա՝ և ի բաց վարեցին յինքեանց...»²¹⁰: Լսելով այդ հանդուգն արար-

204 Նույն տեղում, էջ 522:

205 Նույն տեղում, էջ 62—63:

206 Եռլին տեղում, էջ 354:

²⁰⁷ И. Петрушевский, Азербайджан в XVI—XVII вв.. (Изд. 2-е, 1927 г.).

نصر الله فلسفی، ج ۳، ص ۲۰۲-۲۰۳ *Sh'u* 208

²⁰⁹ Գառնիի դեպքերի մասին հիշատակում է և «Անանուն ժամանակա-
դրությունը» («Մանր ժամանակագրություններ», հ. 1, էջ 184)։

210 Դավրիժեցի, էջ 47:

քի մասին, Ամիր-Գունա-խանը ստիպված է լինում անձամբ մեկնել Գառնի և ամենադաժան միջոցներով տեղահան անել նրա բնակիչներին, դատաստան տեսնելով նաև Գառնիի մյուս գյուղերի բնակիչների հետ, որոնք թաքնվել էին լեռներում: Պարսիկները մեծ դժվարությամբ կարողանում են հայտնաբերել լեռներում, քարայրներում ու ձորերում ապաստանած շատ փախստականների և հաշվահարգար տեսնել նրանց հետ: Այսպես, նրանք գտնում և գլխատում են Գեղարդի ձորում թաքնված Մանվել և Աստվածատուր հպիսկոպոսներին, ապա խուզարկելով ողջ ձորը, նրա խոռոչներից դուրս են հանում մարդկանց, մի մասին կոտորում, իսկ մյուսներին միացնում գաղթականներին²¹¹:

Այնուամենայնիվ, ոչ բոլոր գառնեցիներին է, որ Ամիր-Գունայի զորականները կարողացել են իրենց ենթարկել: «...Զորս ո՛չ կարացին առնուլ՝ թողեալ ի բաց դնացին»,— գրում է պատմիչը²¹²: Շատ փախստականների էլ հաջողվում է պատսպարվել Քոռադարա կոչված ձորում, որտեղ պարսիկների թիրախն է դարձել Յախըշխան անվամբ մի քարայր: Դավրիժեցին դառնությամբ նկարագրում է այդ թաքստոցում տեղի ունեցած արյունահեղ միջադեպի մանրամասնությունները, երբ պարսիկ զորականները սրախողխող են անում քարայրում պատսպարված մոտ հազար մարդու՝ մեծից մինչև մանուկ: «...Եւ ծովացաւ յատակ այրին արեամբ քրիստոնէից՝ և ամենայն քարինքն ներկեցան»,— պատմում է Դավրիժեցին,— և զստնդեայ մանկունս ի գրկաց մարցն խլէին և յայրէ անտի ի վայր ձգէին»²¹³:

Այսպիսով, հերքվում է այն կարծիքը, թե մեծ գաղթի ժամանակ դիմադրության կամ բողոքի փորձեր չեն եղել²¹⁴:

²¹¹ Նույն տեղում, էջ 47—49:

²¹² Նույն տեղում, էջ 49:

²¹³ Նույն տեղում, էջ 51:

²¹⁴ Գ. Գապայենճյանը, օրինակ, այն համոզմանն է, որ գաղթի ժամանակ «ոչ բողոքի շեշտ մը կար, և ոչ ալ ընդվզումի շարժում մը» (տե՛ս «Տաճար», 1912, էջ 365):

Քողորքն ու ընդվզումն էին, որ ստիպում էին պարսիկներին՝ արտակարգ միջոցների դիմելու և հտ վերադարձնելու փախուստականներին:

Նշենք, որ գաղթից խուսափողների բանակն ընդգրկում էր բնակչության բոլոր շերտերը, այդ թվում և հոգևորականությունը, որ, թվում է, թե ուրախությամբ պիտի ընդուներ շահի՝ մի ժամանակ այնքան բաղձալի «հրավերը»: Այս առումով հետաքրքիր է այն շրջադարձը, որ, ի վերջո, կատարվում է Իրանի նկատմամբ հայ հոգևորականների ունեցած դիրքորոշման մեջ: Եթե շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքի նախօրեին թուրքական իշխանությունների բռնություններից հալածված հոգևորականությունը շատերի նման դեպի Պարսից երկիրն էր հայում՝ նրա հովանու տակ պատսպարվելու հույսով, ապա պարսիկներին՝ Հայաստան մտնելուց հետո, ճաշակելով շահի «բարերարությունը», շուտով հուսախար է լինում իր ակնկալությունների մեջ և նախքան գաղթը, ինչպես տեսանք, շահի խոստացած ապահովությանն արդեն հավատ չի ընծայում, իսկ գաղթի ժամանակ, թեև խմբերի բաժանված և տարբեր կերպ, բայց ընդհանուր առմամբ՝ խուսափողական դիրք է գրավում: Դրա պերճախոս վկայությունը Հավուց-Թառի Մանվել և Գեղարդի Աստվածատուր հայկականության փախուստն է գաղթից այն դեպքում, երբ շահ Աբբասի արշավանքի նախօրյակին նրանք անձամբ մեկնել էին Սպահան՝ շահի հովանավորությանն արժանանալու ակնկալությամբ:

* * *

Դավրիժեցին որոշակի տեղեկություն չի հաղորդում տարագրյալների թվի մասին, որը մնում է որպես կնճռոտ հարց: Զանազան սկզբնաղբյուրների և հետազոտությունների տրվյալները բաղդատելիս մեր առջև բացվում է խճճված մի պատկեր, որտեղ կարելի է հանդիպել ամենատարբեր թվերի: Բացի հավասարի և ոչ հավաստի տվյալների տարբերությունից, հարցը բարդացնում է նաև այն հանգամանքը, որ՝ նախ,

գաղթեցվել են տարբեր ժողովուրդներ (թեև մեծամասնությունը՝ հայեր), երկրորդ՝ տարագրությունը կատարվել է բազմաթիվ շրջաններից՝ ինչպես Արարատյան երկրի, այնպես էլ Արևմտյան Հայաստանի, երրորդ՝ գաղթականները տեղավորվել են իրանի տարբեր վայրերում, և վերջապես՝ մեծ գաղթն ունեցել է մի քանի փուլեր, չհաշված հետագայում (օրինակ՝ 1618 թ.) կրկնված գաղթերը: Այս բոլորը խառնաշփոթություն է առաջացնում և հնարավորություն չի տալիս որոշելու գաղթեցված ժողովրդի ընդհանուր թիվը, քանի որ հեղինակներից յուրաքանչյուրի մոտ կարելի է գտնել նշվածներից միայն այս կամ այն պարագան արտացոլող տվյալ, իսկ ավելի հաճախ զգացվում է տվյալների պակաս:

Դավրիժեցին հաղորդում է, որ գաղթեցված հայերից 500-ական ընտանիք տեղավորվել են Սպահանում և Շիրազում²¹⁵: Բացի դրանից, ինչպես արդեն ասվել է, միայն Արծկեից ու նրա շրջակայքից Ալլահվերդի-խանի կողմից գերվել էր 23 հազար քրիստոնյա (հայեր), որոնք քշվեցին իրան²¹⁶: Մնացած դեպքերում գաղթականների թվի մասին Դավրիժեցին հաղորդում է նկարագրական ձևով. ինչպես՝ «ի ստորոտէ լեռանցն Գառնույ մինչ ի յեզրն Երասխայ մեծի գետոյն, լայնութիւնն էր բանակին (գաղթականների—Լ. Դ.) . իսկ զերկայնութիւնն դովիմբ կշռեաց դու, բայց ես ասեմ աւուր միոյ ճանապարհ. և յայլուր տեսի՝ որ հինգ աւուր ճանապարհ էին գրեալ»²¹⁷: Ըստ երևույթին, պատմիչը դժվարացել է այդ հարցում եզրակացության գալ՝ իր ձեռքի տակ եղած սկզբնաղբյուրների հակասական կամ սուղ տվյալների պատճառով:

Իսթանդար Մունշու հաղորդմամբ ղրղըլբաշները հասնելով Կարսի և էրզրումի միջև գտնվող Հասանդալասի կոչված վայրը, այնտեղ ամառանոցներ ունեցող հայերից մոտ

²¹⁵ Դավրիժեցի, էջ 46:

²¹⁶ Նույն տեղում, էջ 33:

²¹⁷ Նույն տեղում, էջ 40:

2—3 հազար ընտանիք գաղթեցրին Իրան և մոտ 20 հազար ալյակրոտների դեւեցին, որոնք ղըզլըբաշների շրջանում «արժանացան իսլամին»²¹⁸։ Զուլայից Սպահան գաղթեցվածների թիվն ըստ Իսքանդար Մունշու 3 հազար ընտանիք է²¹⁹։ Գաղթին ժամանակակից Անտոնիո դե Գուվեան 60 հազար է նշում տարագրված ընտանիքների թիվը²²⁰, իսկ պարսիկների նահանջի ժամանակ գերվածներինը՝ 100 հազար²²¹։ Շարդենի վկայությամբ հայերից և վրացիներից 30 հազար ընտանիք գաղթեցվել է Մազանդարան²²²։ Վրացական աղբյուրի համաձայն տարագրյալները կազմել են 80 հազար ընտանիք²²³ (այսինքն՝ մոտ 400 հազար մարդ)։

Առանձին կանգ չառնելով այս հարցի վերաբերյալ բազմաթիվ այլ հեղինակների տվյալների վրա, նշենք միայն, որ դրանք ընդգրկում են զանազան թվեր՝ սկսած 24 հազարից մինչև 600 հազար²²⁴։ Եղած տեղեկություններն անբավարար են տարագրյալների ստույգ թիվը որոշելու համար։ Սակայն, ի մի բերելով տարբեր ժամանակներում և զանազան վայրերից տեղահանվածների, ինչպես նաև պարսիկների նահանջի ժամանակ ավերի ենթարկված ու թափուր մնացած շրջանների նախկինում ունեցած բնակչության քանակի վերաբերյալ տեղեկությունները, հիմք ենք դառնում ենթադրելու, որ այս հարցում թերևս իրականությանը մոտ են Հ. Առա-

²¹⁸ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۷۶۶

²¹⁹ Նույն տեղում, էջ 668:

²²⁰ Г. А. Эзов, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898, стр. V, 471.

²²¹ Նույն տեղում, էջ 468:

²²² سیاحتنامه شاردن، ج ۴، ص ۲۶

²²³ Լ. Միխայիլ-Բեկ, նշվ. աշխ., հ. B, էջ 112:

²²⁴ تصواله فلسفی، ج ۳، ص ۲۰۶، عباسی اقبال، تاریخ مفصل ایران، تهران، ۱۳۲۰، محمد پرنگ، ص ۲۲۱، Fr. Richards, A Persian journey, L., 1932, p. 80; С. Тер-Аветисян, նշվ. աշխ., էջ 79, Н. Пигулевская [и др.], նշվ. աշխ., էջ 277, И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 253 և այլն:

քելյանի հաշվումները, ըստ որոնց գաղթականների թիվը մոտ 500—600 հազար է հղել, բայց իրան են հասել մոտ 250 հազարը²²⁵.

Հայերից բացի գաղթեցվում էին նաև ադրբեջանցիներ, վրացիներ, հրեաներ, գեբեր (գրադաշտականներ)²²⁶, Դավրիժեցու արտահայտությամբ՝ «...եթէ քրիստոնեայ, եթէ հրէայ, եթէ մահմետական»²²⁷: Սակայն հայերը բացարձակ մեծամասնությունն են կազմել:

Այսպիսով, գաղթեցվել է մարդկային հսկայական զանգված, անկախ տարիքից, սեռից, դավանանքից կամ սոցիալական վիճակից:

Շահ Աբբաս Ա-ի ձեռնարկած բռնագաղթը մարմին տվեց նրա շատ ծրագրերին: Իրանի համար հայ արհեստավորների և մասնավորապես վաճառականության խաղացած դերը դարձել է հանրահայտ փաստ: Պիեդրո դելա Վալեի արտահայտությամբ՝ «հայերն այնքան էին անհրաժեշտ պարսկական շահին, ինչպես ճենովացիները՝ իսպանական թագավորին»²²⁸:

Պետք է որ հենց առաջին տարիներից խիստ արդյունավետ եղած լիներ երկրի բնակեցումը նոր՝ հարկատու, արհեստավոր, շինարար, հողագործ և վաճառական բնակիչներով, որպեսզի բռնագաղթեր կրկնվեին նաև հետագա տարիներին: Այսպես, բազմիցս շեշտելով, որ շահ Աբբաս Ա-ի կողմից զանգվածային գաղթեցում է կատարվել մի քանի անգամ, Դավրիժեցին որոշ մանրամասնություններ է հաղորդում դրանցից մեկի՝ 1618 թ. բռնագաղթի վերաբերյալ, որին կրկին ենթարկվել են Երևանի, Թավրիզի, Գանջայի, Արդաբիլի և սրանց շրջակա գավառների բնակիչները: Շահի իշխանությունների կողմից այդ շրջանների բնիկ և եկվոր բնակչության խիստ հաշվառում է անցկացվել, որից հետո

²²⁵ Հ. Առափնյա, Հանրագիտական բառարան, հ. Ա, էջ 6, նույնի՝ նշվ. հոդվ. («Գեղունի», 1904, թիւ 1—10, էջ 17):

²²⁶ Գեբերն Սպահան էին տարվել մեծ մասամբ Քերմանից, Եզդից, Շիրազից (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 457):

²²⁷ Նույն տեղում, էջ 38, նաև՝ 35, 635:

²²⁸ Ղ. Ալիշան, Սիսական, Վենետիկ, 1893, էջ 442:

«յայլմէ աշխարհէ եկամուտ և ժողովածու» բնակիչներին վարել են իրան²²⁹։ Մի մասին՝ մոտ 10 հազար հայ ընտանիք, բնակեցրել են Ֆարահաբադում և շրջակա գյուղերում, իսկ քարազործ արհեստավորներին՝ Սպահանում՝ «վասն արուեստին, որ պիտոյանայր անդ ի գործս շինութեանց տան թագաւորին, և համօրէն աղգին Պարսից...»²³⁰։

Իսքանդար Մունշու մոտ գտնում ենք մեկ այլ՝ 1615 թ. կատարված բռնագաղթի վերաբերյալ վկայություն, երբ «դժբախտային» Մազանդարան քշվեց Շիրվանից ու Ղարաբաղից դուրս եկած և Կախեթում հաստատված հայ, հրեա և մահմեդական բնակչությունը²³¹։

Այսպիսով, նվաճված երկրներից բնակչության պարբերաբար կրկնվող դանդաժային բնակեցումն իրան՝ արդեն իսկ ապացույց է շահի համար այդ քաղաքականության ունեցած դրական արդյունքի։

Այլ պատկեր ունեն այդ պրակտիկան գաղթեցվող ժողովուրդների համար, որոնք բազմաթիվ զրկանքներ էին կրում և իսպառ կտրվում մայր հայրենիքից։ Մեծ սուրգունը ծանր հետևանքներ ունեցավ մասնավորապես հայ ժողովրդի կյանքում։ Հայրենազրկվեց հայ ժողովրդի մի հսկայական հատված, որի սերունդները մինչև օրս ապրում են օտար երկրներում։ Քանի որ հայերի վերաբնակեցումն ուղեկցվում էր երկրի ավերումով, ապա հասցված վնասը բազմապատկվում էր։ Դավրիժեցին անհուն մորմոքով պատկերում է հայ ժողովրդի աղետը, ողբում ամայացած երկրի, ավերված բերդերի, վանքերի ու եկեղեցիների, հայրենի տների համար²³²։ «...Անապատ եղև վայելուչ և քաղցր աշխարհս մեր։ Եւ աղգ

²²⁹ Դավրիժեցի, էջ 455—456։

²³⁰ Նույն տեղում, էջ 456։ Դավրիժեցու այս վկայությունը Ի. Պետրուշևսկու հոդվածում (Азербайджан в XVI—XVII вв.) (Նշվ. հոդվ. ժող. էջ 280) ներկայացված է քիչ այլ տեսքով. դեպքը վերագրված է 1617 թ., և գաղթեցվածների ընդհանուր թիվը 10 հազար ընտանիք է նշված, մինչդեռ դա վերաբերում է նրանց մի մասին։

²³¹ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۸۸۱

²³² Դավրիժեցի, էջ 52—55։

և ժողովուրդ մեր խլեալ ի տեղեաց և անջատեալք ի հայրենի և ի բնիկ ժառանգութեանց... եղեն վտարանդեալք և տարամերժեալք յերկիր օտար և յազգ ալլասեռ և ալլալեզու...»²³³։

Անտոնիո դե Գուվեան, որ նույնպես պատմում է Արարատյան երկրի ավերածությունների մասին, վկայում է, որ հիմնահատակ արվեցին «ավելի քան քսան գեղեցիկ և հոծ բնակչությամբ քաղաքներ»²³⁴։ Միայն Երեւանի նահանգում ավելի քան 1500 բարեկարգ բնակավայր կար, որոնցից յուրաքանչյուրն ուներ 400—600 բնակչութիւն²³⁵։

Հայաստանի շատ գավառներ հայազուրկ դարձան, երկրի բնակչութիւնն ավելի նոսրացավ ու տկարացավ և երկար ժամանակ զրկվեց պաշտպանունակութիւնից, իր ինքնուրույնության համար պայքարելու հնարավորութիւնից²³⁶։ Մյուս կողմից, իրանում հաստատված գաղթականները, ինչպես կտեսնենք, ենթարկվեցին մեծ զրկանքների։ Դավրիժեցու խոսքերով՝ «որք և անդէն օր աւուր առ սակաւ սակաւ նուազին, ոմանք մահուամբ և կորստեամբ, և ոմանք հաւատոյ ուրացութեամբ...»²³⁷։ Սովը, հիվանդութիւնները, զանազան դժվարութիւնները տասնյակ հազարավոր կյանքեր խլեցին։ Շահ Աբբասի օգնութիւնն ու տված արտոնութիւնները քչերին էին բաժին ընկնում։ Գաղթականների հսկայական զանգվածներն ապրում էին կարիքի ու անիրավության ճիրաններում և դառնալով տեղի ժողովրդի բախտակիցները, ենթարկվում միևնույն ճնշմանն ու ֆեոդալական շահագործմանը, որոնց ավելանում է և կրոնական խտրականութիւնը։

Սակայն որոշ պարսիկ և եվրոպացի հեղինակներ այլ կերպ են ներկայացնում մեծ գաղթի հետևանքները, ճգնելով ոչ միայն անտեսել նրա ավերիչ նշանակութիւնը, մասնավորապես Հայաստանի համար, այլև պնդել, թե հայոց մեծ

²³³ Նույն տեղում, էջ 54, հմմտ. Մատենադարան, ձեռ. № 1282, էջ 262ա։

²³⁴ نصرالله فلسفی ج ٣، ص ٢٠٣

²³⁵ Նույն տեղում։

²³⁶ Տե՛ս Ս. Պողոսյան, նշվ. աշխ. հ. II, էջ 218։

²³⁷ Դավրիժեցի, էջ 54։

գաղթը կատարվել է ի բարօրություն հայ ժողովրդի: Իսքանդար Մունշու մեկնաբանությամբ բռնագաղթը քրիստոնյաների նկատմամբ շահի հոգատարության արդյունքն էր²³⁸, և գաղթականությունը՝ մասնավորապես շուղայեցիները, բնակություն հաստատելով Սպահանում, «ժամանակի իրադարձություններից ապահովություն ստացան»²³⁹:

Անշուշտ, իրանա-թուրքական պատերազմները, ինչպես և օսմանյան տիրապետությունը մեծագույն աղետ էին Հայաստանի համար, սակայն պնդել, թե բռնագաղթը փրկություն էր հայ ժողովրդին, միտումնավոր է և իրականության հետ անհարիր:

Անգլիացի պատմաբան Փ. Սայքսի կարծիքով հայերի նրկատմամբ շահ Աբբաս Ա-ի վարմունքն ապացույց է նրա մեծահոգության և «հայացքների լայնության», քանի որ «փոխանակ այդ քրիստոնյա գերիների հետ վարվել ինչպես ստրուկների հետ, նա տեղափոխեց 500 հայ ընտանիք իրենց ողջ ունեցվածքով Արաքսի վրայի Զուղայից Նոր Զուղա՝ Սպահանի մոտ»²⁴⁰: Պարսիկ պատմաբաններ Նասրուլլա Ֆալսաֆին և Աբուլղասեմ Սահաբը խոսելով գաղթի մասին, վկայակոչում են Ֆրանսիացի ճանապարհորդ Տավերնյեի այն միտքը, ըստ որի՝ չպետք է կարծել, որ շահ Աբբասը հայերին իրենց հայրենիքից գաղթեցնելով, նրանց նկատմամբ չարիք է գործել, որովհետև սահմանային շրջաններում բրնակվելիս նրանք շարունակ զրկանքներ էին կրում իրանա-թուրքական պատերազմների հետևանքով²⁴¹:

Դավրիժեցու տեղեկությունները, ինչպես տեսանք, ոչ միայն լրացնում են մեծ գաղթի վերաբերյալ այլ աղբյուրների հաղորդած տվյալները՝ ամբողջական պատկերացում տալով նրա մասին, այլև հնարավորություն են տալիս մերկացնելու և հերքելու պատմական այդ ակնառու փաստի սխալ, հակագիտական մեկնաբանությունները:

²³⁸ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۹۶۹

²³⁹ Նույն տեղում, էջ 668:

²⁴⁰ P. Sykes, A history of Persia, vol. II, London, 1951, p. 181.

²⁴¹ نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۲۰۷، ابوالقاسم سحاب، ص ۳۰۸

Բռնագաղթը դեռևս ընթացքի մեջ էր, երբ շահ Աբբաս Ա-ն իր բանակով կանգ առավ Թավրիզում՝ ձմեռելու: Նրա ռազմական գործողությունների արդյունքներն ավելի քան գոհացուցիչ էին: Օսմանյան սարդարը Նախիջևանում լուր առնելով կատարվածի մասին, իրոք, դադարեցրեց արշավանքը: Դավրիժեցու մեկնաբանությունը՝ պարսիկների գործողություններից հանկարծակիի եկած Սինան-փաշան, որը «մեծաւ զարմացմամբ հիացեալ ապուշ մնաց», այդպիսի վճիռ կայացրեց, քանի որ երկյուղ էր կրում, թե հակառակորդի ուժերը կարող են Արաքսի ձորում ոչնչացնել իր զորքը, բացի դրանից, օսմանյան բանակը չէր կարողանա անցնել այն ճանապարհներով, որոնցով անցել էին ղըզլըբաշներն ու գաղթականությունը: Դրան ավելացրած՝ վրա հասնող խրատաշունչ ձմեռը, դժգոհությունը բանակի շարքերում, ինչպես նաև շրջապատի ամայությունը Սինան-փաշային ստիպում են հտ դառնալ և գնալ Վան՝ ձմեռելու:

Թե ինչ է նստում Վանի և նրա շրջակայքի բնակչության վրա օսմանյան բանակի ձմեռումը, ցույց են տալիս Դավրիժեցու հետևյալ խոսքերը. «Իսկ զօրքն, որք նստան ղշլաղ ի վերայ երկրին, իբրև զգազանն տեսլեան Դանիէլի՝ կերան, և մանրեցին. և զմնացորդսն ոտից կոխան արարին. փոխանակ շինելոյ զերկիրն՝ աւերեալ քայքայեցին՝ և ի վերջին թշուառութիւնն հասուցին, թէ անողորմ կեղեքելով՝ և թէ այլ պղծագործութեամբ»²⁴²:

Ձմեռվա ընթացքում (1604—1605 թթ.) թշնամի բանակների առանձին ջոկատներ մի քանի բախումներ են ունենում: Թուրքերի փորձը՝ գրավելու Նրևանը և Նախիջևանը, ձախողվում է:

Իր հետագա նվաճումների, մասնավորապես Շիրվանի գրավման համար շահը որոշում է օգտագործել իր մոտ որպես պատանդ գտնվող վրաց Ալեքսանդր Բ թագավորի որդի

²⁴² Դավրիժեցի, էջ 71:

Կոստանդինին²⁴³: Դրանով շահ Աբբասը հետապնդում էր նաև այլ նպատակ: Երկյուղ կրելով Ռուսաստանի ազդեցության ուժեղացումից, նա ջանում էր կորստի մատենել Ռուսաստանի հետ միության կողմնակից Կախեթի թագավոր Ալեքսանդր Բ-ին ու նրա որդուն՝ Գեորգիին²⁴⁴: Այդ պատճառով նա Կոստանդինին տվեց Կախեթի թագավորությունը, որի փոխարեն շահի դրածոն պետք է սպաներ իր հորն ու եղբորը²⁴⁵: Պատրվակը պետք է լիներ Շամախու նվաճումը:

Կոստանդինն սկզբում անհաջողության է մատնվում: Վրաց ավագանին և զորքը դեմ են դուրս գալիս նրան, որի հետևանքով նա ստիպված է լինում թողնել Շամախու պաշարումը և նահանջել²⁴⁶:

Դավրիժեցու հաղորդմամբ շահը կրկին, 30 հազար զորքով, Կոստանդինին Վրաստան է ուղարկում՝ նույն նպատակով: Այս անգամ Կոստանդինին հաջողվում է սպանել հորն ու եղբորը, սակայն Շամախու գրավումը դարձյալ ձախողվում է, քանի որ զայրացած վրաց զորքը Շամախու ճանապարհին հարձակվում է Կոստանդինի վրա և սրախողխող անում նրան, իսկ պարսից զորքը ցրվում է²⁴⁷:

Այսպիսով, շահ Աբբասին միառժամանակ չի հաջողվում նվաճել Շամախին: Հետաձգելով այդ գործը, նա պատրաստվում է ճակատամարտ տալ օսմանյան գլխավոր ուժերին և որպես նախապատրաստական քայլ՝ Ալլահվերդի-խանին մի զորագնդով ուղարկում է Վան՝ թի խնդիր երիվարաց Սար-

²⁴³ Կոստանդինը մանուկ հասակում, դեռևս շահ Թահմասպի օրոք, պատանդ էր տրվել պարսից արքունիքին: Մեծանալով ղրգրբաշների ոգով և ընդունելով մահմեդականություն, նա դառնում է պալատի նշանավոր անձանցից և շահի մերձավորներից մեկը: Նա մասնակցում էր նաև շահի Անդրկովկաս կատարած արշավանքին (Դավրիժեցի, էջ 98—99):

²⁴⁴ „История Грузии“, ч. I, стр. 296.

²⁴⁵ Դավրիժեցի, էջ 102—103:

²⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 103—104, հմմտ. 'اسکندر منشى

٧٩٠—٧٨٨ ص ٢ ج

²⁴⁷ Դավրիժեցի, էջ 104—105:

դարին, այլև զոր ինչ առնել կարիցէ արասցէ»²⁴⁸: Հանկարծակիի եկած Սինան-փաշայի ջանքերը՝ ետ մղելու ղըզըլբաշներին, ապարդյուն են անցնում: Թուրքական կողմը մեծ կորուստներից հետո պարտվում է, իսկ Սինան-փաշան հազիվ կարողանում է ճողովարել՝ նավակով անցնելով Վանա լիճը²⁴⁹:

Կարճ ժամանակում Սինան-փաշան կատարում է նոր զորահավաք, օսմանյան բանակի մեջ ներգրավելով շատ կուսակալների զորագնդերը, այդ թվում՝ քուրդ իշխան Միր-Շարաֆի և Հալեպի Նասիֆ-փաշայի զորքերը: Այնուհետև նա հսկայական բանակով շարժվում է դեպի Ադրբեջան: Հակառակորդները բախվում են Ուրմիա լճի մոտ՝ Սոֆիանում, 1605 թ. հոկտեմբերի 25-ին²⁵⁰: Պարսից զորքը բաժանված էր չորս գնդի, որոնք ղեկավարում էին Ալլահվերդի-խանը, Զուլֆեղար-խանը, Ղարչղա-խանը և Փիրբուղաղ-խանը²⁵¹: Դավրիժեցին մանրամասն նկարագրում է շահի գործադրած տակտիկական հնարները, որոնց շնորհիվ ղըզըլբաշները կարողանում են պարտության մատնել հակառակորդի թվական գերակշռությունն ունեցող բանակին²⁵²: Օսմանյան նորակազմ զորագնդերն անկայունություն են ցուցաբերում և լքում պատերազմի դաշտը²⁵³:

Ճակատամարտի ժամանակ պարսիկները գերում են օսմանյան 34 անվանի զորապետերի, փաշաների և խոշոր պաշտոնյաների, ինչպես նաև ձեռք բերում հսկայական քա-

²⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 72: Նժույգների հափշտակումը պատերազմական գործողությունների ընթացքում գործադրվում էր շարունակ և՛ ղըզըլբաշների, և՛ թուրքերի կողմից (տե՛ս ԲՎՎ ص شرفنامه):

²⁴⁹ Դավրիժեցի, էջ 74:

²⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 73:

²⁵¹ Նույն տեղում, էջ 75:

²⁵² Որոշ տվյալներով Զղալօղլու զորքը կազմում էր ավելի քան 100 հազար, իսկ ղըզըլբաշներինը՝ 62 հազար մարդ (տե՛ս ԲՎՎ ص عباسی اقبال):

²⁵³ Դավրիժեցի, էջ 76—77, հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 185—186, Կ.Օ ص ٢٠٠ ج ٢, اسکندر منشی:

նակությամբ զենք ու հարստություն: Սինան-փաշային այս անգամ էլ է հաջողվում փախուստի դիմել, սակայն, հասնելով Ամիդ (Դիարբեքիր), նա շուտով մահանում է (փետրվարի 6-ին)²⁵⁴:

Սոֆիանում տարած հաղթանակից հետո շահը փոքր-ինչ դադար է առնում և 1606 թ. սկզբներին պաշարում Գանջան: Թուրքական կայազորի համառ դիմադրության պատճառով բերդի պաշարումը շարունակվում է շորս ամիս, որից հետո այն դրավվում է²⁵⁵: Օսմանցիների պարտությունը Դավրիժեցին բացատրում է հիմնականում Բարձրագույն Դռան վիճակով, ջալալիների օրըստօրե աճող քայքայիչ գործունեությամբ, Թուրքական բանակում խառնաշփոթ վիճակի առկայությամբ, Գանջայի Ջընջիլդան Ալի-փաշայի սպանությամբ, պարսիկների կողմից թնդանոթների գործադրմամբ և այլն:

Ուշագրավ է Դավրիժեցու տեղեկությունը շահ Աբբաս Ա-ի և հայոց մելիքների փոխհարաբերության մասին: Գեղարքունի գավառում շահն իջևանում է Մելիք Շահնազարի տանը և վայելուչ ընդունելություն գտնում նրա կողմից, որն «էր ինքն բարեկամ և մտերիմ և արգոյ առաջի թագաւորին»: Ի նշան փոխադարձ բարեկամության, «թագաւորն պատուական և ազնիւ զգեստուք շքեղացուցեալ խիւայեաց. և պարգեւեաց նմա զիշխանութիւն մէլիքութեան գաւառին, և այլ ևս դաստակերտս և գեղօրայս ետ նմա եւ եղբարց նորա»²⁵⁶: Այս փաստը հավաստում է այն իրողությունը, որ ի դեմս

²⁵⁴ Ըստ Փեչեքի՝ ղեկտեմբերի 2-ին (Մ. Զուլայան, նշվ. հոդվ. (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրարեր», 1966, № 2, էջ 87): Դավրիժեցին գրում է, որ ոմանց կարծիքով Սինան-փաշան «ինքն զինքն ղեղակուր արար վասն ամոթոյ պարտութեանն» (Դավրիժեցի, էջ 78): Նույնն է հաղորդում և Փեչեքին:

²⁵⁵ Դավրիժեցի, էջ 94, հմտ. ص ٧١٦-٧١٥ ج ٢، «اسکندر منشی» (Թարիխի Փեչեք) (Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 55), ըստ որի Գանձակի բերդը պաշարված է մնացել յոթ ամիս:

²⁵⁶ Դավրիժեցի, էջ 96: XVII դ. Անանուն ժամանակագրության համաձայն Մելիք Շահնազարին գավառի իշխանության պարգևումը այլ առիթով է լինում (տե՛ս «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 184—186):

մելիքների՝ շահը տեսնում էր նվաճված երկրներում իրանի համար, անհրաժեշտ հենարաններից մեկին և ջանում էր սիրաշահել նրանց: Այդ են վկայում նաև շահի տարբեր հրովարտականները՝ այս կամ այն մելիքի իրավունքները պաշտպանելու մասին²⁵⁷: Իրենց հերթին մելիքներից ոմանք, այդ թվում և Շահնազարը, որոնք իրենց հպատակութունն էին հայտնել շահին, հնարավոր միջոցներով օժանդակում էին նրան, հատկապես օսմանցիների դեմ պատերազմում:

Շահի պլաններում դեռևս մնում էր Շամախու գրավումը, որի նախապատրաստումը բավական ժամանակ պահանջեց: Շամախու բերդը պաշարվեց 1607 թ. սկզբին: Դավրիժեցին խիստ համառոտակի տեղեկացնում է այդ մասին, նշելով. «Եւ որպէս պատմեցաք վասն Գանջայոյ՝ նովին օրինակաւ պատերազմեալ ընդ Շամախույ էառ զնա յՕսմանցւոց: Եւ զգօրսն Օսմանցւոց սրով կոտորեաց. և զընտանիս և զինչս աւարեալ յափշտակեաց: Եւ կարգեաց ի նմա իշխան զԶլֆիղար խանն, և ինքն չու արարեալ բանական իւրով զնաց ի թարվէզ»²⁵⁸:

Շահ Աբբասն ամրապնդում է նաև Շիրվանի հյուսիսային սահմանները՝ բանակցութունների մեջ մտնելով Դաղըստանի իշխանների հետ: Այսպիսով, Սեֆյան իրանին է ենթարկվում գրեթե ողջ Անդրկովկասը: Լիովին հաղթող դուրս գալով 1603—1607 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմներում, իրանը տիրում է Հայաստանին, Արևելյան Վրաստանին ու Ադրբեջանին:

Դեռևս Գանջայի պաշարման ժամանակ էր (1606 թ.),

²⁵⁷ Տե՛ս, օրինակ՝ Սեֆյան շահ Աբբաս Ա-ի 1609 թ. հրովարտակը Քաշաթաղի Մելիք Հայկազի իրավունքները նրա հակառակորդների դեմ պաշտպանելու վերաբերյալ (ՄՊՀ, պր. 2, վավ. 9, էջ 89—90, տե՛ս նաև վավ. 15, 21):

²⁵⁸ Դավրիժեցի, էջ 97: Այդ մասին հանգամանորեն պատմում է Իսթանդար Մունշին (տե՛ս ՎՃ—ՎԳԴ ج ٢، اسكندر منشی): Նրա տվյալներով Շամախու բերդի պաշարումը սկսվել է 1607 թ. հունվարի 9-ին և տևել մինչև հուլիսի 27-ը: Հմմտ. «Թարիխի Փեչևի» (Ա. Սաֆրաստյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 55):

որ շահ Աբբասը Կախեթի թագավոր հաստատեց Թեյմուրազին (Դավրիժեցու մոտ՝ Թամրազ), որը վրաց Ալեքսանդր Բ թագավորի թոռն էր և մինչ այդ պահվում էր պարսից արքունիքում՝ իբրև պատանդ²⁵⁹։ Շահը նաև համաձայնություն տվեց Քարթլիի դահը հանձնելու վրաց ավագանու կողմից առաջադրված պատանի Լուարսաբ Բ-ին (Դավրիժեցու մոտ՝ Լավասափ)՝ Գեորգի Ժ-ի որդուն։ Այսպիսով, պարսից շահը ստիպված էր ղիջումներ անել վրաստանին, որը դեռ փոթորկված էր Կոստանդինի դավաճանությունից առիթով և, բացի դրանից, Ռուսաստանի հետ մտերմության գործնական քայլեր էր սկսել՝ զաղտնի կերպով Մոսկվա ուղարկելով թագաժառանգ Բագրատին²⁶⁰։ Դավրիժեցին իրավացիորեն այսպես է մեկնաբանում շահի դիրքը. «Այլ և քաջ գիտէր շահն՝ զի թէ յաղգէն Պարսից առաքեսցէ իշխող աշխարհին Կախէթու, ո՛չ ընդունին իշխանքն Կախէթու, վասն որոյ զԹամրազս առաքեսց»²⁶¹։ Սակայն դա ժամանակավոր նահանջ էր, որին պետք է հետևեին շահի կտրուկ միջոցառումները՝ ողջ վրաստանը վերջնականապես իրեն ենթարկելու համար։

1614 թ., երբ Իրանը բավականաչափ նախապատրաստվել էր, և մյուս կողմից, երբ իրեն զգացնել էր տալիս Ռուսաստանի ներքին և միջազգային դրության ամրապնդումն ու նրա պատրաստակամությունը՝ օգնություն ցույց տալու Անդրկովկասի ժողովուրդներին, շահ Աբբաս Ա-ն արշավանք ձեռնարկեց դեպի Կախեթ։ Դրան նախորդել էր շահի կողմից կազմակերպված դավերի ու որոգայթների տեսական մի շրջթա՝ օգտագործելու Թիֆլիսի մովրովի (կառավարիչ) և Լուարսաբ Բ-ի միջև ծագած հակամարտությունը²⁶², Իրան կանչելու և կորստի մատնելու Լուարսաբին ու նրա մերձավորներին և այլն²⁶³։ Այդ ընթացքում շահի գլխավոր նպատակ-

²⁵⁹ Դավրիժեցի, էջ 93, «История Грузии», ч. 1, стр. 296.

²⁶⁰ «История Грузии», ч. 1, стр. 296.

²⁶¹ Դավրիժեցի, էջ 105:

²⁶² Դավրիժեցին այդ հակամարտության հիմքում տեսնում է լոկալ անձնական դրդապատճառ (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 107—111):

²⁶³ Նույն տեղում, էջ 106—114:

ներից էր վրաց թագավորների միջև երկպառակություն սերմանելը, որին նա ջանում էր հասնել զանազան նենգ միջոցներով²⁶⁴։ Սակայն նման ձեռնարկումները ցանկալի արդյունք չտվեցին։ Ընդհակառակը, Կախեթի ու Քարթլիի թագավորները միացյալ ուժերով պարսիկներին դիմադրելու վճիռ կայացրին։ Դավրիժեցու արտահայտությամբ՝ «Իսկ Թամրազ... հոգևով չափ յօժար էր ի միաբանութիւն։ Վասն որոյ յարուցեալ եկն ի Թիֆլիս. որոյ գալն եղև ուրախութիւն անպատմելի Լաւասափին և իւրոցն»²⁶⁵։ «Եւ փոխանակ թըշնամութեանն,—գրում է պատմիչը մեկ այլ առիթով,—էր անխզելի և բարեկամութիւն անքակտելի հաստատեցին ի միջի իւրեանց»²⁶⁶։

Այս հանգամանքը, անշուշտ, դժվարացնում է շահի պլանների իրագործումը։ Այսուհանդերձ, շահ Աբբասին հաջողվում է կոտրել վրացիների դիմադրությունը։ Դավրիժեցու մոտ կարող ենք գտնել Վրաստանում մղված կռիվների և այն ավերածությունների ու թշվառությունների մանրամասնությունները, որոնց ենթարկվեց վրաց ժողովուրդը։ Կախեթում շահի զորքերը մնացին հիսուն օր։ «Եւ այսքան աւուրս՝ որ կացին անդէն, թէ զինչ գործեցին, բերան ո՛չ բաւէ խօսիլ և ո՛չ լեզու ճառել... և զինչս և զստացուածս յափշտակեցին, և զշինուածս հրդեհեալ այրեցին և քանդեցին, և զեկեղեցիսն քակեցին, զսեղանն սուրբ՝ և զնշան սրբոյ խաչին կործանեցին։ Եւ զգերեալսն պահէին ի մէջ բանակին առ իւրեանս. և պէս-պէս վշտօք տառապեցուցանէին՝ ցրտով և մերկութեամբ՝ քաղցիւ և ծարաւով՝ և այլ բազում կերպիւ»²⁶⁷։ Կախեթի իսպառ ավերման մասին է վկայում և Իսքանդար Մուշշին²⁶⁸։

²⁶⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 102, 105, 116—117...

²⁶⁵ Նույն տեղում, էջ 115—116, հմմտ. «История Грузии», ч. 1, стр. 296.

²⁶⁶ Դավրիժեցի, էջ 117։

²⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 121։

²⁶⁸ 9.. ص ٢٣، اسكندر منشى՝ Մուշշին թեև հաճախ միտում-նալոր մեկնաբանությամբ, սակայն ընդարձակ տեղեկություններ է հաղորդում այս իրադարձությունների մասին (տե՛ս էջ 868—893)։

Դավրիժեցու հաղորդմամբ, Կախեթում մի շարք ամրություններ կառուցելուց հետո, շահը մի քանի ղորամասեր է թողնում այնտեղ և իշխաններ կարգում Սելիմ-խանին, Փեքար-խանին ու Բեքդաշ-խանին:

Ավերվում են նաև Քարթլին և Գրեմին²⁶⁹:

Շահի հրամանով՝ գրավված շրջաններում անց է կացվում բնակչության հաշվառում, և առանձին ցուցակներում գրանցվում են իրենց «շահիսևան» համարող վրացիները, որոնց շահը խոստացել էր լիովին ապահովություն և ազատում գերութունից: Որոշ ժամանակ անց այդ ցուցակների հիման վրա մեծ թվով վրացիների բռնի կերպով գաղթեցրին իրան և տեղավորեցին Ֆարահաբադում, Ղազվինում ու նրանց մերձակա գյուղերում²⁷⁰:

Շահը մեկ տարի Վրաստանում մնալուց հետո վերադառնում է իրան: Բազում նկրտումներից հետո նրան հաջողվում է կուրասաբին հռաջնել իր հայրենի երկրից և Իվերջո սպանել տալ²⁷¹:

Այսպիսով, շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքները մեծ վնաս հասցրին նաև վրաց քաղաքներին ու գյուղերին: Ավերվեցին առևտրական ու արդյունաբերական շատ կենտրոններ: Առավելապես տուժեց Կախեթը, որը XVI դ. զարգացած գյուղատնտեսական շրջան էր, իսկ շահ Աբբասի արշավանքներից հետո նրա սոցիալ-տնտեսական կյանքը դատապարտված էր լճացման:

* * *

Դեռևս 1603—1605 թթ. սլատերազմներին անմիջապես հաջորդելու է գալիս մի նոր աղետ՝ Արարատյան երկիրը հեղեղում են օսմանցիներից հալածված ջալալիները²⁷²:

²⁶⁹ Դավրիժեցի, էջ 123:

²⁷⁰ Նույն տեղում, էջ 132:

²⁷¹ Նույն տեղում, էջ 138—142:

²⁷² 1519 թ. Թոխատի շրջակայքում բռնկված ապստամբության մասնակիցներն իրենց ղեկավարի՝ Զելալի անունով կոչվում էին ջելալիներ (կամ ջալալիներ): Հետագայում այդպես էին անվանում Օսմանյան պետության դեմ ապստամբողներին ընդհանրապես:

XVI դ. վերջին տարիներին Արևելյան Անատոլիայում ծայր առած ջալալիական շարժումները²⁷³ նշանակալից երևույթ դարձան ոչ միայն Թուրքիայի պատմության մեջ: Նրանք ծավալվեցին և Սեֆյան տերության սահմաններում: 1608 թ. հետո, երբ ջալալիների ջոկատները վերջնականապես պարտություն կրեցին օսմանյան զորքերի կողմից, մնացած ջալալիներն իրենց փրկությունը տեսան Սեֆյան իրանի կողմը՝ անցնելու մեջ: Զալալիների առաջնորդներից մեկը՝ Ղալենդարօղլին, որն առաջինն անցավ Իրան, շահին ներկայացրած իր դիմումի մեջ հավաստիացնում էր նույնիսկ, որ Թուրքական իշխանությունների հետ ջալալիների բոլոր հակամարտությունները բխում էին շահի և Սեֆյան տերության նկատմամբ վաղուց ի վեր նրանց տածած սիրուց ու բարեկամությունից²⁷⁴, Իսքանդար Մունշու տվյալները վկայում են, որ շահ Աբբասը մեծ պատրաստակամությամբ է ընդունել ջալալիներին: Այդ ընդունելությունը մինչև իսկ ճոխ հանդեսների ու խրախճանքների տեղիք է տվել, և իրան տեղափոխված ջալալիները շահից առատորեն պարգևներ են ստացել²⁷⁵: Շահը, անշուշտ, իր նպատակներն ուներ և պատրաստվում էր ջալալիներին օգտագործել՝ ճնշելու քրդական ցեղերի դիմադրությունը, ինչպես նաև՝ ներգրավել նրանց հենց Թուրքիայի դեմ մղվող պատերազմի ոլորտը: Առանձին կարեվորություն էր տրվում ջալալիների օգնության հարցին՝ քրդական բրադոստ ցեղի ապստամբությունը ճնշելու և Դրմզըմ բերդը գրավելու գործում, որի համար ջալալիները նախապես ստացել էին 5000 թուման ոսկի²⁷⁶: Սակայն ջալալիներին

²⁷³ Զալալիների շարժման վերաբերյալ արժեքավոր են Ա. Ս. Տվերտինովայի «Восстание Кара Языджи-Дели Хасана в Турции» (М.—Л., 1946), Մ. Կ. Զուլայանի «Զալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ» (Երևան, 1966) աշխատությունները:

²⁷⁴ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۷۷۱—۷۷۲

²⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 775—776:

²⁷⁶ Նույն տեղում, էջ 797:

օգտագործելու այդ ձեռնարկը լիակատար ավարտի չի հասնում, քանի որ շատ շուտով փախստական ջալալիները, Սեֆեվիների քաղաքականությունից հիասթափված, ջոկատ առ ջոկատ հեռանում են, հատկապես այն բանից հետո, երբ Դրմդըմի պաշարման ընթացքում Ղալենդարօղլին մեռնում է²⁷⁷։

Սակայն այդքանով չի սահմանափակվում Թուրքիայից եկած ջալալիների գործունեությունը Սեֆյան տերության շրջանակներում։ Մեզ հասած բազմաթիվ վկայություններ խոսում են Արարատյան երկրում նրանց կատարած ասպատակությունների մասին։

Միանգամայն ընդունելի է Մ. Կ. Զուլայանի այն ենթադրությունը, որ ջալալիներն առաջին անգամ պիտի Անդրկովկաս մուտք գործած լինեն Սինան-փաշայի ղորքի հետ²⁷⁸։ Հայտնի է, որ իր առաջին արշավանքից հետո Սինան-փաշան, ձեռնամուխ լինելով բանակի համալրմանը, կազմակերպեց հսկայական զորահավաք, ներգրավելով նաև մեծ թվով ջալալիների, որոնց սիրաշահել էր բազմապիսի խոստումներով։ «Դարձեալ ի սոյն թուին (1604/5—Լ. Դ.),—գրում է Դավրիժեցին,—Ջղալօղլի Սարդարն եկն՝ զինչ որ Զալալի կայր զամէնն ժողովեաց և զՂարաղաշն այլ եբիր ի հետն, տարաւ ի Շահին վերայ»²⁷⁹։

Բայց Դավրիժեցու հաղորդումից ակնհայտ է, որ դեպի Արարատյան երկիր ջալալիների հախուռն հոսք է տեղի ունեցել շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքներից անմիջապես հետո, երբ «ամայի մնաց երկիրն Արարատու իւրովք մասնաւոր պաւառօքն. քանզի շահն զնաց ի Թարվէզ և ոչ է ձեռնհաս. և Սարդարն Օսմանցուց մեռաւ, և ինքեանք ի մէջ իւրեանց ի խռովութեան կան, զի ոչ են միաբանք։ Վասն որոյ պարոնայք ոմանք՝ որք խրախուսեալ յուսային ի զօրութիւնս անձանց իւրեանց, գային և տիրէին երկրին Արարատու՝ այ-

²⁷⁷ Նույն տեղում, էջ 802, հմմտ. Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ., էջ 181։

²⁷⁸ Մ. Զուլայան, նշվ. աշխ., էջ 169։

²⁷⁹ Դավրիժեցի, էջ 634, հմմտ. Գր. Դաւաճաղցի, Ժամանակագրութիւն, էջ 43։

սինքն Երևանայ»²⁸⁰։ Այս փաստը, ինչպես նաև այլ աղբյուրների տվյալները շեն խոսում ի. Պ. Պետրուշևսկու հայտնած այն կարծիքի օգտին, թե ջալալիներն Անդրկովկաս էին մուտք գործել նախքան շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքը, և ջալալիների շարժումներից ազատվելու համար էր, որ «ադրբեջանական ու քրդական ֆեոդալական ավագանին և հայ բարձրաստիճան հոգևորականությունը» դիմել էին շահի օգնությանը²⁸¹։ Շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքի շարժառիթների հարցը նոր լույսի տակ ներկայացնելու ի. Պ. Պետրուշևսկու այս փորձը իրավացիորեն քննադատվել է ակադ. Ա. Գ. Հովհաննիսյանի կողմից²⁸²։

Ի. Պ. Պետրուշևսկին հենվում է Իսքանդար Մունշու այն հաղորդման վրա, թե 1603 թ. Հարավային Ադրբեջանն ու Շիրվանը գտնվում էին ջալալիների իշխանության տակ²⁸³։ Սակայն այս վկայությունը չի հաստատվում այլ աղբյուրների կողմից։ Ամենայն հավանականությամբ, ջալալիներին հիշելով, Իսքանդար Մունշին ցանկացել է ընդգծել Թուրքիայի ներքին անկայուն վիճակը, ջալալիների խռովությունների ազդեցությունը նրա վրա՝ առավել ևս շեշտված ներկայացնելու Թուրքիայի տիրապետությունից Իրանի «ժառանգական» տերիտորիաները ետ գրավելու անհրաժեշտությունը։ Ահա Իսքանդար Մունշու տողերը. «Ադրբեջանի և Շիրվանի երկրները, որ նորին մեծության ժառանգական մուլքն են, թողնել մի խումբ ջալալի խռովարարների իշխանության տակ, որոնք իրենց թագավորի դեմ էլ ապստամբել են... խելոքների վայել չէ...»²⁸⁴։ Նշենք նաև, որ Մունշին դրանից քիչ առաջ խոսելով Անդրկովկասում տիրող հուզումների մասին (անշուշտ, խիստ բացասական տրամադրությամբ), դրանք

²⁸⁰ Դավրիժեցի, էջ 79։

²⁸¹ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 326։

²⁸² Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., գ. II, էջ 81—82, Մ. Զուլալյան, նշվ. աշխ., էջ 169։

²⁸³ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 326։

²⁸⁴ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۷۳

համեմատում է ջալալիների շարժումների հետ (جشیه جلالیان²⁸⁵). մի հանգամանք, որն ինքնին ցույց է տալիս, որ հեղինակն Անդրկովկասում ծավալված խռովությունները առանձնացնում է Թուրքիայի ջալալիական շարժումներից, որոնք ավելի ուշ միայն պիտի մուտք գործեին Անդրկովկաս:

Սակայն, ի. Պետրուշևսկին վկայակոչում է նաև Դավրիժեցուն՝ ի հավաստումն այն բանի, որ շահ Աբբաս Ա-ի արշավների նախօրեին Անդրկովկասում շահի օգնությամբ էին դիմում՝ ջալալիներից ազատվելու համար: Մինչդեռ, ինչպես այդ մասին խոսվել է վերևում, շահից օգնություն խնդրելու փաստը Դավրիժեցին պարզորոշ կերպով բացատրում է օսմանցիների դաժան քաղաքականությունը՝ իրենց նվաճած անդրկովկասյան շրջաններում, իսկ ջալալիների սովոր խրմբերի երևան գալն Անդրկովկասում դնում է 1603—1605 թթ. պատերազմներից հետո, դա կապելով աբբասյան արշավանքների հետևանքների հետ: Դավրիժեցին միայնակ չէ. նույն փաստի հավաստումը գտնում ենք նաև այլ աղբյուրներում, ինչպես XVII դ. Անանուն ժամանակագրության մեջ, որտեղ կարդում ենք. «Դարձեալ յորժամ Այրարատեան երկիրն անտիրացաւ, գունդ մի ելուզակ, զոր ջալալի ասեն ի Տաճկաց կողմանէն, եկեալ բնակեցան անդ և բազում ոճիրս շարեաց գործեցին...»²⁸⁶:

Այսպիսով, իրանա-թուրքական պատերազմները, որոնց վերսկսմանը (1603 թ.) նպաստող հանգամանքներից մեկը Թուրքիայում ծավալված ջալալիական շարժումներն էին, որոշ առումով պատճառ հանդիսացան ջալալիների ներթափանցման համար Անդրկովկաս: Պարտություն կրելով թուրքական իշխանությունների հետ ունեցած վճռական մենամարտերում, ավարառության սովոր ջալալիների հրոսակախմբերն ուղղություն են վերցնում դեպի պատերազմներից ու ասպատակություններից հոգնած և նվաճողներից թափուր մնացած Արարատյան երկիրը, որն այժմ ամենից քիչ էր ի վիճակի դիմագրավելու նոր կողոպտիչներին:

²⁸⁵ Նույն տեղում:

²⁸⁶ «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 184—185:

Հայտնի է, որ ջալալիական շարժումները որոշակի փուլում օգտագործվել են դրանք ղեկավարող մանր ֆեոդալների կողմից՝ իրենց նեղ դասակարգային շահերի համար²⁸⁷։ Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանի արտահայտությունները՝ «գործիք դառնալով ի վերջո ֆեոդալ ջարդարարների ձեռքին, ջալալիների շարժումը մեծ ավերածություններ առաջացրեց թե՛ Հայաստանում և թե՛ Անդրկովկասում»²⁸⁸։

Այս իրողությունն է, որ հանգամանորեն արտացոլվել է «Պատմության» մեջ։ Այրարատ ներխուժած ջալալիներից Դավրիժեցին մասնավորապես նշում է Օսման-փաշային, որը հեռացնում է իրենից առաջ Ղրիբուլաղում հաստատված ջալալի Քանաքըլու Մահմատին (Մուհամմադ), հաստատվում է Կարբիում և ապա սկսում ավարառությունը շրջակա գավառներում²⁸⁹։

Ջալալիների ղեկավարներից Աբդուռըզման Մուսալիմը կազմակերպում է Հովհաննավանքի կողոպուտը, որի ժամանակ հափշտակում են նաև արժեքավոր գրչագրեր²⁹⁰։

Իրենց ապրուստը ապահովելու համար ջալալիները հատկապես հետամուտ էին հացահատիկ և անասունների հոտեր հափշտակելուն և այդ նպատակով հարձակվում էին գյուղերի վրա, կողոպտում ու գերում բնակիչներին²⁹¹։ Ջալալիներից երկյուղած բնակիչները լքում էին իրենց բնակավայրերը և թաքնվում լեռներում։

Դավրիժեցու հաղորդամբ ջալալիները ոտնատակ են անում Կարբին, Ասլարանը, Ղրիբուլաղը, Մաղկաձորը, Գառնին, Ուրծաձորը, «յայնկոյս գետոյն Երասխայ՝ զՍահաթայ Երկիրն՝ զԿողբ և զԱղջաղալէն»²⁹²։

²⁸⁷ А. Тверитинова, *նշվ. աշխ.*, էջ 78, Մ. Զուլալյան, *նշվ. աշխ.*, էջ 257.

²⁸⁸ Ա. Հովհաննիսյան, *նշվ. աշխ.*, գ. II, էջ 82.

²⁸⁹ Դավրիժեցի, էջ 80.

²⁹⁰ Նույն տեղում, էջ 81.

²⁹¹ Նույն տեղում, էջ 84—85.

²⁹² Նույն տեղում, էջ 81.

Անշուշտ, Հայաստանի շրջաններով չեն սահմանափակվում ջալալիների բռնություններն ու թալանչիական գործերը: Նրանք լինում են նաև Անդրկովկասի այլ շրջաններում, ինչպես՝ Ախալցխայում, «ե անդ ևս դայն գործ կատարեցին»: Ամփոփելու համար ջալալիների կատարած ոճիրները, պատմիչը նրանց կողքին դնում է շահ Աբբաս Ա-ին և Սինանփաշային, ներկայացնելով նրանց իբրև մեկը մյուսից գերադույն «աւերիչք և ապականիչք»²⁹³, Պատմագրի հիշյալ տեղեկությունները խոստում են այն մասին, որ Սեֆյան տերության սահմաններում ջալալիական շարժումներին բնորոշ են եղել կողոպուտն ու ավերը:

Դավրիժեցին հաղորդում է նաև որոշակի հետաքրքրություն ներկայացնող տվյալներ բուն Թուրքիայում ջալալիների շարժման պատմության վերաբերյալ: Ցավոք պետք է նշել, որ պատմագրի այս տեղեկություններից շատերը թյուրիմացաբար սխալ են ընկալվում մի շարք ուսումնասիրողների կողմից: Ուստի, թույլ ենք տալիս, փոքր-ինչ հեռանալով բուն նյութից, համառոտակի անդրադառնալ այս հարցին, նշելով առանձին փաստեր:

Հիմք ընդունելով ականատեսների վկայությունները («զօր ինչ լուաք յականատես պատմողաց՝ դայն գրեմք»), Դավրիժեցին հաղորդում է ջալալիական շարժումների մեծ թվով ղեկավարների անուններ, նշելով նրանցից շատերի ապստամբության վայրը, ժամանակը, զորքերի թիվը և այլն²⁹⁴, Ուսումնասիրողներից ոմանք, հենվելով, ըստ երեւվույթին, Ի. Պ. Պետրուշևսկու հաղորդման վրա, կրկնում են, թե Դավրիժեցին նշում է ջալալիների 23 առաջնորդների անուններ²⁹⁵, մինչդեռ 21 անունների միատեղ թվարկումից զատ Դավրիժեցին տարբեր առիթներով հաղորդում է ևս 9 անուն²⁹⁶:

²⁹³ Նույն տեղում, էջ 86:

²⁹⁴ Նույն տեղում, էջ 86—87, 632—634:

²⁹⁵ Տե՛ս, օրինակ՝ А. Рахмани, նշվ. աշխ., էջ 155:

²⁹⁶ Դավրիժեցի, էջ 79, 80, 81, 86, 569, 573, 632, 639, 646:

Զալալիներն ղեկավարներն շարքում Դավրիժեցին հիշատակում է նաև Քյոոզլի անունը: Հայտնի է, որ Քյոոզլին (Ռովշենը) եղել է մեծ ժողովրդականություն վայելող անձնավորություն, և հարյուրամյակներ շարունակ նրա անվան շուրջ տարբեր լեզուներով լեզենդներ ու երգեր են հյուսվել: Քյոոզլու ազգային պատկանելության և նրա հետ կապված այլ հարցերը թողնելով հետազոտողներին, նշենք միայն, որ նրա վերաբերյալ Դավրիժեցու տվյալները հաճախ ճշտությանը չեն ներկայացվում՝ սխալ թարգմանության կամ այլ պատճառներով: Այսպես, Դավրիժեցու մոտ կարդում ենք. «...Այս այն Քյոոզլին է, որ բազում խաղ է ասացեալ՝ զոր այժմ աշղներն հղանակեն»²⁹⁷: Այս տեղեկությունը, որը վկայում է ջալալի Քյոոզլուն՝ երգերի հեղինակ լինելու մասին, ըստ ի. Պետրուշևսկու մեջբերման²⁹⁸ (որը հիմնվում է Բրոսսի թարգմանության վրա և որին կրկնում են մի շարք հետազոտողներ) այնպիսի տպավորություն է թողնում, թե Քյոոզլին ի՛նքն է երգվել աշուղների կողմից և ոչ թե երգեր ստեղծել: Քյոոզլու ընկերոջ՝ ջալալի Գլիրոզլի Մուստաֆա-բեկի մասին Դավրիժեցու տված տեղեկության մեջ²⁹⁹ դարձյալ ընդգծված է Քյոոզլուն՝ «խաղերի» հեղինակ լինելու հանգամանքը, որը, սակայն, դարձյալ չի արտացոլվել ի. Պետրուշևսկու կատարած մեջբերումում³⁰⁰:

Պատմական Քյոոզլուն տարբերակելով ժողովրդական պատմաների հերոս Քյոոզլուց, ի. Պետրուշևսկին ապացույցների թվում նշում է հետևյալը. «Առաքել Դավրիժեցու վկայությունը ցույց է տալիս, որ պատմական Քյոոզլին գործում էր Հայաստանում և Ադրբեջանում: Ավանդությունը

²⁹⁷ Դավրիժեցի, էջ 87:

²⁹⁸ „Кёр-оглу—это тот, о котором сложено много песен, ныне распеваемых ашугами“ (И. Петрушевский, *Узл. азбука*, էջ 328):

²⁹⁹ «...Սա ես ընկեր է Քյոոզլուն, զոր յուով տեղիս ի մէջ իւր խաղին զսա յիշէ» (Դավրիժեցի, էջ 87):

³⁰⁰ „Мустафа-бек Гзир оглу...—это товарищ Кёр-оглу, часто упоминаемый в песнях“ (И. Петрушевский, *Узл. азбука*, էջ 328):

նշում է նախիջևանի և Սալմաստ-խոյի շրջանը (Հարավային Ադրբեջանում), որպես վայրեր, որտեղ նա առավել (եռանդուն) գործունեություն է ծավալել³⁰¹։ Մինչդեռ, մեր պատմագրի մոտ նման վկայության չենք հանդիպում, ուստի և այս փաստարկը նախորդի նման կորցնում է իր նշանակությունը և՛ տվյալ դեպքում, և՛ այլ հետազոտողների կողմից օգտագործվելիս։

Դավրիժեցին ջալալի ղեկավարների թվարկումն ավարտում է Աղաջղանփիրի անվան հիշատակմամբ, առանց նրա մասին որևէ տեղեկություն տալու։ Չնայած դրան, Ա. Ռահմանին այս ջալալու մասին գրում է, որ նրան «Առաքել Դավրիժեցին դասում է Քյոոօղլու և նրա մոտիկ ընկեր Գզիրօղլի Մուստաֆա-բեկի զինակիցների շարքը»³⁰²։

Հետազոտողների համար առանձին արժեք են ներկայացնում Դավրիժեցու հաղորդած մանրամասներն այնպիսի փաստերի վերաբերյալ, ինչպիսիք են ջալալիական ապստամբությունները Կարա Յազըջիի, Դելի Հասանի, Գզիրօղլու, իսկ ավելի ուշ՝ Աբաղա-փաշայի գլխավորությամբ, թուրքական իշխանությունների ձեռք առած միջոցներն այդ ապստամբությունները ճնշելու կամ ապստամբներին օգտագործելու արտաքին թշնամիների դեմ, կենսագրական կարևոր տեղեկությունները շարժումների ղեկավարների, մասնավորապես Կարա Յազըջիի մասին, ապստամբների օրական ծախսերը, զորքերի թիվը և այլն³⁰³։ մանրամասներ, որոնք լրացնում են նշված հարցերի շուրջ թուրքական, պարսկական և հայկական այլ աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները։

Ե. Պետրուշևսկին նշում է, որ Դավրիժեցին ջանում է ջալալիների շարժումը ներկայացնել իբրև զուտ մահադական, հակաքրիստոնեական և հակահայկական³⁰⁴։ Թվում է,

³⁰¹ Նույն տեղում։

³⁰² А. Рахмани, նշվ. աշխ., էջ 156։

³⁰³ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 86—87, 569—570, 573, 619, 632—634, 636, 639...

³⁰⁴ И. Петрушевский, նշվ. աշխ., էջ 327։

թե այս հարցում Դավրիժեցու դիրքորոշումը քիչ այլ բացատրություն է պահանջում:

Անվիճելի է Դավրիժեցու բացասական վերաբերմունքը ջալալիական շարժման նկատմամբ: Սակայն դա ունի իր հիմքը, որն այս անգամ բացատրվում է ոչ այնքան պատմագրի հայացքներով, կրոնական սահմանափակությամբ և ժողովրդական շարժումներն ու ընդհանրապես անհնազանդությունը մերժելու միտումով, որքան գոյություն ունեցած իրականությամբ, ջալալիական շարժմանը հատուկ՝ իրոք կողոպտիչ ու ավերիչ գործունեությամբ: Անժխտելի է, որ այդ բարդ ու հակասություններով լի շարժումը, որը վերջին հաշվով ռադիկալացրեց ու դուրացրեց Թուրքիայի անդրկովկասյան տիրակալության լիկվիդացումը³⁰⁵, այդուհանդերձ, իր սուր կողմերից մեկով հարվածում էր ջալալի հրոսակների ու նրանց ֆեոդալ պարագլուխների նեղ շահերի զոհը դարձած աշխատավորական զանգվածներին: Այս պարագան է, որ այնպիսի կրքոտությամբ արտացոլվել է Դավրիժեցու մոտ. և ոչ միայն Դավրիժեցու: Ժամանակի աղբյուրները ջալալիների գործերի մասին պատմում են սարսուռ ազդող նկարագրություններով, որոնք կրկին հավաստում են Դավրիժեցու տվյալների ճշտությունը³⁰⁶:

Պատմությունը հավաստիորեն արտացոլելու ձգտումը չի լքում Դավրիժեցուն և այստեղ, երբ ջալալիների ավերածությունները հակակրանքով ու ցավով նկարագրելով հանդերձ, պատմիչը չի կարկամում ընդգծել նրանց արիությունն ու խիզախությունը³⁰⁷:

Ջալալիների նմանօրինակ գործողություններն Անդրկովկասում չէին կարող չթողնել իրենց բացասական հետքը: Իբրև ջալալիական ապստամբությունների, ավելի ճիշտ՝ աս-

³⁰⁵ Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., գ. II, էջ 82:

³⁰⁶ Ջալալիների պատճառած թշվառության ու ծանր կացության մասին հարուստ տվյալներ ունեն մեզ հասած ժամանակագրությունները, ողբերը, ձեռագրերի բազում հիշատակարանները և այլն (տե՛ս ջալալիների վերաբերյալ Մ. Զուլպյանի հիշյալ աշխատությունը):

³⁰⁷ Դավրիժեցի, էջ 86:

պատակությունների անմիջական հետևանք, Դավրիժեցիները նշում է գյուղացիների զանգվածային փախուստն իրենց բնակավայրերից, որից մեծապես տուժում էր երկրագործությունը: «Եւ յայսմ պատճառէ հողագործք և երկրագործք՝ որք յիւրաքանչիւր տեղիս գոյին, յերկիւղէ և յահէ սոցա փախուցեալք ի բերդս և ի դղեակս, և ի փապարս լերանց ամրանային. և ոչ կարէին առնել զերկրագործութիւն, վասն որոյ սերմանել և հնձել և կալ և կուտ բարձաւ ամենին և սկսաւ լինիլ սղութիւն հացի և ամենայն ուտելի իրաց և ո՛չ գտանիւր. և թէ ուրեք ուրեք ևս գտանիւր, և այն ևս ծանր զնոյ»³⁰⁸: Դրան ավելանում է բնական պատուհասը՝ մորեխը:

Այդ բոլորի հետևանքով (նախ և առաջ՝ պատերազմների) Անդրկովկասում և ողջ Փոքր Ասիայում ահաւոր ուժգնությամբ մոլեգնում է սովը: Այն ընդգրկում է գրեթե նույն սահմանները, ինչ ջալալիների շարժումը: «Եւ եղև սովս այս ի մէջ երկուց մեծ ծովուցն, յայսինքն Սպիտակ ծովուն և Սեաւ ծովուն ի մերձակայ գաւառացն Կոստանդնուպօլսոյ մինչև ի գաւառսն Թարվիզու, ի Բաղդատայ մինչև ի Դամուրղափուն...»³⁰⁹: Սովն այն աստիճանի սաստկացավ, որ «ղշուն և զկատու և զայլ անսուրբ կենդանւոյ, և զմարդոյ միս կերան մարդիկ...»³¹⁰: Դավրիժեցիներ մեծ թվով ականատեսներից լսած դրվագներ է պատմում, որոնք վկայում են սովի ճիրաններում հեծող մարդկանց հրեշավոր ոճրագործությունների մասին³¹¹:

Դավրիժեցու տեղեկությունների արձագանքը կարելի է գտնել ժամանակի գրեթե բոլոր աղբյուրներում, որոնք մեզ են հասցրել երեք ու կես հարյուրամյակ առաջ ժողովուրդների պատմության մեջ խոր ակոսներ թողած տազնապալի տարիների շունչը: «Եւ եղև սով,—գրում է անանուն ժամա-

³⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 87:

³⁰⁹ Նույն տեղում, էջ 92:

³¹⁰ Նույն տեղում, հմմտ. Հ. Խալֆայանի ժամանակագրութիւնը («Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912, էջ 124):

³¹¹ Դավրիժեցի, էջ 88—92:

նակագիրը,—...զի ոչ է լեալ այսպիսի սով, զոր մեք տեսաք»³¹², «...Սով սաստիկ է եղեալ, որ մարդ զմարդ, շուն և կատու կերեալ են այս վերին աշխարհս բովանդակ՝ Յանկիրու և Ղայսարու հետ մինչև ի Թարվէզ...»—արձանագրել է Հակոբ Կարնեցին³¹³:

Ստեղծված անեկանելի պայմաններում հայ բնակչության սովար խմբեր դիմում են արտագաղթի դեպի տարբեր երկրներ: «Եւ յայսմ ժամանակի եղեն ցիր և ցան ազգն Հայոց,—գրում է Դավրիժեցին,— և զնացին իւրաքանչիւր ոք հանդէպ երեսաց իւրոց գտանել տեղի կելոյ և ապրելոյ: Ոմանք յՈւռումէլի, ոմանք ի Բուղդան, ոմանք ի Լէհ, ոմանք ի Կաֆայ, ոմանք ի ծովեզերսն Պոնդոսի, ոմանք ի Թարվէզ և յԱրտաւէլ՝ և ի գաւառս սոցա»³¹⁴:

Այսպիսով, XVII դ. սկզբի իրանա-թուրքական պատերազմները նախորդների նման աղետաբեր եղան Անդրկովկասի ժողովուրդների համար: Դավրիժեցին այսպես է պատկերում այդ պատերազմների հետևանքները. «Եւ ի շարժմանէ այսց երկուց տիեզերակալացս՝ որք զարթուցեալք են ի պատերազմ, եթէ Սարդարն՝ որ եկն յարեւմտից, և թէ շահն՝ որ ի կողմս արեւելից՝ թէ որքան աւերումն և քանդումն եղև աշխարհի, թէ ի գալն և թէ ի դառնալն, թէ որքան ծանրաբեռն հարկապահանջութիւն եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն... կամ զքանդումն տանց և այգեստանաց, և զկոխումն արտորէից՝ և զհանումն համբարաց՝ ցորենոյ և զայլ սերմանեաց, և աւարումն, և յափշտակումն ընչից և ստացուածոց, զուստերաց և զգստերաց, և սպանումն անպարտ անձանց, զորս ի յայտնի և զորս ի գաղտնի, և զայլ ամենայն չարիսն զոր

³¹² «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 185—186: Նույնը գրում ենք Գրիգոր դպիր Վարազեցու, Ղևոնդ Տոսպեցու և այլոց ժամանակագրություններում («Դիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 61—62, 503, 48...):

³¹³ «Մանր ժամանակագրություններ» հ. I, էջ 239, հմմտ. էջ 246—247, 355, հ. II, էջ 283, 394, 412, 482 ۷۰۸ ص ۲ ج، اسکندر منشی

³¹⁴ Դավրիժեցի, էջ 88:

ածին ի վերայ աշխարհի. մեզ ոչ գոյ կար թուելոյ, այլ այնմ, որ թուէ զբազմութիւն աստեղաց, և ստեղծ զայնքան անձինս որք մատնեցան անողորմ և մարդադեմ գազանացն այնոցիկ»³¹⁵,

Պատերազմ, կողոպուտ, տարագրություն, ջալալիներ, սով՝ ահա XVII դ. սկզբին շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքներին և նրանց հաջորդող պատուհասներին ենթարկված Անդրկովկասի ժողովուրդների պատմության այս շրջանի հակիրճ բնութագիրը, որը գալիս է հերքելու շահ Աբբաս Ա-ի արշավանքների բարեբար հետևանքների և Անդրկովկասի ժողովուրդների փրկության մասին եղած կարծիքները:

³¹⁵ Նույն տեղում, էջ 78—79.

ՍՈՑԻԱԼ-ՏՆՏԵՍԱԿԱՆ ԿՅԱՆՔԻ ՀԱՐՑԵՐԸ

Սեֆյան պետությունը, որը կազմավորվել էր XVI դ. սկզբին՝ թրքալեզու քոչվոր ցեղերի ուժերով, ընդգրկում էր ինչպես բուն իրանական շրջանները, այնպես էլ նվաճված՝ ոչ պարսկական բնակչությամբ շրջաններ, ինչպես Անդրրկովկասը: Մինչև XVI դ. վերջը Սեֆյան պետության մեջ տիրապետող դիրք ունեւ ադրբեջանական քոչվոր ցեղերի ավագանին: XVI դ. վերջին և XVII դ. սկզբին, հատկապես շահ Աբբաս Ա-ի ջանքերի շնորհիվ երկրում սկսում է վճռական դեր խաղալ իրանական տարրը, դառնալով ղեկավար ուժ: Պետական կրոնն էր շիիզմը, որն իրանի բազմացեղ շրջանների միավորման կարևոր ազդակներից մեկն էր:

Սեֆյան շրջանն իրանի պատմության մեջ նշանակալից է եղել: Պարսիկ պատմաբանների բնութագրմամբ այն՝ «ամենափայլուն շրջանն է իրանի ողջ պատմության մեջ»¹, երբ «իրանն աշխարհի ամենահայտնի և ուժեղագույն պետություններից մեկն էր»²:

XVII դ. առաջին կեսն աչքի է ընկնում իրանի սոցիալ-տնտեսական և քաղաքական կյանքի առավել աշխուժացմամբ: Այդ շրջանին բնորոշ են պետական հողերի նշանակալից աճը, կենտրոնաձիգ քաղաքականության ուժեղացումը:

¹ سیاحاتنامه شاردن، ج ۱، ص ۵۴۵

² سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، تهران، ۱۳۴۵، ص ۱۴

առևտրական ու դիվանագիտական կապերի ընդլայնումը, բաղադրանքների, արհեստների, ներքին առևտրի զարգացումը և այլն: Հողագործությունը մնում էր որպես տնտեսության գեր-իշխող ձև: Գյուղատնտեսության զարկերակը արհեստական: ոռոգումն էր: Ֆեոդալական հողային սեփականության զարգացումն ուղեկցվում էր արտադրողական ուժերի հարաբերական զարգացմամբ և դրան հետևող ֆեոդալական շահագործման ուժեղացմամբ:

Սեֆյան իրանում ֆեոդալական հարաբերությունները դուրակցվում էին քոչվոր բնակչության մեջ իշխող նահապետական-տոհմատիրական հարաբերությունների հետ: Բընակչության 1/3-ը քոչվոր կյանք էր վարում: Ընդ որում, քոչվոր ցեղերը տիրում էին մեծ քանակությամբ հողերի:

Գոյություն ունեին հողի ֆեոդալական սեփականության հետևյալ կատեգորիաները. ա) պետական կամ դիվանի (արաղիե մամալեք), բ) շահի ընտանիքի սեփականությունը կաղմող հողեր (արազիե խասսե), գ) կրոնական հաստատություններին պատկանող (վակֆ), դ) մոլք կամ արբաբի կոչվող հողեր: Նշվում են նաև խորդեմալեքը (մանր գյուղացիական սեփականություն) և համայնքապատկան հողերը³:

Մեծ տարածում ունեին պայմանական ժառանգության հետ կապված հողային սեփականության ձևերը: Դիվանի կամ խասսե հողային ֆոնդերից մեծ բաժին էր տրվում ֆեոդալներին՝ որպես ավատ (թիուլ, սոյուրդալ): Ավատային նվիրատվություններից գլխավոր տեղ էր գրավում թիուլը, որը, ի տարբերություն սոյուրդալի, ժառանգական չէր: Գոյություն ունեւ թիուլի երկու տարատեսակ. այն տրվում էր կամ պաշտոնի առթիվ՝ պաշտոնավորելու ընթացքում, կամ էլ անձնական արժանիքների համար՝ ցմահ, սակայն առանց հարկային ու դատա-վարչական իմունիտետի իրավունքի:

Դավրիժեցու մոտ հանդիպում ենք հողային նվիրատվության վերաբերյալ հետաքրքիր փաստի: Դավիթ կաթողիկոսը,

³ Այդ կատեգորիաների էության մասին տե՛ս Н. Пигулевская [и др.], Նշվ. աշխ., էջ 256, 1. ۵۷, ۱۳۴۵, «بغما» և այլն:

հրաժարվելով կաթողիկոսությունից, մեկնում է Սպահան, դրա համար խնդրելով շահ Աբբաս Ա-ի թույլտվությունը և հրամանը: Շահը թույլտվության հետ մեկտեղ նրան նվիրում է մի գյուղ (Ջղախոռ գավառում), «զի կերիցէ զմուտս գեղջն այնմիկ և աղօթեսցէ վասն կենաց թագաւորին»⁴: Ամենայն հավանականությամբ այստեղ գործ ունենք թիուլի մի տարբերակի հետ, քանի որ այս նվիրատվության հիմքում ընկած է թիուլին հատուկ պայման, այսինքն՝ հողային հարկի կամ նրա մի մասի (և ոչ՝ հողի ու նրա բնակիչների) պարգևումը: Ըստ որում, թիուլը տրված է ոչ թե զինվորական կամ քաղաքացիական պաշտոնյայի՝ ծառայության համար (ինչպես ընդունված էր), այլ՝ այլակրոն բարձրաստիճան հոգևորականի: Մյուս կողմից, այդ նվիրատվությունը կատարվել է հարկային իմունիտետի շնորհմամբ⁵, մի երեւոյթ, որ հատուկ է եղել սոյուրդալին:

Այսպիսով, հիշյալ փաստը դիտվում է իբրև հողային այնպիսի նվիրատվություն, որին բնորոշ են ինչպես թիուլին, այնպես էլ սոյուրդալին հատուկ գծեր: Սա վկայում է սեֆյան շրջանում հողային նվիրատվության դանազան տարբերակների առկայության մասին և գալիս է հավաստելու Ի. Պետրուշևսկու այն միտքը, որ «թիուլը որպես տերիտորիա, որից շնորհվում էր ռենտա-հարկի մի մասը, կարող էր շատ տարբեր հասկացություններ արտահայտել»⁶:

Հողային նվիրատվության մի այլ ձևի մասին է վկայում Դավրիժեցու հաղորդումը շահ Աբբաս Ա-ի կողմից Մելիք Շահնազարին և նրա եղբայրներին պարգևած գյուղերի մասին: Այդ նվիրատվությունն արդեն ժառանգական պայմանով է՝ «զի անփոփոխ լիցի ժառանգութիւնն այն նոցա և զաւակաց նոցա յազգէ յազգ մինչև յաւիտեան»⁷: Ժառանգական իրավունքը, ինչպես հայտնի է, հատկանշական է

⁴ Դավրիժեցի, էջ 217:

⁵ Նույն տեղում, էջ 232—233:

⁶ И. Петрушевский, *Узл.* *мат.*, էջ 210:

⁷ Դավրիժեցի, էջ 96—97:

սոյուրդալին. սակայն տվյալ դեպքում դժվար է որոշակիորեն խոսել սոյուրդալի մասին, քանի որ հիշյալ նվիրատվության վերաբերյալ այլ պայմաններ հայտնի չեն:

Սեֆեկների օրոք գյուղացիների դրության հարցը դեռևս րավարար չափով ուսումնասիրված չէ: Հայտնի է, սակայն, որ ուսյաթի վրա դրված էին մեծ թվով հարկեր ու պարտավորություններ, որոնք նա հաճախ ի վիճակի չէր լինում վճարել և կատարել: Ռենտայի հիմքը կազմում էր մալոջը-հաթը (խարաջ, բահրե), որը տարբեր ժամանակներում և տարբեր նահանգներում կազմում էր բերքի 1/6-ից մինչև 1/3 մասը: Գոյություն ունեցող բազմաթիվ այլ հարկերից ու պարհակներից էին՝ ավարիզ, ուլաղ և ուլամ, բիգար, ջիզյա, թաուջիհ, շեքար, մոհլաթանե, ղոնալղա և այլն⁸:

Դավրիժեցու հաղորդած առանձին տեղեկություններ հաստատում, երբեմն և լրացնում են Սեֆեկների օրոք բնակչությանը պարտադրված հարկերի, նրանց գանձման ձևերի, ինչպես նաև աշխատավորության վիճակի մասին եղած տվյալները:

Շահ Աբբաս Ա-ի ներքին քաղաքականության բնորոշ գծերից մեկը, ինչպես նշվել է վերևում, նրա ձգտումն էր՝ ապահովել երկրի կենտրոնական շրջանների, մասնավորապես Պարսկական Իրաքի, բարգավաճումը: Այդ գիծը շոշափելի էր նաև հարկային քաղաքականության մեջ⁹ և դրա

⁸ Այս և մյուս հարկերի մասին տե՛ս مینورسکی، سازمان اداری حکومت صفوی (ترجمه مسعود رجبلیا) تهران، ۱۳۳۴، ص ۱۱۷-۱۹۴ احمد تاجبخش، ایران در زمان صفویه، (مینورسکی) ۱۳۸۹-۱۳۸۱، ص ۲۸۹-۳۸۱ Н. Пигулевская [и др.], *н.д.*, *н.д.*, *н.д.*, էջ 256, И. Петрушевский, *н.д.*, *н.д.*, էջ 266—292, А. Д. Папазян, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII веках, Ереван, 1972. Վերջին երկու աշխատությունների մեջ թեև խոսքը Ադրբեջանի և Հայաստանի մասին է, սակայն նրանցում բերված հարկերի հարուստ ցանկը և բացատրությունները կարող են պատկերացում տալ և Իրանի հիշյալ շրջանի հարկային սխեմայի մասին:

⁹ Այդ մասին տե՛ս Н. Миклухо-Маклай, К вопросу о налоговой политике в Иране при шахе Аббасе I (1587—1629), („Советское востоковедение“, 1949, VI).

ցայտուն արտահայտություններից մեկը եղավ 1598/99 թ. (հեջրիի 1007 թ.) Պարսկական Իրաքի բնակչության ազատումը մեծ թվով հարկերից, որոնց գումարը կազմում էր մոտ 100 հազար իրաքյան թուման¹⁰:

Դավրիժեցիին մանրամասներ ունի այդ հարկերից շտաբանբեկիի մասին, որը գանձվում էր մանր եղջերավոր անասունների համար¹¹: Նրա հաղորդմամբ այս հարկը չափազանց ծանր է եղել և քայքայիչ ներգործություն է ունեցել բնակչության տնտեսական վիճակի վրա: Պատմիչը նշում է, որ շտաբանբեկիի կամ, ինչպես անվանում է նա՝ քոդավի, ստույգ չափը գյուղացիներին հայտնի չի եղել¹², և հարկահանները այն գանձել են ըստ իրենց հայեցողության: Դավրիժեցու հաղորդմամբ խոտմաբադ գյուղի բնակիչներից մեկն այսպես է նկարագրել քոդավի հետևանքները. «Որքան գնաց, ծանրացաւ քօղսւն, և այնքան ծանրացաւ, որ զնոյն ինքն ոչխարսն զամենայն վաճառեալ տուաք ի քօղան, և այնու ոչ կարացաք զերծանիլ, զպարտս ևս առաք և տուաք քօղաւ, և ապա զինչս և զստացուածս օր յաւուր վաճառելով, զորս ի քօղան տուաք, և զորս պարտատեարցն վճարեցաք: ոչինչ մնաց, քանզի կարի յոյժ ծանր է հարկն քօղաւին»¹³: Այսպիսով, գյուղացին քոդավի ծանրության հետևանքով ի վերջո զրկվում էր ոչխարներից և դրանով միայն ազատվում այդ հարկից:

¹⁰ اسکندر منشی، ج ۱، ص ۵۸۷

¹¹ Իսքանդար Մունշու հաղորդման համաձայն շտաբանբեկիից արքունի գանձարան էր մտնում տարեկան 20 հազար իրաքյան թուման. (اسکندر منشی، ج ۱، ص ۵۸۷):

¹² Պաշտոնական ցուցակով ոչխարների դիմաց գանձվող գումարը պետք է հավասար լիներ ոչխարների և գառների ընդհանուր թվի $\frac{1}{7}$ մասի և հզի ոչխարների $\frac{1}{3}$ մասի արժեքին (حمدتاج بخش، ایران...):

¹³ Դավրիժեցի, էջ 174.

Չորանքեկիի վերացումը Պարսկական Իրաքում¹⁴, ինչպես ասվեց, ինքնին խոսում է նվաճված երկրների հաշվին Իրանի կենտրոնական շրջանների տնտեսության ամրապնդման և նրանց բնակչության վիճակի բարելավման ուղղությամբ շահ Աբբաս Ա-ի հետևողական քաղաքականության մասին: Այս հանգամանքը, սակայն, չի նկատվել Դավրիժեցու կողմից՝ չորանքեկիի վերացման հարցը մեկնաբանելիս, որը պատմիչը դիտում է իբրև շահի խղճահարության և ողորմածության արտահայտություն: Այսուհանդերձ, Դավրիժեցու նկարագրությունն արժեքավոր է փաստական առումով և պատկերացում է տալիս ոչ միայն վերոհիշյալ հարկի, այլև ընդհանրապես ռայաթի կյանքի մասին:

Քանի որ գյուղացին քողավի հետ միասին վճարում էր նաև բաղմաթիվ այլ հարկեր, ապա այդ հարկերը և նրանց դիմաց գոյացած պարտքերը մարելով՝ նույնիսկ տնտեսապես ապահով վիճակում ապրող գյուղացին հետզհետե ընկնում էր աղքատության մեջ: Դավրիժեցու նկարագրած ընտանիքն իսպառ զրկվել էր իր երեխանի ունեցվածքից (մեծ քանակությամբ անասուններ, այգի, ջրաղաց և այլն): Նույն վիճակում էին գյուղի մյուս ընտանիքները: Եվ խոռոմաբադ գյուղը, որի մասին հիշատակվում է, միակը չէր. ձեռք յայսմ պատճառէ չքաւորեցաք,— գանգատվում է խոռոմաբադի

¹⁴ Այլ նահանգներում, այդ թվում և նվաճված ծայրամասային շրջաններում չորանքեկին շարունակում էր մնալ իբրև գլխավոր հարկերից մեկը: Դրա վկայությունն են նաև 1647 և 1649 թթ. Երևանի բեկլարբեկի Քելխոսրով-խանի հրամանագրերը էջմիածնի վանքի այգիների և ջրաղացների մալուխաթը և չորանքեկիի գումարները Փիլիպոս կոթողիկոսին նվիրելու մասին (ՄՊՀ, պր. 2, վավ. 34 և 36): Տե՛ս նաև շահ Աբբաս Բ-ի շրջը 1651 թ. Քերմանում չորանքեկիի գանձման չափերի կարգավորման վերաբերյալ փաստաթղթերը (091-095 ص ۱۱، شماره ۱۲۴۵، «یغما»): Սակայն ավելի ուշ հանդիպում ենք որոշ վայրերում գյուղացիներին չորանքեկիի վճարումից ազատելու դեպքերի (տե՛ս 1664/5 թ. Նահրեղարի բնակիչներին չորանքեկիի վճարումից ազատելու վերաբերյալ հրամանը՝ «Грузино-персидские исторические документы», Тбилиси, 1955, стр. 309)։

գեղջկուհին,— ոչ միայն մեք զոր տեսանես, այլ և բազում մեծատունք այսպէս եղեն, ոմանք ի մեր գեղջէս՝ և այլք յայլոց գեղորէից գաւառիս. որ և սկսաւ պառաւն զայնոսիկ զամենեսեան յանուանէ յիշել»¹⁵:

Ռայաթի համար անձնապես ծանր է եղել մի ամբողջ շարք պարտավորութիւնների կատարումը՝ կապված շահի կամ բարձրաստիճան մարդկանց այցելութիւնների հետ: Գյուղացիները պարտավոր էին ոչ միայն օթեան տալ նրանց, այլև հոգալ նրանց բոլոր կարիքները: Այդպիսի պարհակներ էին սավարին (سوارى), նզուլը (نزل), ղոնալղան (قنلغا), ալաֆե-ուլուֆեն (ألفه علفه), խեղմաթանեն (خداستان) և այլն: Դավրիժեցու շատ ավայլներ վկայում են ռայաթների կողմից այդ պարտավորութիւնների կատարման մասին: Այսպես, երբ շահ Աբբաս Ա-ն իր շքախմբով իջևանում է խոռոմաբադ գյուղում, նրա բնակիչները «ընդ հարկահանաց իշխանացն հոգային զհոգս կարեաց արքայի՝ և այլոց իշխանաց»¹⁶: Պատմիչի հաղորդմամբ մի քանի գյուղացիներ կյանքով են հատուցում այն քանի համար, որ անտեղյակ լինելով, մերժել էին օթեան տալ ծաղկած շրջող շահին: «Այլ և առաքեաց (շահը—Լ. Դ.) զիշխանս ի գիւղն խոռոմապատ. առ ի սպանանել զարսն, որք ոչ ընկալան զնա...»¹⁷:

Գոյութիւն ուներ և սուրսաթ (سورسات) կոչվող պարհակը, որը մասնավորապես, պարտավորեցնում էր գյուղացիներին պատերազմի ժամանակ հացահատիկ հասցնել բանակի զորամասերին: Նկարագրելով 1603—1605 թթ. իրանա-թուրքական պատերազմների պատճառած ավերածութիւններն ու թշվառութիւնները, Դավրիժեցին նշում է նաև զանազան հարկերի, ինչպես նաև սուրսաթի ծանրութեան մասին: «...Թէ որքան ծանրաբեռն հարկապահանջութիւն եղեալ ի վերայ ժողովրդեանն,— գրում է պատմիչը,— և բռնութեամբ առին, նոյնպէս և զսուրսաթն, որ զկնի զօրացն բերել տային, և թէ

¹⁵ Դավրիժեցի, էջ 175:

¹⁶ Նույն տեղում, էջ 172:

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 176:

զօրքն՝ և ի ձմեռն երիվարօքն իւրեանց ղշլաղ տային...»¹⁸,

Դավրիժեցու բազմաթիվ տեղեկություններ վկայում են Սեֆեկների օրոք հարկային սիստեմում տեղ գտած շարաշահումների և կամայականությունների մասին: Թեև բռնությունն ենթարկվողն առաջին հերթին ռայաթն էր, սակայն առկա էին նաև բնակչության վելիին շերտերի, այդ թվում քրիստոնյա բարձրաստիճան հոգեւորականության նկատմամբ դործադրվող կամայականության դեպքեր: Պատմիչի հաղորդմամբ Դավիթ կաթողիկոսին պատկանող Ֆոնգիկան գյուղը, որ նա պարզե էր ստացել շահ Աբբաս Բ-ից, բռնի կերպով հարկման է ենթարկվում: «...Այն Չուլուկն (գիւղ) զոր շահն պարզեհալ է ինձ, ոմանք յիշխանաց բռնութեամբ և պատճառանօք իմն հարկ առնուն վասն նորա,— ասում է Դավիթը,— վասն այնր երթամ ի դուռն թագաւորին, որ ազատութեան թուղթ առնում Չուլուկին»¹⁹: Կատարվածի մասին շահին իրազեկ դարձնելուց հետո կաթողիկոսը «էառ ղհրաման տիրելոյ զնա ազատ ի հարկաց արքունի»²⁰: Այստեղ առկա է նաև այսպես կոչված մուաֆուքյան կամ հարկային իմունիտետի փաստը, որը Սեֆյան Իրանի ֆեոդալական ինստիտուտներից էր և լայն կիրառում է ունեցել²¹:

Դավրիժեցին հիշատակում է նաև գլխահարկի (آبشیر خیز) մասին, որը հեջրիի I դ. սկսած (մ. թ. VII դ.) գանձվում էր ոչ մահմեդական բնակչությունից: Գլխահարկը տարիների ընթացքում նրա վրա բարդվող վերադրով ու տոկոսներով (تفاوت و فز — «թափավաթ» և «ֆար») բավական խոշոր գումար էր կազմում և նշանակալից տեղ գրավում պետական ֆինանսների մեջ²²:

¹⁸ Նույն տեղում, էջ 78:

¹⁹ Նույն տեղում, էջ 232:

²⁰ Նույն տեղում, էջ 233:

²¹ Տե՛ս ՄՊՀ, պր. 2, վավ. 29:

²² Տե՛ս Հ. Դ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջ («Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3, էջ 87):

Սեֆեհիների կենտրոնական կառավարական մեքենան աչքի էր ընկնում բազմանդամություններ: Թեև շահը հանդիսանում էր երկրի անսահմանափակ տիրակալը, սակայն պետության կառավարման մեջ խոշոր դեր ունեին նաև մեծ թվով պալատական բարձրաստիճան պաշտոնյաներ, որոնց անվանում էին «պետության սյուներ» (کانش دولت): Երկրի կառավարումը իրականացվում էր քաղաքացիական, ռազմական և հոգևոր իշխանությունների բազմաթիվ ներկայացուցիչների միջոցով:

Շահնշահից հետո երկրի առաջին դեմքը է'թեմադ-էդդուլեն²³ էր կամ մեծ վեզիրը (وزیر اعظم)²⁴, որի վերահսկողությանն էին ենթակա պետության բոլոր վարչական ու ֆինանսական գործերը²⁵: Ղըզըլբաշ էմիրների ազդեցության թուլացումից հետո մեծ վեզիրը նշանակալից կշիռ է ձեռք բերում, վճռական դիրք գրավելով պետության կառավարման գործում²⁶: Ըստ «Թազքիրաթ-ոլ մոլուք»-ի²⁷ մեծ վեզիրի իրավասության մեջ էին մտնում բարձր պաշտոնների նշանակումը, երկրի ֆինանսական ու հարկային գործերի

²³ Բառացի՝ «պետության վստահություն» (արաբ.):

²⁴ Ավելի ուշ նա սկսել է կոչվել առաջին վեզիր, (نخست وزیر):

²⁵ Սեֆեհիների իշխանության սկզբնական շրջանում այս կոչումը գոյություն չի ունեցել, և իշխանության բարձրագույն պաշտոնյան կոչվել է «վաքիլ» (صاحب السیف): XVII դ. մեծ տարածում է զտնում «է'թեմադ-էդդուլեն» անվանումը, որի մասին վկայում է նաև Դավրիժեցին:

²⁶ Շարդենը նշում է նույնիսկ, որ Իրանի շահերը լոկ ձևական իշխանություն ունեն, և երկրի իսկական շահը մեծ վեզիրն է [Ch. Chardin], Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, P., 1811, vol. V, p. 430: Դա, անշուշտ, չափազանցություն է, մասնավորապես շահների համար:

²⁷ Tadhkirat-al-muluk, a manual of Safavid administration by prof. V. Minorsky, G., M., S., Cambridge, 1943—Սեֆյան Իրանի վարչական սխեմայի վերաբերյալ արժեքավոր աղբյուր, որը զբվել է Իրանի աֆղանների կողմից նվաճվելուց հետո Մահմադ շահի հրամանով, անհայտ հեղինակի՝ Իրանի բարձրաստիճան պաշտոնյայի կողմից:

կառավարումը, ինչպես նաև բոլոր բարձր աստիճանավոր-
ների գործունեության նկատմամբ վերահսկողությունը²⁸։

Դավրիժեցու երկը տեղեկություն է տալիս էթեմադ-էդ-
դուլեի գործունեության նաև այլ ոլորտների մասին, մոտի-
կից ցույց տալիս նրա անմիջական մասնակցությունը քա-
ղաքային կյանքի զանազան հարցերի կարգավորման գործին։
Պատմիչի տվյալները ցույց են տալիս, որ XVII դ. կեսերին
ևս էթեմադ-էդ-դուլեն հանդիսացել է շահի աջ թևը, նրա
ամենակատիվ գործակիցը։ Սպահանաբնակ այլակրոն ըն-
տանիքների բնակատեղին փոխելու համար իշխանություն-
ների գործադրած միջոցառումների մասին Դավրիժեցու նը-
կարագրության մեջ ակնհայտ է էթեմադ-էդ-դուլե Մահ-
մատ-բեկի (Մուհամմադ-բեկ) ակտիվ մասնակցությունը
շահ Աբբաս Բ-ի հրամանների իրագործման ուղղությամբ
կատարվող բոլոր միջոցառումներին²⁹։ Ընդ որում, մեծ
վեղիրը գործում էր շահի հետ լիովին համաձայնեցված ծրա-
դրով, երբեմն թելադրելով նրան անհրաժեշտ որոշումը,
մշտապես, սակայն, բարձրության վրա պահելով շահի
հրամանը և գործելով միայն նրա անունից։ Էթեմադ-էդ-
դուլեն համագործակցում էր նաև իշխանավորների ու
սպախտականների հետ։ «...Համախորհուրդ եղեալ ընդ այլ
ևս իշխանացն Պարսից»³⁰, նա բնակավայր է ընտրում Սպա-
հանից արտաքսվող հրեաների համար։ Ըստ Դավրիժեցու տրվ-
յալների, մեծ վեղիրը նաև անմիջական շփման մեջ էր քա-
ղաքապետի, վարչական զանազան պաշտոնյաների հետ,
ընդհուպ մինչև գաղթականների տարբեր խմբերի ներկայա-
ցուցիչները՝ ավագները. «կոչեաց էհտիմալ-Դօլվաթն առաջի
իւր զաւագն Երևանցւոց՝ որում անունն էր խօջայ Յակոբջան,
ընդ այլ ևս արանց, և ծանոյց նոցա զհրաման թագա-
ւորին...»³¹։

²⁸ ۸۳ ص میهنورسکی

²⁹ Դավրիժեցի, էջ 442—480,

³⁰ Նույն տեղում, էջ 462։

³¹ Նույն տեղում, էջ 451։

Մեծ վեզիրին պաշտոնանկ կարող էր անել միայն շահը³², ինչպես պետության մյուս «սյունները», այնպես էլ է'թեմադ-էդ-դոուլեն իր գործունեության ընթացքում ուղեցույց ունեւր շարիաթի սկզբունքները և այդ պատճառով ամենասերտ կապի մեջ էր հոգևոր գերագույն առաջնորդի՝ սադրի հետ: Այս փաստը ցայտուն կերպով արտացոլված է Դավրիժեցու մոտ³³:

Սադրը, լինելով կրոնական առաջնորդ ու հոգևոր բարձրագույն ատյանի պետ, մեծ կշիռ ունեւր պետության կառավարման մեջ: Սեֆեհների օրոք սադրի պաշտոնը փոփոխությունների է ենթարկվում, և շահ Թահմասպի ժամանակներից սկսած այն վարում են երկու հոգևորականներ, որոնք կոչվում էին «սադրե-ամմե», «սադրե խասսե»³⁴: Վերջինս ավելի խոշոր դեր ունեւր և օգտվում էր մեծ իրավունքներից: Կրոնական աշխարհի բոլոր տեսակի գործերը, այդ թվում և հոգևոր ատյանը գլխավորելուց բացի, նա մասնակցում էր նաև քաղաքացիական դատարանի որոշ աշխատանքներին: Այսպիսով, սադրի վճիռն անհրաժեշտ էր և գերագույն դատավորի՝ դիվանբեկի համար, թեև վերջինիս կողմից վավերացվելուց հետո էր միայն, որ վճիռը գործադրման ուժ էր ստանում:

Դիվանբեկին ևս Սեֆեհների վարչական մարմինների շարքում վճռական դեր ունեւր և կոչված էր գլխավորելու արդարադատության գործը: «Թազքիրաթ-ուլ-մուլուք»-ում նըշված՝ դիվանբեկի պարտականությունները (ամբողջ երկրի մասշտաբով տուգանքների և գանգատների քննումը, շարիաթի սկզբունքների կիրառումը, շաբաթական երկու անգամ մարդկանց ընդունելություն դատական գործերով)³⁵ պատկերացում են տալիս դիվանբեկի գործունեության մասին՝

³² Օրինակ, 1661 թ. շահ Աբբաս Բ-ն «զէհտիմալ դովաթն ընկեց յիշխանութենէ» (Դավրիժեցի, էջ 648):

³³ Նույն տեղում, էջ 464:

³⁴ اسکندر منشی، ج ۱، ص ۱۴۴، مینورسکی، ص ۷۴-۷۳

³⁵ مینورسکی، ص ۹۲-۹۳

կապված գլխավորապես մահամեղականների միջև վիճելի հարցերի կարգավորման հետ:

Դավրիժեցին տվյալներ է հաղորդում դիվանբեկիի կողմից Իրանի ալլակրոն բնակիչների դատական հարցերի քննության մասին: 1657 թ. մի սպանության առիթով՝ հրեաների դատավարության ժամանակ դիվանբեկին ներկայանում է իբրև գլխավոր քննող և վճռող անձ, որի կայացրած մահվան վճիռը նոր մահամեղականությունն ընդունած հրեային (կամ որ միևնույն է՝ մահամեղականին) սպանող երեք հրեաների նկատմամբ անհապաղ ի կատար է ածվում³⁶, իսկ մինչև դատավարությունը հանցագործներին գտնելու ուղղությամբ միջոցներ ձեռնարկելիս դիվանբեկին գործում էր է՛թմադ-էդ-դոուլեի հետ միասին³⁷:

«Պատմության» մեջ տեղեկություններ կան բարձրաստիճանի հայ հոգևորականների հարուցած տարբեր հարցերի քննման ժամանակ դիվանբեկիի ունեցած մասնակցության վերաբերյալ: Առաքել պատմիչի հաղորդմամբ կաթողիկոսական իշխանության հաստատման վերաբերյալ երկրորդ ռաղամի համար շահ Աբբաս Ա.-ն Սահակ կաթողիկոսին ուղարկում է դիվանբեկիի մոտ³⁸: Այս փաստը վկայում է, որ կրկին ռաղամի անհրաժեշտության դեպքում կաթողիկոսական իշխանության հաստատման գործը, որի իրավասուն շահն էր, կարող էր և հանձնվել դիվանբեկիին: «Իսկ Դիւան բէկին վասն թամահի խստութեամբ էր պատասխանեալ Սահակայ, մինչ որ թամահն իւր լցեալ էր, և ապա գրեալ էր նոր ռաղամ, բայց ոչ էր կնքեալ»³⁹: Ռաղամը կնքելու համար Սահակ կաթողիկոսը

³⁶ Դավրիժեցի, էջ 475—476: Նման դատավարությունները (քրեական մեծ հանցանքների, այդ թվում՝ մարդասպանության դեպքում) կատարվում էին ուրֆի (սովորութային) օրենքներով:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 473—474:

³⁸ Առաջին անգամ շահից ստացած ռաղամը կնքել տալու նպատակով Սահակ կաթողիկոսն այն հանձնել էր կնքապահ Թահմազդուլի-խանին, որը հանգամանքների բերումով մեկնել էր Նրևան, իսկ Սահակը գերադասել էր շահից խնդրել նոր ռաղամ, ասելով, որ նախկինը կորցրել է:

³⁹ Դավրիժեցի, էջ 231:

մեծ դժվարություններ է կրում, ամենուրեք հանդիպելով կաշառակերության փաստերի⁴⁰:

Դավրիժեցին հաղորդում է նաև Իրանում օտարերկրացիների դատական գործի քննության փաստեր: Ուշադրության արժանի է 1610/11 թ. հվրոպացի միսիոներների (Գլելուն և Արքանջելի) դատը՝ կապված նրանց կողմից Ս. Հռիփսիմեի մասունքների համալուծման հետ: Այս դատավարության ժամանակ գլխավոր քննող և վճիռ կայացնող անձն արդեն դիվանբեկին չէ, այլ ինքը՝ շահը (Աբբաս Ա-ն): Ընդ որում, շահն առաջնորդվում է ոչ թե շարժի կամ ուրֆի օրենքներով, որոնցով ղեկավարվում էին հոգևոր կամ քաղաքացիական դատարաններում, այլ զուտ քաղաքական ու դիվանագիտական նկատառումներով, ջանալով իր վճռով առիթ չտալ Իրանի լավ հարաբերությունների խաթարմանը ինչպես Եվրոպայի, որի ներկայացուցիչներն էին հիշյալ միսիոներները, այնպես էլ հայ խոջայության ու բարձր հոգևորականության հետ, որոնք խիստ վրդովված էին կատարված համալուծության առիթով⁴¹: Այսպիսով, շահ Աբբաս Ա-ի օրոք նկատելի է օտարերկրացիների հետ կապված դատական հարցերում դիվանբեկի իրավասությունների սահմանափակում:

⁴⁰ Նույն տեղում: Ջաֆարիա Ագուլեցին, որն իր եղբոր՝ Սիմոնի պարտատերերի դրդամբ պատասխանատվության էր կանչվել շահի և դիվանբեկի կողմից (1671 թ.), գործի վախճանն այսպես է արձանագրել. «Ես Ջաֆարիայ մին քանի թուման խարջեցի, պրծայ» («Ջաֆարիա Ագուլեցու Որագրությունը», Երևան, 1938, էջ 104), (այսուհետև՝ Ջաֆարիա Ագուլեցի), հմմտ. Ջաֆարիա Փանաֆեցի, հ. Ա, էջ 71—74:

⁴¹ Գոյություն ունի շահ Աբբաս Ա-ի ուղամբ Ամիր-Գունա-խանին՝ ի պատասխան Դավիթ կաթողիկոսին, գողացված մասունքները պատրիկներից վերցնելու և էջմիածին հանձնելու, ինչպես նաև վերջիններիս պատժելու վերաբերյալ (տե՛ս «Ջամբու», էջ 210, հմմտ. ՄՊԶ, պր. 2, վավ. 10): Սակայն, Դավրիժեցու հաղորդմամբ, Քանդի ի ժամանակին յայնմիկ դաշն խաղաղութեան ուխտեալ և հաստատեալ էին շահն և թագաւորն Յոանկաց ընդ միմեանս», շահը պատրիկներին պատժելու փոխարեն ազատ է արձակել (Դավրիժեցի, էջ 191—192):

«Պատմութեան» մեջ տեղեկութիւններ են հաղորդուած նաև ոստիկանապետի (դարուղա)⁴², կնքապահի (մոհրդար), դիւանական մատյանների վերակացուի և այլ պաշտոնների վերաբերյալ, որոնք հիմնականում հավաստուած են այլ աղբյուրների տվյալները:

«Թագքիրաթ-ուլ-մոլուք»-ում հիշատակուած է ռազամ-նէսի, որի պաշտոնը դիւանի կառավարական գործերի վերաբերյալ շահի ֆերմանների հետ էր առնչուած⁴³ և հոքմեն-վիսի մասին, որը «տնօրինում էր հաստատված և կնքման ենթակա փաստաթղթերը»⁴⁴: Հավանաբար սրանցից մեկին կամ ավելի շուտ երկրորդին է վերաբերում Դավրիժեցու տեղեկութիւնն արքունի գրապահի մասին. «...Իշխան ոմն՝ որ էր գրապան թագաւորական գրեանց, զի ամենայն գրեանք թագաւորին նմա յանձնեալ է, զի պահեսցէ...»⁴⁵: Գրապահը, Դավրիժեցու հաղորդմամբ, արքունի առաջատար պաշտոնյաներից էր, որի հետ հաշվի էին նստում պալատում:

Իրանի նահանգները ղեկավարուած էին նահանգապետների կամ բեկլարբեկիների միջոցով, որոնք նշանակուած էին շահի կողմից: Սրանց իշխանութիւնը սահմանափակելու և կենտրոնախույս ձգտումները կասեցնելու նպատակով շահը նշանակուած էր պաշտոնյաներ, որոնք վերահսկում էին բեկլարբեկիների կատարած գործերին և այդ մասին ղեկուցում շահին:

Քաղաքների կառավարումը իրականացուած էր քաղաքապետների կամ քալանթարների միջոցով, որոնք ակտիւ մասնակցութիւն էին ունենում քաղաքային կյանքի բոլոր

⁴² Ոստիկանապետի իրավասութիւնների մեջ էր մտնում հանցագործութիւնների կանխումը, ինչպես նաև մասնակցութիւնը հարկերի իրացման գործին (عباسنامه يا شرح (ددگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی), تأليف محمد طاهر وحيد قزوینی، بتصحيح وتحشیه ابراهيم دهگان، ۱۳۲۹، ص ۲۱۴):

⁴³ مينورسكى، ص ۱۱۸

⁴⁴ Նույն տեղում:

⁴⁵ Դավրիժեցի, էջ 445:

հարցերի լուծմանը, սերտ կապի մեջ լինելով վարչական այլ մարմինների, ինչպես նաև շահի հետ: Սպահանի քաղաքապետ Միրզա Մուհամմադի վերաբերյալ Դավրիժեցու տըվյալները ցույց են տալիս նաև, որ մայրաքաղաքի քալանթարը իրավասու էր որոշ հարցերում փոխարինելու շահին՝ նրա բացակայության դեպքում⁴⁶: Քալանթարին իրավունք էր վերապահվում հարկ եղած դեպքում զինված ջոկատների կամ առանձին զինվորների միջոցով կարգավորել այս կամ այն հարցը⁴⁷:

Առաքել պատմիչի հաղորդմամբ Լալա-բեկը «ի թագաւորէն քաղաքապետ կարգեալ էր Ասպահանու»⁴⁸: Մեկ այլ առիթով նա գրում է, որ շահ Աբբաս Բ-ն, անսալով Երևանի քաղաքապետ Մուհամմադղուլի-խանի հանդեպ մի քանի մեծամեծ իշխանների բողոքներին, «ընկեց զնա յիշխանութենէն... և զայլ ոմն ի թագաւորական ծառայից առաքեաց յԵրևան իշխող...»⁴⁹: Նույն վկայությունները ցույց են տալիս, որ քաղաքապետին նշանակում և պաշտոնանկ էր անում շահը⁵⁰:

«Պատմության» մեջ հիշատակվում են Սեֆեկիների շերջանում տարբեր քաղաքների քալանթարների անուններ, որոնք լրացնում են այլ աղբյուրների տվյալները: Դավրիժեցու հաղորդմամբ շահ Աբբաս Ա-ի օրոք Սպահանում քաղաքապետ էր Միրզա Մուհամմադը, ապա՝ Լալա-բեկը, Թավրիզում՝ Ղարշղա-խանը, Երևանում՝ Թահմազղուլի-խանը,

⁴⁶ Նույն տեղում, էջ 186—187: Նկատելի է, որ այս պաշտոնի մասին խոսելիս Դավրիժեցին գործածում է՝ «քաղաքապետ», «իշխող քաղաքին», «իշխան քաղաքին», սակայն ոչ «քալանթար» տերմինը: Թերևս XVII դ. առաջին կեսին այս տերմինը լայն գործածություն չի ունեցել Հայաստանում:

⁴⁷ Դավրիժեցի, էջ 186—187, 281:

⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 301:

⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 341:

⁵⁰ Առանձին դեպքերում քաղաքի բնակիչներին իրավունք էր վերապահվում իրենց հայեցողությամբ քալանթար ընտրել: Տե՛ս Զաֆարիա Ագուլեցի, էջ 139:

Մուհամմադուլի-խանը, որին հաջորդել է Նաջաֆուլի-խանը
և այլն:

Նշենք, որ պատմիչի տեղեկություններն ընդհանուր գր-
ծերով պատկերում են նաև Սեֆեիների վարչակարգին բնո-
րոշ մի շարք կողմերը. մի կողմից սերտ կապ և համաձայ-
նեցվածություն բարձր աստիճանավորների, «պետության
սյուների» միջև՝ մասնավորապես ժողովրդական զանգված-
ների կամ նրանց առանձին ներկայացուցիչների հետ կապ-
ված հարցերի լուծման ժամանակ, մյուս կողմից՝ տարածայ-
նություններ, կենտրոնախույս ձգտումներ, պալատական
դավեր, պաշտոնների վաճառք: Զգալի է եղել կաշառակե-
րությունը, որը հաճախ արտակարգ չափերի է հասել: «Բա-
ղում ոսկի և արծաթ» տալը նպատակին հասնելու կարևոր
միջոց էր: Դրա պաշտոնական կամ բացահայտ արտահայ-
տությունն էր փիշքաշը⁵¹ (پیشکشی), որ անխուսափելի պարա-
գա էր որևէ հարցի լուծման ճանապարհին և ընդունվում էր
վարչական բոլոր մարմինների կողմից, ընդհուպ մինչև
շահը: Դավրիժեցու հաղորդմամբ Փիլիպոս կաթողիկոսը
Լուսավորչի Աջը Նոր Զուղայից էջմիածին տեղափոխելու
թույլտվություն ստացավ միայն այն բանից հետո, երբ
«սկսաւ շրջել ի դրունս իշխանաց թագաւորին, և առատա-
ձեռն արօք զսիրտս ամենեցուն հաճեցոյց: Եւ ապա յետ
ամենեցուն լցեալ զուտ ոսկի դահեկան յսկուտեղ՝ և ընդ
նմին գրեալ թուղթ արգայի՝ մատոյց առաջի Շահսէֆի ար-
քայի...»⁵²: Կաթողիկոսական իշխանության հաստատման
համար «Սահակն ընծայ ինչ ըստ կարողութեան իւրոյ մա-
տուցեալ էր առաջի արքայի, ընդ որս էր և ձի մի պատուա-
կան»⁵³: Փիշքաշը նույնիսկ գանձարանը հարստացնող միջոց-
ներից մեկն էր⁵⁴:

⁵¹ Գոյություն ունի և հատուկ հարկ՝ փիշքաշ, որ պարտավոր էր տալ
ռայաթը ֆեոդալին՝ վերջինիս ծննդան, ամուսնության և այլ հանդիսավոր
օրերի, ինչպես նաև տոների կապակցությամբ:

⁵² Դավրիժեցի, էջ 320:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 230, տե՛ս նաև էջ 309, 311...

⁵⁴ Այս հանգամանքն ընդգծում է նաև Շարդինը. տե՛ս سياحتنامه
شاردن, ج ۳, ص ۲۷

«Պատմութեան» տարբեր գլուխներում կարելի է հանդիպել տվյալների, որոնք շոշափում են Իրանի՝ առևտրի հետ կապված զանազան հարցեր:

Հայտնի է, որ եվրոպա-ասիական առևտրական ծովային նոր ճանապարհը (որի մասին խոսվել է) մեծ շափով ձեռնտու էր Իրանի համար՝ քարավանային համեմատությամբ: Մետաքսի արտահանման առավել շահավետ ուղին օգտագործելու դրդապատճառներից էր նաև այն, որ Թուրքիայով անցնող առևտրական տարանցիկ ճանապարհները հեռու էին անվտանգ լինելուց, մի հանգամանք, որ իրեն զգացնել է տվել շարունակ: Դավրիժեցու հաղորդմամբ Վանով անցնող Թավրիզի քարավանները երկար ժամանակ հարձակման էին ենթարկվում խոշաբ բերդի իշխան Սուլեյման-բեկի կողմից, որը «զկարաւանսօց բեռինսն բռնութեամբ բանայր և որ ինչ իրաց և հաւանէր, սող ինչ գին ձգէր ի վերայ տիրոջն և կորզեալ ի տիրոջէն յինքն առնոյր զինչսն, և պատճառէր թէ գնով գնեցի»⁵⁵, Իսկ փաշայությունից զրկված Չոմարը իր շուրջը հավաքելով ավազակների, «դարանամուտ լինէր ի վերայ ճանապարհաց՝ երթեակ կարաւանաց և ի վերայ բախեալ զորս կոտորէր, և զորս փախստական առնէր, և զոսկի և զարծաթ և այլ զոր ինչ կամէր առեալ գնայր... այնքան մինչ զի երթեակութիւն ճանապարհաց խափանեցաւ...»⁵⁶:

Մետաքսի արտահանման նոր ճանապարհը ոչ միայն հարվածում էր նրա ախոյանի՝ Թուրքիայի ֆինանսներին, այլև ազատում էր Իրանին՝ հիշյալ խոչընդոտներից:

Շահի մենաշնորհը հանդիսացող մետաքսի առևտուրը կատարվում էր գլխավորապես հայ վաճառականների միջո-

⁵⁵ Դավրիժեցի, էջ 494:

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 496, հմմտ. Զաֆարիա Ագուլեցի, էջ 35, 45, 71—72 և այլն, Զաֆարիա Քանեֆեզլի, հ. Բ, էջ 24, ج ٢٢ 'اسکندر منشی':

ցով⁵⁷։ Հանձինս ջուղայեցի առևտրականների, որոնք գաղթեցվել էին Իրան, վերջինս ուներ ձեռներեց և հավատարիմ առևտրական գործակալներ, և Ջուղայի առևտրական կապիտալը կոման էր ծառայում Իրանի առևտրի համար։ Այդ է պատճառը, որ Ջուղայի վաճառականները, հայ խոջաները ոչ միայն օգտվել են լայն իրավունքներից ու արտոնություններից, այլև եղել են սեֆյան շահերի և հատկապես շահ Աբբաս Ա-ի մերձավորները, հաճախ՝ խորհրդատուները։ Այլ մասին Դավրիժեցու երկն ամփոփում է մեծ թվով վկայություններ։ Իրանում հայ վաճառականների խաղացած ալինառու դերը համընդհանուր ճանաչում է գտել և նշվել ժամանակակիցների կողմից։ «Ամենաշատ և ամենահարուստ վաճառականները Պարսկաստանում,—գրում է Ադամ Օլեարիուսը,—հայ քրիստոնյաներն են, որոնք ամենուր երթևեկում են՝ երկրում և նրանից դուրս»⁵⁸։

Խոսելով Կոստանդնուպոլիս ժամանած հայ վաճառականների մասին, Դավրիժեցին շեշտում է մասնավորապես ջուղայեցիներին և գողթնեցիներին (հավանաբար նկատի ունի աղուլեցիներին)⁵⁹։

⁵⁷ Տավերնյի հաղորդմամբ շահ Աբբաս Ա-ն մետաքսի առևտուրը սկզբում հանձնարարել է իրանցի վաճառականներին, որոնք, սակայն, վատնել են վաճառքից ստացած գումարը, և շահը համոզվելով, որ իրանցիներն այդ գործում ապաշնորհ են, մետաքսի առևտուրը վստահել է հայ վաճառականներին (سفرنامه تاورنیه، ترجمه ابوتراب نوری)، تهران، ۱۳۱۱ (ص ۷۳)։

⁵⁸ Адам Олеарий, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах (пер. с нем. П. Барсов), М., 1870, стр. 791.

⁵⁹ Դավրիժեցի, էջ 287։

Աղուլեցիների մասին առատ տվյալներ է պարունակում Զաքարիա Աղուլեցու «Օրագրությունը», որը հարուստ աղբյուր է Սեֆյան Իրանի առևտրական հարաբերությունների վերաբերյալ և արժեքավոր տվյալներ է ընդգրկում XVI—XVII դդ. հայ վաճառականների, նրանց առևտրական գործարքների, ապրանքների գների, առևտրի հիմնական երթուղիների մասին և այլն։

Հայ վաճառականները հաճախ էին լինում Ստամբուլում, Իզմիրում, Էրզրումում, Բուրսայում և այլուր⁶⁰։ Դավրիժեցին պատմում է հայ մեծահարուստ վաճառական Անտոն Չալապիի (Չելեբիի) մասին, որը հիշյալ քաղաքներում գնում էր Իրանից եկած հայ վաճառականների, հաճախ մի ամբողջ քարավանի ապրանքը⁶¹։

Մետաքսից բացի (հումք և պատրաստի) Իրանից արտահանվում էր կերպաս, թավիշ ու այլ կտորեղեն, գորգեր, սեկ (սաֆյան), բուրդ, ծխախոտ, չոր միրգ և այլն։ Եվրոպացիներն Իրան էին բերում ձիթապտուղ, պղինձ, շաքար, տարբեր տեսակի մահուկ։

Զգալի էր նաև թանկարժեք քարերի առևտուրը, որով զբաղվում էին գլխավորապես հրեաները։ «Պատմության» մեջ, ինչպես ասվեց, ընդարձակ տեղեկություններ կան թանկարժեք քարերի, նրանց հատկությունների, արտահանման ու վաճառքի վայրերի և նրանց գների վերաբերյալ⁶²։

Իրանն առևտրական ու դիվանագիտական հարաբերություններ էր հաստատել նաև Ռուսաստանի հետ⁶³։ Դավրիժեցու հավաստմամբ, շահ Աբբաս Ա-ի օրոք Սեֆևիդները Ռուսաստանի հետ դեսպանություններ էին փոխանակում։

⁶⁰ Դավրիժեցի, էջ 287, հմմտ. Ջաֆարիա Ագուլեցի, էջ 41, 59, 160...

⁶¹ Դավրիժեցի, էջ 338—339։

Թուրքիայում նույնպես մեծ էր ազդեցիկ և խոշոր կապիտալ ունեցող հայ վաճառականների թիվը։ Հատկապես Վանի խոշաները (Ատոմյաններ, Ախիջան, Ռահիջան, Հովհաննես, Միրաք, Փռլադ, Սարուխան և այլք) մեծ հեղինակություն ունեին Թուրքիայի կառավարող շրջաններում (Դավրիժեցի, էջ 240—244, 385, 489—490, 493—494...)։ Հիշյալ բուրսացի Անտոն Չելեբիի մասին պատմիչը տեղեկացնում է, որ նա «չլուծ երևելի և հռչակալ ալեքան, մինչ զի յայտնի էր ի դուռն թագաւորին Օսմանցոց, նաև ի հեռաւոր աշխարհս ի Յոանկաց» (նույն տեղում, էջ 338)։

⁶² Նույն տեղում, էջ 588—605։

⁶³ Ահմադ Թաջարխը թուրքիմացաբար նշում է, թե մինչև Պետրոս Մեծի թագավորության շրջանը (1682—1725) Իրանի և Ռուսաստանի միջև փոխհարաբերություններ գոյություն չեն ունեցել (احمد تاج بخش، تاريخ روابط ايران و روسيه، تهریز، ۱۳۰۷، ص ۹)։

«Ան հղև՝ զի... եկին դեսպանք ի Ռուսաց Թագաւորէն վասն սիրոյ և բազում գործոց», — գրում է պատմիչը, այնուհետև խոսեցողով շահի հետ նրանց հանդիպման մասին⁶⁴: «Պատմության» մեջ նման փաստեր կան նաև Աբբաս Ա-ի հաջորդի շահ Սեֆու (1629—1642) շրջանի վերաբերյալ. «Ան հղև զի Թագաւորն Ռուսաց սիրոյ աղագաւ հրեշտակ⁶⁵ խաղաղութեան առաքեաց առ Շահսէֆի Պարսից Թագաւորն...»⁶⁶: Դեսպանութունն իրանի արքունիք էր բերել բազմաթիւ ընծաներ, որոնց թվում և՛ ավանդական բազմ⁶⁷: Անշուշտ, այդ բարեկամական այցելութունների ժամանակ առևտրի հարցը դրավում էր կարևոր տեղերից մեկը: Դեռևս 1604 թ. Ռուսաստանն իրավունք է ձեռք բերում իրանում առևտուր անել առանց մաքսի⁶⁸: Ռուսական ապրանքները, մասնավորապես մորթեղենը, լայն ընդունելութուն էին գտնում իրանում, հաճախ տեղ գտնում պարսից շահերի կողմից այլ երկրների Թագավորներին մատուցվող ընծաների մեջ⁶⁹: Իրենց հերթին, իրանից ներմուծվող ապրանքները գոհունակությամբ էին ընդունվում Ռուսաստանում, որտեղ ընդհանրապես իրանից եկող վաճառականների նկատմամբ բարյացակամ վերաբերմունք էր ցույց տրվում⁷⁰:

Ներքին շուկայում վաճառքի էր հանվում երկրի արհեստագործական արտադրանքը (կտորեղեն, կաշվե իրեր, գորգեր և այլն), որը հաճախ նաև արտահանվում էր:

* * *

XVII դ. սկզբին ներքին առևտրի և արհեստների զարգացումը հատկանշական էր իրանի քաղաքների համար:

Դավրիժեցին հիշատակում է իրանի շատ քաղաքների մասին, ինչպես՝ Սպահան, Թավրիզ, Արդաբիլ, Ղազվին, Շիրազ, Լառ, Համադան, Եզդ, Քերման, Քաշան, Ղում և այլն: Պատմիչն առավել մանրամասն տեղեկություններ է տալիս մայրաքաղաքի՝ Սպահանի⁷¹, վերաբերյալ: Նրա վերկայակոչած հիշատակարանի (գրված 1461 թ.) հաղորդմամբ XV դ. կեսերին Սպահանը «ամուր և բազմամարդ», բայց և «հողաշէն» քաղաք էր⁷²: XVII դ. Սեֆեհիների մայրաքաղաքը լինելով (1598 թ.), Սպահանն աննախընթաց ծաղկում է ապրում և դառնում ժամանակի աչքի ընկնող քաղաքներից մեկը: Ոմանք նույնիսկ այն համարել են Ասիայի լավագույն քաղաքը⁷³: Սպահանը, որը հորջորջվել է «աշխարհի կես» մակդիրով, բազմամարդ է եղել⁷⁴ և գրավել ավելի քան 37 կմ պարագծով տերիտորիա⁷⁵: Նկարագրելով քաղաքի դիրքը, Դավրիժեցին նշում է, որ այն արևմուտքից արևելք հատվում է մեծ գետով (Ջայենդեռուդ), որի հյուսիսային կողմում տեղավորված են շահի պալատը, մահմեդականների

⁷¹ Սպահանն անվանվել է նաև Շոշ կամ Սոս:

⁷² Դավրիժեցի, էջ 420:

⁷³ Տե՛ս B. Бартольд, նշվ. աշխ., էջ 112:

⁷⁴ Ըստ Բեկ-Բայաթ Օրուշի, XVII դ. Սպահանի բնակչությունը կազմել է 80 հազար ընտանիք (بیات اوروج، دون ژوان ایرانی، ترجمه)، تهران، ۱۳۳۸، ص ۵۹ (مسعود رجب نیا): Ընդունված է, որ սպահանաբնակների թիվը եղել է ավելի քան 500 հազար:

⁷⁵ Անհավանական է այս հարցում Աբուլղասեմ Սահարի տվյալը, ըստ որի Սպահանը արևմուտքից արևելք ձգվել է 60 ֆարսանգ (տե՛ս ابوالقاسم، ص ۱۷۱، (سحاب)، (Ֆարսանգը կամ ֆարսախը հավասար է 6—8 կմ),

տները, վաճառանոցները և այլն, իսկ հարավային կողմում շուղայեցիներն են⁷⁶:

Սպահանի բարեկարգման ու բարգավաճման ուղղությամբ առանձնապես մեծ ջանքեր է գործադրել շահ Աբբաս Ա-ն, որի օրոք քաղաքն առանձին շուք է ստանում և ընդարձակվում, մեծ հուշակ է ձեռք բերում, «որոշ ժամանակ դառնում Արևելքի առևտրի կենտրոն»⁷⁷: Ականատեսները XVII դ. Սպահանի մասին հիացական խոսքեր են թողել: Դավրիժեցին այն անվանում է «մեծահանդէս» քաղաք: Խ. Զուղայեցու արտահայտությամբ՝ Սպահանը «ի ձեռս առաջնոյ Շահաբասին՝ յոյժ հրաշալի յօրինուածովք և վայելչազարդ տեսութեամբ յաւէտ շքեղագոյնս պայծառացաւ, ըստ որում և յայտ ի տեսողաց այժմ իսկ է»⁷⁸:

Շահ Աբբաս Ա-ի նախաձեռնությամբ Սպահանը դարդարվեց ճարտարապետական այնպիսի կոթողներով, որպիսիք են Ալի-ղափուն և Զեհեյսոթունը (ապարանքներ)⁷⁹, Մասջադե-Շահը և Մասջադե-Լոթֆոլլան (մզկիթներ), Ալլահվերդի-խանի և Խաջուի կամուրջները և այլն: Ստեղծվեցին հրապարակներ, շուկաներ, այգիներ և այլն:

Սպահանի շինարարության ու բարեկարգման գործին մեծ չափով մասնակցել են Նոր Զուղան կառուցող հայերը, որոնք հաստատվելով Սպահանում, «շինեցին յարկս և բնակութիւնս ինքեանց՝ հրաշալի յօրինուածովք, կամարակապ փողոցօք, թևաւոր ապարանօք, և ամարասուն հովանոցօք...»⁸⁰:

Սպահանի մանրակրկիտ նկարագրություներն է տալիս ռուս վաճառական Ֆեդոտ Կոտովը, որը 1623—1624 թթ. դեպի Իրան ճամփորդելիս գրի է առել իր տեսածները⁸¹: Դավրիժեցու

⁷⁶ Դավրիժեցի, էջ 452—453:

⁷⁷ ۵۲-۵۳ ص «احمد تاج بخش، ایران...»

⁷⁸ Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 98:

⁷⁹ Իբրահիմ Դեհզանը դրանց կառուցումը սխալմամբ վերագրում է շահ Աբբաս Բ-ին (۵۱ ص) (عباسنامه):

⁸⁰ Դավրիժեցի. էջ 63, 454:

⁸¹ Տե՛ս „Хождение купца Федота Котова в Персию“, М., 1958, стр. 78—88.

մոտ, սակայն, գտնում ենք լրացուցիչ փաստեր: Հիշատակելով Սպահանի թաղամասերը (Թորոսկան, Շիշաբանի, Թաղթի-ղարաջա, Բաղաթ)⁸², պատմիչն առանձնապես շեշտում է Շամշապատը (Շամսաբադ), որն ամենահարմարավետ և ամենախիտ բնակեցված թաղն է եղել: Այստեղ են բնակվել մահմեդականներ, գաղթեցված հայեր, ինչպես նաև պալատից արտաքսված բազմաթիվ ներքինիներ: Շամսաբադը մոտ է եղել ինչպես պալատին, այնպես էլ շուկային և, որ ամենակարևորն է, ապահովված է եղել ջրով, «քանզի մեծ առու մի ջուր, սակաւ ինչ փոքր քան զգետ գայ յայն թաղն և գնայ ի Չարբաղն, որ է թագաւորական այգի...»⁸³: Այդ գետակն էլ, պատմիչի հաղորդմամբ, օգտագործվել է պալատի կարիքների համար:

Քաղաքը սակավաջուր է եղել: Այդ կապակցությամբ շահ Աբբաս Ա-ի ձեռնարկած միջոցառումներից էր Ավիքուրան գետի⁸⁴ հունը փոխելու և այն Ջայնդեռուդին միացնելու փորձը, որի նպատակն էր մայրաքաղաքն ապահովել ջրով⁸⁵: Սակայն այս դժվարին ձեռնարկը, որի առաջին փորձը կատարել էր շահ Թահմասպը, տեղանքի աննպաստ պայմանների պատճառով կրկին անհաջող վախճան է ունենում⁸⁶:

Սպահանը, ինչպես ողջ Իրանը, բազմազգ է եղել: Ֆ. Կոտովը նշում է սպահանաբնակ հայերին, հրեաներին, ադրեջանցիներին, արաբներին, հնդիկներին⁸⁷: Ջաբարիա

⁸² Դավրիժեցի, էջ 451, հմմտ. „Хождение купца Федота Котова в Персию“, стр. 82—83. Կոտովը սխալմամբ լեռնաշղթաները դիտում է իբրև հասարակ անուն՝ արվարձան նշանակությամբ (էջ 83):

⁸³ Դավրիժեցի, էջ 447:

⁸⁴ Աբե-Քուհրանդ (آب كوهرنه) (լեռնազույն ջուր) կամ Աբե-Քուհրանդ (آب كورنه), այժմ՝ Քարուհ:

⁸⁵ Դավրիժեցի, էջ 140—141:

⁸⁶ 90.—99 ج ٢, اسكندر منشى, Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 128—129: Զուղայեցին Ավիքուրանը շփոթում է Քուռ գետի հետ: Աբ-ի Քուրան ջրանցքի ու համանուն հարկի մասին տե՛ս Թ. Ավդալբեկյանի նշված հոդվածը նրա «Հայագիտական հետազոտություններ»-ում, (Երևան, 1969, էջ 457—461) կամ՝ «Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1):

⁸⁷ „Хождение купца Федота Котова в Персию“, стр. 82, 91.

Քանաքեռցու հաղորդմամբ Սպահանում ապրում էին նաև հուլներ, ասորիներ, վրացիներ, ուզբեկներ, քրդեր, ինչպես նաև իրանական զանազան ցեղերի ներկայացուցիչներ⁸⁸։ Դավրիժեցին հիշատակում է «Ֆրանկ»-ների մասին, այդպես անվանելով բոլոր եվրոպացիներին⁸⁹։

Իրանի քաղաքներում այդ շրջանում լայն թափ է ստանում արհեստների զարգացումը։ Գոյություն ունեին մեծ թվով արհեստանոցներ՝ ինչպես մասնավոր, այնպես էլ պետական կամ շահին պատկանող, որոնք կոչվում էին «բարխանե»։ Դավրիժեցու տեղեկությունները վկայում են, որ հատկապես հմուտ արհեստավորները վայելում էին իշխանության հովանավորությունը։

Այսպիսին է իրանի սոցիալ-տնտեսական կյանքի վերաբերյալ Դավրիժեցու տված տեղեկությունների պատկերը։ Թեև պատմադիրն առանձին չի անդրադարձել պատմության այս կողմին, սակայն նրա տվյալները կարող են օգտակար լրացում լինել իրանի պատմության ուսումնասիրման համար։

⁸⁸ Ձաֆարիա Քանաֆեռցի, հ. Ա, էջ 56, հմտ. Խաչատուր Զուլայեցի, էջ 137։

⁸⁹ Պատմագրի տվյալները վկայում են վերջիններիս վայելած լայն արտոնությունների, մասնավորապես կրոնական ազատության մասին։ Միայն Սպահանում նրանք ունեին երեք վանք, որոնցից մեկը Հուսինյան անունն էր կրում (Դավրիժեցի, էջ 154, 185)։

ՍԵՖԵՎԻՆԵՐԸ ԵՎ ԻՐԱՆԱՔՆԱԿ ՓՈՔՐԱՄԱՍՆՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԸ

Ա) «ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ» ՏՎՅԱԼՆԵՐԸ ԻՐԱՆԱՀԱՅ՝ ԵՎ ՄՅՈՒՍ
ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

«Մեծ սուրգունի» ժամանակ իրան գաղթեցված հայ բը-
նակչությունը, ինչպես տեսանք, տեղաբաշխվեց երկրի զա-
նազան շրջաններում, հիմնականում Սպահանում ու նրա
շրջակայքում: Հիմնվեցին պարսկահայ նոր գաղթօջախներ,
որոնցից, այլևայլ պատճառներով, ոչ բոլորը կանգուն մնա-
ցին:

Բռնագաղթի անմիջական արգասիքը հանդիսացավ հատ-
կապես Նուր Ջուղան, որը դարձավ խոշորագույնը իրանահայ
գաղթօջախներից²: Շահ Աբբաս Ա-ն հոգ տարավ ջուղայե-
ցիներին տեղավորելու Զայենդեռուդ գետի ափին, Սպահանի
մոտ, հողաբաժին հատկացնելով իր անձնական խասսե
հողերից, որոնց մի մասը ջուղայեցիներն ստացան իբրև
պարգև, իսկ մյուս մասը ձեռք բերեցին դրամով³:

¹ Իրանաբնակ համայնքներից Դավրիժեցին, բնականաբար, առավել
հանգամանալից տեղեկություններ է տալիս հայ համայնքի վերաբերյալ:

² Նոր Ջուղայի մասին տե՛ս Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ.,
В. Байбуртян, նշվ. աշխ., Ա. Աբրահամյան, Պարսկահայ գաղթօջախը
(Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, հ.
Ա, 1964, հ. Բ, 1967) և այլն:

³ Այդ մասին շահի ֆերմանը տե՛ս Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ.,
հ. 1, էջ 36—38:

Շուտով նշված վայրում հայերը կառուցում են Նոր Զուղան՝
«բարձրաբերձ և արքայակերպ շինուածօք, զարդարեալ և
յօրինեալ ի ծաղիկս ոսկոյ և լաջվարդի և պէս պէս երան-
դաց ակնախտիդ տեսողաց»⁴:

Հայաստանի տարբեր վայրերից եկածներն այստեղ
ունենում են իրենց թաղամասերը (Թորոսկան, Շխշաբանի,
Շամսաբադ և այլն)⁵:

Դավրիժեցիին չի հիշատակում Նոր Զուղայի բնակիչների
ստույգ թիվը, սակայն նրա հաղորդումից երևում է, որ
Նոր Զուղայի հիմնումից հետո հայերի հոսք է տեղի ունեցել
այնտեղ, և բնակչությունն ավելացել է: Որոշ տվյալներով
Նոր Զուղան XVII դ. 20-ական թվականներին ունեցել է 30
հաղար բնակիչ⁶: Հետագայում այն ընդարձակվում է: Շար-
դինը 1672—1673 թթ. Նոր Զուղայի մասին գրում է, որ այն
ունի 2 մաս՝ հին և նոր, որը կառուցվել է շահ Աբբաս Բ-ի
ժամանակ: Ֆրանսիացի ճանապարհորդի հաղորդմամբ այն
ժամանակ Նոր Զուղան ուներ 3400—3500 ընտանիք⁷:

Գաղութն ուներ ինքնավարության իրավունք, ընտրում
էր իր քալանթարը: Բնակչությունը բաժանված էր առանձին
խմբերի, որոնց ղլխավորում էին ավագները: Ավագ էին
ընտրվում ինչպես հոգևոր, այնպես էլ աշխարհիկ հայ գոր-
ծիչները, որոնք հաճախ էլ նշանակվում էին շահի կողմից⁸:

Գաղութի ակնառու անձնավորություններից ընտրվում
էր նաև ներկայացուցիչ՝ դատական վեճերը կարգավորելու

⁴ Դավրիժեցի, էջ 63—64:

⁵ Նույն տեղում, էջ 451, Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ., հ. 1,
էջ 33—34:

⁶ Ա. Աբրահամյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 256, Fr. Richards, նշվ.
աշխ., էջ 81, Դ. ՅՅՅՅ, նշվ. աշխ., էջ VII, հմտ. Ջ. Հաճաճյան, Նոր
Զուղայի բնակչությունը սկզբից մինչև մեր օրերը («Ալիք», 1952,
հուն. 16 և 17):

⁷ Շահ Աբբաս Բ-ի ժամանակ Նոր Զուղան հանդիսացել է շահի մոր
թիվը, որից գանձվող հարկը կազմում էր 225 հազար լիվր (۱۳۶۰ «شماره دهم» ص ۵۲۹):

⁸ Դավրիժեցի, էջ 148, 186, 319, 451...

համար: Ըստ շարիաթի, զիմմիների⁹ միջև ծագած վեճը կարող էր լուծվել մահմեդական ղազիների (դատավորներ) և կամ զիմմիների հոգեւորականների միջոցով: Սակայն, ըստ երեւոյթին, մահմեդականներն իրենց միջամտությամբ ճնշում էին գործադրում հայ համայնքի վրա: Դրա վկայութեանն է 1650 թ. շահ Աբբաս Բ-ի հրովարտակը՝ ի պատասխան հայ համայնքի խնդիրքի, որպեսզի մահմեդականները չմիջամտեն և չնեղեն նրանց դատական հարցերում: Այդ հրովարտակով հայերին թուլատրվում էր իրենց միջև եղած վեճերը հայ հոգեւորականների միջոցով հարթել և կողմերից մեկը մահմեդական լինելու դեպքում միայն անպայման շար'ին դիմել¹⁰:

Շահ Աբբաս Ա-ի ֆերմանի համաձայն մահմեդականների և հայերի միջև ծագած վեճերը պետք է լուծվին հայերի օգտին¹¹: Սակայն Դավրիժեցին վկայում է դատական վճիռ կայացնելիս հայերի նկատմամբ մահմեդականների կամայականութեանների մասին, որի հավաստումն է հայերի բողոքը՝ դատի ժամանակ նրանցից պահանջվող երդման ստորագրուցիչ ձևերի պարտադրման դեմ: Դրան ի պատասխան 1639 թ. տրվում է շահ Սեֆու հրովարտակը, որով մահմեդականներին կարգադրվում էր ստորագրուցիչ պահանջներ չներկայացնել հայ ռայաթներին և չվիրավորել նրանց կրոնական զգացմունքները, երբ հարկ է լինում դատի ժամանակ երդում պահանջել նրանցից¹²:

Մահմեդականի սպանության մեջ մեղադրվող հայը դատապարտվում էր մահվան¹³: Ըստ շահ Աբբաս Ա-ի հրամանի, նույն պատիժը պետք է կրեր նաև հային սպանող մահմեդականը¹⁴: Սակայն հոգեւոր (շար'ի) դատարանը հա-

⁹ Զիմմի բառացի՝ պարտապան. այդպես էին կոչում ոչ մահմեդականներին, որոնք պարտավոր էին ջիզյա (գլխահարկ) վճարել:

¹⁰ ՄՊԶ, պր. 2, վավ. 41:

¹¹ Ն. Տեր-Հովնաթյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 46, Դավրիժեցի, էջ 64—65:

¹² ՄՊԶ, պր. 2, վավ. 24:

¹³ Դավրիժեցի, էջ 170:

¹⁴ نصرالله فلسفی، ج ٣، ص ٢١٢—٢١٣

Հախ էր արհամարհում այս օրենքը և այլակրոնին սպանող մահմեդականին դատելիս բավարարվում նրա մեկ մատը կտրելու վերաբերյալ որոշմամբ¹⁵։

Դադութի բնակչությունը պատկանում էր սոցիալական տարբեր շերտերի։ Մեծ թիվ էին կազմում արհեստավորները, մանր առևտրականները, շինարարները։ Դավրիժեցիին բազմիցս նշում է դանադան արհեստավորների և մասնավորապես շինարար քարագործների մասին, որոնց կարիքն առանձնապես զգացվում էր Սպահանում։ Սակայն առաջնակարգ դիրքը պատկանում էր գաղութի խոշոր վաճառականությունը (խոշայունությունը), որի մասին կիսովի ստորև։

Հայ համայնքից զատ Առաքել պատմիչը տեղեկություն է տալիս նաև իրանաբնակ այլ համայնքների մասին։

Ինչպես ասվեց, 1604—1605 թթ. գաղթվածների թվում էին նաև հրեաները։ «Դարձեալ ի սոյն թուին (1605—լ. Դ.)... առաջին Շահաբասն զԱտրպատական աշխարհի բնակիչսն զհայ, զտաճիկ, զզհուտ ի միասին քշեաց և տարաւ յԱսպահան, այս է մեծ սուրգունն»¹⁶։ Եվ ապա՝ «հրամայեաց (շահ Աբբաս Ա.-ն—լ. Դ.) զամենայն բնակիչս աշխարհին Հայոց, եթէ քրիստոնեայ, եթէ հրէայ եթէ մահմետական, քշել յաշխարհն Պարսից»,—գրում է Դավրիժեցիին¹⁷։ Այդ մասին վկայում է նաև XVII դ. հեղինակ Փարսադան Գորգիջանիձեն, որն իր «Վրաստանի պատմություն» մեջ գրում է. «Ութսուն հազար ծուխ վրացիներից, հայերից և հրեաներից... տեղահան արին և Մադանդարանում տեղավորեցին և ոմանց այլ լերկրները ցրեցին»¹⁸։ Այսպիսով, մեծ գաղթի հետևանքով զգալիորեն ավելացավ նաև իրանաբնակ հրեաների թիվը¹⁹։

¹⁵ احمد تاج بخشى، ايران...، ص ۴۰

¹⁶ Դավրիժեցի, էջ 635։

¹⁷ Նույն տեղում, էջ 38։

¹⁸ Լ. Մելիքսեր-Քեկ, նշվ. աշխ., հ. Բ, էջ 112։

¹⁹ Ենթադրվում է, որ Իրանում հրեաներ մշտապես շատ են եղել, և դեռևս VII—VIII դդ. հրեություն մասնակի տեղաշարժ է կատարվել Իրանից Միջին Ասիա. տե՛ս С. Вайсенберг, Евреи в Туркестане („Еврейская старина“, 1912, вып. IV, стр. 393).

Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ «սակաւք էին ազգն Հրէից բնակեալք յԱսպահան քաղաքի, իբրև երեք հարիւր տուն. պակաս և ոչ աւելի»²⁰, Դա նշանակում է, որ մոտավորապես 1500 հրեա էր բնակվում Սպահանում: Ըստ Թահիր Վահիդի՝ «հին Սպահանը շատ հրեաներ է ունեցել, այնպես որ նրա երկու քաղաքներից (՝)²¹ մեկը հրեական անուն էր կրում»²²:

Պետք է ենթադրել, որ Իրանում հրեաները XVII դ. կեսին փոքր թիվ չէին կազմում: Դավրիժեցին հիշատակում է մեծ թվով քաղաքներ ու գյուղեր, որտեղ բնակվել են հրեաները: Պատմիչը բերում է նաև այսպիսի թվական տվյալ. «և ամսաշափ միոյ աւուրս երեք հարիւր և յիսուն այր դարձուցին յօրէնս Մահմետի»²³ (խոսքը պարսից իշխանությունների կողմից սպահանաբնակ հրեաների բռնի մահմեդականացման մասին է, սակայն, ըստ երևույթին, դա պետք է վերաբերեր ընդհանրապես իրանաբնակ հրեաներին): Նշանակում է՝ մոտ 10500 հրեա մահմեդականություն էր ընդունել, որից հետո «Երրայեցիքն տկարացան առաջի Պարսից, զի կէս մասն ի նոցունց դարձան յօրէնս Պարսից»²⁴: Ուրեմն, կարելի է ենթադրել, որ մոտ 20 հազար էր հրեաների ընդհանուր թիվը: Նույն թիվը նշում է Թահիր Վահիդը, որը, սակայն, նկատի ունի մահմեդականություն ընդունած ընտանիքներին: Սակայն դա կկազմեր մոտ 100.000 մարդ, որ քիչ հավանական է:

Դավրիժեցու վկայությամբ հրեաներն ունեին իրենց կրոնական առաջնորդը՝ խախամը, որին ենթարկվում էին անվերապահորեն և որի մոտ կրթության էին տալիս իրենց

²⁰ Դավրիժեցի, էջ 467:

²¹ «ازدو شهر آن» — Թեքես խոսքը Թաղամասի մասին է, քանի որ Դավրիժեցին, Ֆ. Կոտովը և այլք նույնպես հաղորդում են, որ հրեաներն Սպահանում ունեին իրենց Թաղամասը (Դավրիժեցի, էջ 473, «Хождение купца Федота Котова в Персию», стр. 82):

²² عبا سنامه، ص ۲۱۸

²³ Դավրիժեցի, էջ 467:

²⁴ Նույն տեղում:

երեխաներին: Նրանք ունեին նաև իրենց ժողովարանները, ուր հաճախում էին աղոթելու²⁵: Պարսից իշխանությունների կողմից նշանակվում էին վերակացու իշխաններ՝ նրանց հետևելու համար²⁶: Հրեաների դատավարության վերաբերյալ Դավրիժեցու տվյալներից ակնհայտ է, որ հրեայի և մահմեդականի միջև վեճը լուծվում էր դիվանբեկի միջոցով, և մահմեդականին (կամ նոր մահմեդականություն ընդունածին) սպանող հրեան պատժվում էր մահվամբ²⁷:

Դավրիժեցու տվյալներն անբավարար են պարզելու, թե ինչպես էին լուծվում վիճելի հարցերը իրենց իսկ՝ հրեաների միջև: Ունեի՞ն արդյոք նրանք իրենց դատարանը: Պիեդրո դելա Վալեն նկարագրում է շահ Աբբաս Ա-ի օրոք (1619 թ.) տեղի ունեցած մի դեպք, երբ սպահանաբնակ հրեաների միջև վեճ է ծագում, և հարցը լուծում է շահը²⁸: Ն. Ֆալսաֆին, որը վկայակոչում է Պիեդրո դելա Վալենի հիշյալ նկարագրությունը, միաժամանակ գրում է, որ իրանում այլակրոնները, այդ թվում և հրեաները, «նույնիսկ իրավունք ունեին իրենց ազգի հանցագործներին դատել ու պատժել, և իրանի... դատավորները, բացառյալ առանձին դեպքեր, նրանց գործերին չէին միջամտում»²⁹:

²⁵ Դավրիժեցին վկայում է հրեաների մի շարք սովորույթների մասին, որոնք խստորեն պահպանվում էին: Այսպես, նրանք, միայն իրենց տանը իրենց ձեռքով մորթած կենդանու միս էին ուտում, ընդ որում՝ կենդանուն մորթում էին անպալման մի հարվածով և հատուկ սրով, որը խախամի մոտ էր պահվում: Մահմեդականություն ընդունելուց հետո էլ նրանք ծածկաբար շարունակում էին իրենց այդ սովորույթը (էջ 466—469): Մեկ այլ սովորույթի համաձայն, այրի հրեուհին իրավունք ուներ կրկին ամուսնանալ միայն այն դեպքում, եթե նրա ամուսնու մահը հավաստվում էր ականատեսների կողմից: Նույնիսկ սպանություն գործելու պահին հրեաները հաշվի էին առնում այդ ավանդույթը՝ իրենց զոհի դիակը թողնելով ի տես բուրդի (Դավրիժեցի, էջ 472—473):

²⁶ Օրինակ, 1657 թ. Ֆարահաբադի հրեաների վերակացու իշխանն էր Միրզա Սադըր:

²⁷ Դավրիժեցի, էջ 475—476:

²⁸ ٩٨ ص ٣، نصرالله فلسفی،

²⁹ Նույն տեղում, էջ 68: Մոտավորապես նման իրավիճակի հանդիպում ենք այլ երկրներում: Օրինակ, միջնադարյան Գերմանիայում հրեաների՝

Հրեական համայնքը ևս սոցիալապես միատարր չէր նրանց մեջ կային արհեստավորներ, մանր ու խոշոր առևտրականներ: Դավրիժեցին առանձնապես շեշտում է Ֆարահաբադի հրեաների մասին, որոնք «հարուստը և ընչեղը էին, որք յուովք ի սոցանէ ունէին ի մէջ շուկային խանութս՝ ու է դուքան... և ոչ թէ շափաւոր էր ինչք խանութացն, այլ յուովք»³⁰: Նրանք հիմնականում զբաղվում էին առևտրով³¹:

Ինչպես մեծ գաղթի ժամանակ, այնպիս էլ նրանից հետո իրան էին գաղթեցվել նաև վրացիներ: Նրանք տեղաբաշխվել էին գլխավորապես Ֆարահաբադում, Ղազվինում, Շիրազում, ինչպես նաև Սպահանում ու նրա մոտակա գյուղերում³²: Վրացիների մի մասն ընդգրկվեց երկրի ղեկավար պաշտոններում, ինչպես նաև բանակում³³ և շփվելով ռազմաֆեոդալական դասի հետ, սկսեց ձուլվել և ընդունել մահմեդականություն³⁴:

Վրացական համայնքի վերաբերյալ Դավրիժեցու տվյալները համեմատաբար սակավ են: Առավել սուղ տեղեկություններ է նա հաղորդում իրանաբնակ գեբրերի³⁵ մասին: Սեֆևիների օրոք նրանք փոքրաթիվ էին և, իբրև այլակրոն,

միմյանց հետ վեճի ժամանակ գործում էր հրեական դատարանը, իսկ քրիստոնյաների հետ վեճի դեպքում՝ քաղաքային կամ հոգևոր դատարանը (տե՛ս М. Вишницер, Новые исследования по истории еврейских общин в средневековой Германии („Еврейская старина“, 1909, вып. IV, стр. 296).

³⁰ Դավրիժեցի, էջ 479:

³¹ Նույն տեղում, հմմտ. نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۹۸، اسكندر منشی، ج ۱، ص FIV:

³² Դավրիժեցի, էջ 132—135:

³³ Իրանում ադրբեջանական տարրի գործունեությունը կասեցնելու ուղղությամբ շահ Աբբաս Ա-ի վարած քաղաքականության հետևանքներից մեկն էր երկրի ղեկավար պաշտոններում և բանակում մեծ թվով վրացիների ընդգրկումը:

³⁴ Դավրիժեցի, էջ 133—135, հմմտ. نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۶۸-۶۹، اسكندر منشی، ج ۱، ص FIV:

³⁵ Գեբր, գարբ, գավր կամ գավուր (նշ. «անհավատ»): Սրանք զրադաշտականներ էին, որոնք համարվում էին բնիկ իրացիներ (տե՛ս نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۶۹، اسكندر منشی، ج ۱، ص FIV): Գեբրերի լեզուն շեշտակիորեն տարբերվում էր պարսկերենից (տե՛ս Զաքարիա Գանգրեցի, հ. Գ. էջ 42):

ենթարկվում էին իրանաբնակ փոքրամասնությունների նըկատմամբ կիրառվող ընդհանուր քաղաքականությունը: Շահ Աբբաս Ա-ն գերբերին եզդից, քերմանից, Շիրազից և այլ վայրերից տեղափոխեց Սպահան, ներգրավելով մայրաքաղաքի շինարարական աշխատանքներում³⁶: Նրանք բնակվում էին առանձին արվարձանում, որ կոչվում էր Գեբրաբադ (Դավրիժեցու մոտ՝ Գավրապատ)³⁷:

Բ) ՍԵՖԵՎԻՆԵՐԻ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ԵՐԿՐԻ
ԱՅԼԱԴԱՎԱՆ ՀԱՄԱՅՆՔՆԵՐԻ ՆԿԱՏՄԱՄԲ

Դավրիժեցու երկը պատկերացում է տալիս այլադավան համայնքների նկատմամբ XVII դ. առաջին կեսին Սեֆևիների, մասնավորապես շահ Աբբաս Ա-ի վարած քաղաքականության շատ կողմերի մասին:

«Պատմությունը» գալիս է հավաստելու, որ, ելնելով երկրի տնտեսական ու քաղաքական շահերից, Իրանը համայնքների տարբեր շերտերի նկատմամբ այլ նպատակներ էր հետապնդում:

Այսպես, ձգտելով իր շահերի համար օգտագործել Զուղաջի վաճառականներին ու նրանց կապիտալը, շահ Աբբաս Ա-ն նոր Զուղաջի գաղութի կազմավորման առաջին իսկ օրերից ըստ ամենայնի օժանդակում էր նրանց, ստեղծելով բարենպաստ պայմաններ նրանց առևտրական գործունեության համար, տալով մի շարք արտոնություններ, առևտրի ազատություն, անձի և դուլքի ապահովություն և այլն:

Վերևում արդեն ակնարկել ենք այն մասին, որ հայ խոյաները (Սաֆար, Նազար, Մելիք, Սուլթանում, Սարֆրազ

³⁶ Դավրիժեցի, էջ 457:

³⁷ Նույն տեղում, էջ 450, 460: Պ. Ռիտտիի հաղորդմամբ գեբերը XVIII դ. վերջին տեղափոխվեցին Հնդկաստան (П. РИТТНХ, նշվ. աշխ., էջ 177—178):

և այլն³⁸) դառնում են շահի առաջին հովանավորյալները, նրա մերձավորները, պալատի ցանկալի հյուրերը: «Ինքն շահն կոչէր զնոսա ի տուն և ի սեղան իւր, և պատուէր ընդ մեծամեծս իւր,—գրում է Դավրիժեցին,—այլ և պատուիրեալ էր իւրոց նախարարաց նոյնպէս առնել»³⁹: Սեֆյան կառավարական շրջանների և անձամբ շահի հետ Զուլայի վաճառականության սերտ կապի մասին վկայում են պատմիչի բերած բազմաթիւ փաստեր: «Յոյժ ընդունելիք էին խօջայ Սաֆարս և եղբայրն իւր խօջայ Նազարն առաջի Պարսից թագաւորին և իշխանացն նորա...»⁴⁰: Նման հովանավորութիւնը հնարավորութիւն է տալիս Զուլայի վաճառականներին ոչ միայն աշխուժացնելու և ընդլայնելու իրենց առևտրական գործունեութիւնը, այլև բարձր դիրք գրավելու պարսից արքունիքում: Զուլայեցիների ձեռքում կենտրոնացած էր խոշոր կապիտալ: Շարդենի վկայությամբ շահ Աբբաս Ա-ի և շահ Սեֆու օրոք հայ վաճառականների մեջ քիչ չէին միլիոնատերերը⁴¹: Ժամանակի աղբյուրների միաձայն վկայությամբ հայ վաճառականների միջոցով էր կատարվում Իրանի մետաքսի ողջ առևտուրը:

Մեծ էր նոր Զուլայի վաճառականների դերը այլ երկրներին, այդ թվում և Ռուսաստանի հետ Իրանի կապերի ընդլայնման գործում⁴²: Հայ վաճառականները մասնակցում էին

³⁸ Հիմնվելով Զուլայի Ամենափրկիչ վանքում եղած փաստաթղթերի, ինչպես նաև Դավրիժեցու տվյալների վրա, Հ. Տեր-Հովհաննէսը մանրամասն տեղեկութիւններ է տալիս Զուլայի մոտ երեք տասնյակ խոջայական տների վերաբերյալ (Հ. Տեր-Հովհաննէս, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 86—199):

³⁹ Դավրիժեցի, էջ 64:

⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 186:

⁴¹ سياحتنامه شاردن، ج ۳، ص ۲۲۱

⁴² 1660 թ. շուլայեցի հայ վաճառականների մի ընկերության կողմից (խոջա Զաքարիա Սարճատյանի միջոցով) Ալեքսեյ Միխայլովիչ ցարին ընծայած ակնազարդ գահը, որը «զուտ ոսկիից՝ ուներ իր վրա 876 մեծ և փոքր ադամանդ, ալ 1239 հակինթ և ընտելուզված էր 3 կարգ մարգարիտներով» (Հ. Առաքելյան, նշվ. հոդվ. («Գեղանիք», 1904, թիւ 1—10, էջ 18)). ներկայումս պահպանվում է Կրեմլի զինապալատում:

Իրանի դիվանագիտական միսիաներին (հաճախ որպես դեսպաններ)⁴³, կազմակերպում օտարերկրյա դեսպանությունների ընդունելություններ: Ականատես լինելով Իրանի հետ մետաքսի առևտրի պայմանագիր կնքելու նպատակով 1637 թ. Իրան ժամանած Հոլշտինյան դեսպանությանը խոջաներ նազարի և Սաֆարի՝ նոր Զուղայում ցույց տված ընդունելությանը, դեսպանության անդամ, խորհրդական Ադամ Օլեարիուսը վկայում է, որ նման ընդունելություն ցույց չէր տրվել երբեք, նույնիսկ շահի կողմից⁴⁴:

Դավրիժեցին վկայում է, որ Զուղայի խոջայությունն ակտիվորեն միջամտում էր ոչ միայն հայ համայնքի, այլև բուն Հայաստանի գործերին: Քիչ չեն փաստերը, երբ էջմիածնի հոգևորականությունը Զուղայի խոջայության օժանդակությամբ լուծել է հայ իրականության առջև ծագած այս կամ այն խնդիրը: Այսպես, շուղայեցիների և հատկապես խոջա նազարի ջանքերի շնորհիվ շահ Սեֆու օրոք էջմիածինն ազատվում է տարեկան 100 թուման պարտավորությունից (մուղադա), որի մուծումը 1617 թ. պարտադրվել էր Մելքիսեթ կաթողիկոսին՝ շահ Աբբաս Ա-ի կողմից⁴⁵:

Խոջաների միջամտությամբ է լուծվում միսիոներների կողմից Ս. Հռիփսիմեի առևանգված մասունքները հայերին վերադարձնելու հարցը⁴⁶: Հատկանշական է, որ շահի հետ բանակցություններ վարելիս խոջաները փաստորեն սպառնում էին շահին, որ եթե իրենց պահանջը չբավարարվի, ապա նվրոսպայում գտնվող շուղայեցի վաճառականներն այլևս չեն վերադառնա Իրան⁴⁷: Դա ծանրակշիռ պայման էր, որն

⁴³ Տե՛ս, օրինակ՝ Ղ. Ալիշան, Սիսական, էջ 443—444, П. РЯТТИХ, նշվ. աշխ., էջ 208:

⁴⁴ А. Олеарий, նշվ. աշխ., էջ 661—663:

⁴⁵ Տե՛ս շահ Սեֆու 1629 թ. հրովարտվող էջմիածինը տարեկան 100 թուման փիշքաշի պարտավորությունից ազատելու մասին (ՄՊՀ, պր. 2, վավ. 19, հմմտ. ՎՋամբոս, էջ 104, 211):

⁴⁶ Դավրիժեցի, էջ 186—187, ՄՊՀ, պր. 2, էջ 90, ՎՋամբոս, էջ 210:

⁴⁷ Դավրիժեցի, էջ 191:

ամենից շատ էր ստիպում իրանի կառավարությանը հաշվի
նստել ջուղայեցիների հետ:

Ջուղայեցի վաճառականները հաճախ էին թելադրում
իրենց կամքը նաև այս կամ այն կաթողիկոսին նշա-
նակելու կամ փոխելու հարցում⁴⁸:

Այս ամենը գալիս է հավաստելու խոջայության ակնա-
ռու դերը, որի համար պարարտ հող էր ստեղծում նրանց
նկատմամբ Սեֆեհների վարած հովանավորող քաղաքա-
կանությունը:

* * *

Սեֆեհները կարևոր նշանակություն էին տալիս նաև
հայ հոգևորականությանն իրենց կողմը գրավելու խնդրին,
նպատակ ունենալով օգտագործել նրա կապերը քրիստոնեա-
կան աշխարհի հետ, ինչպես նաև նրա ազդեցությունն ինչ-
պես իրանի, այնպես էլ Հայաստանի հայ բնակչության վրա:
Եթե դրան ավելացնենք և այն, որ հայ հոգևորականները
սերտ կապերի մեջ էին Ջուղայի վաճառականների հետ,
ապա պարզ կլինեն այն հիմքերը, որոնք թելադրում էին
իրանի կառավարությանը հանդես գալու զգույշ և հովանա-
վորող քաղաքականությամբ նաև հայ հոգևորականության
նկատմամբ: Այդ քաղաքականության վկայությունն են
սեֆյան շահերի հրովարտակները՝ էջմիածնի միաբաններին
և կաթողիկոսական նվիրակներին երկրի բոլոր նահանգնե-
րում ազատ երթևեկության իրավունք շնորհելու, վանքերից
սահմանված չափից ավելի հարկ չգանձելու, վանքապատկան
հողերի սեփականատիրական իրավունքների հաստատման ու
վերահաստատման մասին և այլն⁴⁹: «Պատմությունը» ևս
ընդգրկում է փաստեր, որոնք խոսում են իշխանություն-

⁴⁸ Օրինակ, ջուղայեցիները շրջոտնեցին Սահակ կաթողիկոսին, քանի
որ համակրում էին Դավթին (Դավրիժեցի, էջ 232):

⁴⁹ Տե՛ս ՄՊԷ, պր. 2, վավ. 6, 11, 14, 26, 27, 28, 38:

ների կողմից հոգևորականության նկատմամբ ցուցաբերված բարյացակամ վերաբերմունքի մասին:

Սակայն, դրա հետ մեկտեղ, Դավրիժեցու տեղեկությունները բացահայտում են Սեֆեիների քաղաքականության մի շարք այլ գծեր: Չնայած հրովարտականերով շնորհված արտոնություններին, հայ եկեղեցականների գործունեությունը ենթարկվում էր խիստ հսկողության: Դավրիժեցու տեղեկությունները վկայում են, օրինակ, թե հաճախ որպիսի դժվարությունների հետ էր կապվում շահի ռաղամի ձեռքբերումը, որն անհրաժեշտ էր կաթողիկոսության իրավունքի կամ հոգևոր այլ պաշտոններում հաստատվելու համար: Յուրաքանչյուր մեծ թե փոքր ձեռնարկի համար կառավարության թույլտվություն էր անհրաժեշտ: Իսկ վերջինս հաճախ կախված էր լինում առանձին խաների դիրքից, որը միշտ չէ, որ համահնչուն էր կենտրոնական իշխանության վարած քաղաքական գծին: Եթե Երևանի Ամիր-Գունա և Թահմազդդուլի խաները մեղմությամբ էին վարվում՝ հայ հոգևորականների հետ⁵⁰, ապա Մուհամմադդուլի-խանն աչքի էր ընկնում վերջիններիս նկատմամբ ընդգծված անբարյացակամությամբ:

Սեֆյան իշխանություններն իրենց հովանավորությունն իսկ ջանում էին ծառայեցնել արքունի գանձարանի հարստացմանը: Օգտագործելով պայքարը կաթողիկոսական աթոռի և հոգևոր պաշտոնների համար, նրանք հանդես էին գալիս պաշտոնների վաճառքով: «Արծաթով և կաշառք», «ղաբալայի և հարկի ի Պարսից թագաւորէն առնուին զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան և զսուրբ Աթոռն էջմիածին» — գրում է Դավրիժեցին⁵¹: Իշխանությունները հովանավորում էին այն հոգևորականներին, որոնց կաշառքն ավելի մեծ էր: Պատմիչը նկատում է. «Մեղքիսէթն առաւել ձեռնբաց և բազմատուր էր դրամօք և այլ իրօք՝ իշխանաց և զինուորաց..., վասն որոյ

⁵⁰ Դավրիժեցի, էջ 277, 294, 315:

⁵¹ Նույն տեղում, էջ 289—290, հմմտ. «Դիւան հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, էջ 49:

խանն և այլք ամենեքեան զՄելքիսէթի կաթողիկոսութիւնն կամէին, և ոչ զԴաւթին»⁵²: Մելքիսեթն ի վերջո կաթողիկոսության իրավունք ստացաւ՝ պարտավորվելով տարեկան 100 թուման վճարել արքունի դանձարանին⁵³: Դա փաստորեն մի լուծ էր, որ իշխանության կողմից դրվեց հայ եկեղեցու վրա: Մելքիսեթ կաթողիկոսն ի վիճակի չեղավ վճարել այդ գումարը, որը հետագայում բարդվեց էջմիածնի կաթողիկոսական աթոռի վրա և տարեցտարի ավելանալով, հասավ 600 թումանի: Դավրիժեցու երկում կարելի է գտնել մանրամասնություններ այն ժանր հետեանքների մասին, որ ունեցավ այդ պարտավորությունը և՛ հայ եկեղեցու, և՛ ժողովրդի համար: «Եվ այս եղև բռն ծանր,—գրում է պատմիչը,—և լուծ տաժանելի և անուր անխզելի ի վերայ սրբոյ Աթոռոյն էջմիածնի ի զուր և ի տարապարտուց և ամենայն

⁵² Դավրիժեցի, էջ 215—216:

⁵³ Նույն տեղում, էջ 221, ՄՊԶ, պր. 2, վավ. 12: Շահ Աբբասը Մելքիսեթին տուգանել էր 300 թուման (նրա երեք հանցանքի համար, որոնցից հիմնականը շահի հրամանին չանսալն էր (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 218): Երկար դեգերումներից հետո Մելքիսեթը պարտավորություն է գրում՝ 300 թումանը վճարել երեք տարվա ընթացքում: Դրանով նա ազատ է արձակվում և շահից ստանում օրինական կաթողիկոսության իրավունք: Սակայն, ինչպես նշում է Դավրիժեցին, «ի բուն մատեան արքունական դիւանի ոչ ըստ օրինակին էր գրեալ՝ որպէս էր ձեռագիր կաթողիկոսին, թէ երեք հարիւր թուման տամ, և ոչ այլ ինչ աւելի. այլ գրեալ էր շահն թէ, Մելքիսէթ կաթողիկոսն խնդրեաց զէջմիածնի կաթողիկոսութիւնն, և խոստացաւ ի տարին հարիւր թուման մուղադայ տալ ի դիւան թագաւորին, վասն որոյ և մեք շնորհեցաք նմա զիշխանութիւն կաթողիկոսութեան, զի նա վարեցէ՛ս (էջ 221): Իրոք, այդ է վկայում շահ Աբբաս Ա-ի մեզ հասած 1617 թ. հրովարտակը, որով հաստատվում են Մելքիսեթ կաթողիկոսի կաթողիկոսական իրավունքները, միաժամանակ շեշտելով, որ նա հանձն է առել ամեն տարի 100 թուման որպես փիշքաշ կանոնավոր կերպով վճարել պետական դանձարանին (տե՛ս ՄՊԶ, պր. 2, վավ. 12):

Վերոհիշյալ փոփոխության պատճառով այդ տուգանքի չափը շփոթություն է առաջացրել ուսումնասիրողների մոտ: Օրինակ, Մ. Օրմանյանն այդ պարտքը համարում է 300 թուման, վերապահությամբ նշելով, թե՛ ոմանք ասում են՝ 100 թուման 3 տարվա համար: (Տե՛ս Մ. Օրմանյան, նշվ. աշխ., մասն Բ, էջ 2338):

ադին Հայկա՛յ սուգ անմխիթար և տրտմութիւն անփարատելի
և կեղեցականաց՝ և աշխարհականաց»⁵⁴։ Կառավարութեան
ներկայացուցիչները դաժան միջոցներ էին գործադրում զան-
ձեկու համար հիշյալ գումարը ինչպես հոգևորականներից,
այնպես էլ աշխատավորներից։ Մեկքսեթի կողմից նույնիսկ
դրավ էին դրվել էշմիածնի սրբութունները, ի հույս՝ դուրս
գալու ստեղծված դրութունից⁵⁵։ Ի վերջո, ծանր վիճակից
ելք չդառնելով, Մեկքսեթ կաթողիկոսը դիմեց փախուստի,
ապաստանելով սկզբում Թուրքիայում, ապա Լեհաստանում։
Իշխանութունների հետապնդումներն ստիպում են փախուստ
տալ (Թուրքիա) նաև Սահակ կաթողիկոսին⁵⁶։

«Պատմութեան» մեջ քիչ չեն փաստերը հոգևորականնե-
րին տուգանքի ենթարկելու մասին։ «...Եվ զՄովսէս վար-
դապետն՝ և զՊօղոս վարդապետն՝ զսոսա երկոսեան կալիալ
(շահ Աբբասը—Լ. Դ.) արար ի կապանս, և պահանջեալ տու-
գանս ի նոցունց էառ երեք հարիւր թուման...»⁵⁷։ Նման վկա-
յութուններով հավաստվում է, որ տուգանքի գանձումը, որը
լայնորեն գործադրվում էր իշխանութունների կողմից (իբ-
րե արդյունավետ միջոց և օգտակար նաև արքունի գանձա-
րանի համար), մեծ չափով տարածվում էր նաև հոգևորա-
կանութեան վրա։

Կաթողիկոսական երկպառակութունների գաղջ մթնո-
լորտում ներհակ ուժերը հաճախ միմյանց հալածանքի էին
ենթարկում, իշխանութեան անունից «հիմնավորելով» իրենց
վարքագիծը։ Այս առումով՝ հենց իշխանութունների կրոնա-
հալած քաղաքականութեան ապացույց պետք է դիտել այն
փաստը, որ Սահակ կաթողիկոսն իր համախոհներով նպա-
տակ ունենալով ասպարեզից հեռացնել Պօղոս վարդապե-
տին, բազում մեքենայութուններից հետո ի վերջո նրան

⁵⁴ Դավրիժեցի, էջ 221—222։

⁵⁵ Նույն տեղում, էջ 222—228։

⁵⁶ Նույն տեղում, էջ 228—237։

⁵⁷ Նույն տեղում, էջ 217—218, տե՛ս նաև էջ 169—170, 283, 302, 362—363...

սպառնում է՝ «թէ այսուհետեւ քարոզես՝ լինիցիս թշնամի թագաւորին, և մահու և սպանման պարտական»⁵⁸։ Այսպիսի սպառնալիքը չէր կարող երկյուղ չծնել հետապնդվող վարդապետի և նրա բարեկամների մեջ, որոնցից «ոչ ոք իշխէր օգնել վարդապետին»։ Հետեանքը եղավ այն, որ Պողոսը գրավոր հրաժարական տվեց և իր կյանքի մնացորդն անցկացրեց անապատում։

Հոգևորականներն անմասն չեն մնացել և խոշտանգումներից, որոնց միջոցով իշխանությունները նրանց պարտադրել են իրենց կամքը։ Դավրիժեցիին այդ մասին շատ դժուր վազներ է պատկերել, այդ թվում այն հալածանքն ու խոշտանգումները, որոնց ենթարկվել է նույն Մելքիսեթ կաթողիկոսը՝ անհնազանդության պատճառով. «Հրամայեալ է քեզ Թահմազդուլի. զի զՄելքիսէթ կաթողիկոսն կալեալ տանջանօք շարշարեսցես, և զինքեան իսկ զմարմնոյ զմիսն կտրեալ ինքեան ուտեցուցես»⁵⁹։ Արքայական այս հրամանը ճշտությամբ ի կատար է ածվում⁶⁰։

Այս բոլորը փաստեր են, որոնք խոսում են հայ հոգեվորականության նկատմամբ սեփյան իշխանությունների վարած հովանավորող քաղաքականության հակառակ կողմի մասին։

* * *

Այլ բնույթ էր կրում Սեֆեհների քաղաքականությունը իրանաբնակ այլադավան համայնքների աշխատավորական զանգվածների նկատմամբ։ Եթե նկատի ունենանք իրանի հասարակական ստորին շերտերի տնտեսական ծանր կացությունն ընդհանրապես, ապա առավել հասկանալի կլինի այլազգի համայնքների լայն զանգվածների վիճակը, որոնք ոչ միայն կրում էին ֆեոդալական շահագործման լուծը, այլ նաև ենթարկվում կրոնական ու ազգային ճնշման։

Նշենք, սակայն, որ շահ Աբբաս Ա-ն արել է շատ բան իր

⁵⁸ Նույն տեղում, էջ 283։

⁵⁹ Նույն տեղում, էջ 207։

⁶⁰ Նույն տեղում, էջ 207—208։

կողմից տարագրվածներին ըստ ամենայնի սիրաշահելու, նրանց ետդարձի ճամփան փակելու համար: Անհրաժեշտ էին այնպիսի միջոցառումներ, որոնց շնորհիվ եկվորները հաշտվեին նոր ապրելակերպի հետ: Դավրիժեցին թվարկում է այդ միջոցառումները, մասնավորապես շեշտելով, որ շահը գաղթականների մի մասին ապահովեց բնակարաններով, այդ նպատակով նույնիսկ տեղահան անելով մահմեդականներին, հոգ տարավ նրանց հարկերով ծանրաբեռնելու և այն մասին, որ տեղի բնակչությունը, ինչպես նաև կառավարող շրջանները նեղություն չպատճառեն նրանց⁶¹: Այստեղ Դավրիժեցու խոսքը վերաբերում է Սպահանի և նրա շրջակայքի հայ գաղթականներին, որոնց մասին, այսուհանդերձ, պատմիչը թողել է նաև այսպիսի տողեր. «Եւ ազգն Հայոց՝ որք եկին յԱսպահան, զատ ի Զուղայեցւոց և յԵրեւանցւոց ամենեքեան չբաւորեցան... զի զոր ինչ ունէին վաճառեցին և կերան»⁶²: Ուրեմն, բարենպաստ պայմանները համատարած և տեական չեն եղել. ավելին, տարագրվածների մեծ մասին ուղեկցել է տնտեսական ծանր կացությունը: Այդ մասին վկայում է նաև Գուվեան, ըստ որի գաղթականներն ապրում էին աղքատ վիճակում և նույնիսկ դիմում էին մուրացկանություն⁶³:

Իբրև հետևանք՝ տարագրյալների հիմնած շատ բնակավայրեր շուտով ամայացան: Այսպես, իր կազմավորումից երկար չանցած տարրալուծվեց Մազանդարանի մեծ գաղթօջախը, որտեղ հայերը, վրացիները և այլք հազարներով մահանում էին հիվանդություններից ու սովից⁶⁴: Դավրիժեցու

⁶¹ Նույն տեղում, էջ 64—65: Այդ մասին շահի ֆերմանի թարգմանությունը տալիս է Հ. Տեր-Ղոզնյանցը (նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 46—47):

⁶² Դավրիժեցի, էջ 148—149:

⁶³ نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۲۰۳

⁶⁴ 1606—1609 թթ. մոլեզնած սովը մեծ զոհեր խլեց և Իրան հաստատված գաղթականությունից (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 88—92, հմմտ. «Մանր ժամանակագրություններ», հ. I, էջ 185, 239, 246, հ. II, էջ 283, 412 և այլն):

արտահայտությամբ՝ նրանք «ոչ մնացին և ոչ աճեցին, այլ օր յաւուր պակասեալ և վատնեալ սպառեցան, վասն դաժան և մգոահոտ և վնասակար օդոյն, որում ո՛չ էին ընտել»⁶⁵։ Ըստ Դավրիժեցու՝ Մազանդարան գաղթեցված տաս հազար ընտանիքից 1659 թ. մնացել էր ընդամենը 400-ը⁶⁶։ Հակառակ տեղեկություն է տալիս Պիեդրո դելա Վալեն, որի հաղորդմամբ այդ շրջանում բնակչութիւնը գաղթից հետո աճեց և հասավ մի քանի հազար ընտանիքի⁶⁷։ Սակայն այս տեղեկութիւնը չի հաստատւում, և Դավրիժեցու հաղորդման հավաստիութիւնը կասկած չի հարուցում, քանի որ նույն փաստի մասին հիշատակում են նաև Շարդենը, Տավերնյեն և այլք⁶⁸։

Դավրիժեցին հաղորդում է, որ Ֆարահաբադի անբարենպաստ կլիման և այլևայլ դժվարութիւնները վրացիներից ևս մեծ քանակությամբ զոհեր խլեցին։ Խոսելով Կախեթից տարագրված վրացիների մասին, որոնց սկզբում նույնպես «հտուն... զտեղիս տանց և այգեստանաց՝ և անդաստանաց»⁶⁹, պատմիչը վկայում է, որ չկարողանալով ընտելանալ Իրանի ինչպես կլիմային, այնպես էլ «կենցաղավարութեանը», նրանք «սկսան կոտորիլ և մեռանիլ. և ի սակաւ ժամանակս այնքան կոտորեալ մեռան, հազիվ թէ ի տասնէն մէկն մնաց»⁷⁰։ Իսկ մնացյալները մեծ դժվարութիւններ կրելուց հետո «եղեն աղքատք և չքաւորք»։ Նյութական ծայրաստիճան սուղ պայմաններն ստիպում են նրանց բողոք բարձրացնել, որին ի պատասխան կրոնափոխութեան վերաբերյալ շահի

⁶⁵ Դավրիժեցի, էջ 456։

⁶⁶ Նույն տեղում։

⁶⁷ نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۲۱۱

⁶⁸ 88' u ۲۶ ص ۴، ج ۴، سياحتنامه شاردن (Շարդենի հաղորդմամբ,

Մազանդարան գաղթեցված 30 հազար հայ և վրացի ընտանիքներից 40 տարի անց մնացել էր միայն 400 ընտանիք), ۷۱۶ ص سفرنامه تاورنیه،

P. Sykes, նշվ. աշխ., էջ 181, Մ. Թադիադյան, նշվ. աշխ., հ. Ա., էջ 175, Н. Пигулевская [и др.], նշվ. աշխ., էջ 277։

⁶⁹ Դավրիժեցի, էջ 133։

⁷⁰ Նույն տեղում։

առաջարկի ընդունումը նրանց կողմից դարձյալ չի փրկում դրուժյունը⁷¹:

Շիրադում և Ասուփաս կոչված վայրում հաստատված վրացիները լեռն սպառնացան պէս պէս կերպիւ, և մնացեալքն ամենեքեան միահաղոյն դարձան յանօրէն յօրէնսն Մահմե-տի»⁷²: Նման պայմաններում, բնականաբար, հաճախակի էին գաղթականների փախուստի փորձերը հայրենիք կամ այլ վայրեր⁷³, որը ստիպում էր սեֆյան իշխանութիւններին, երկրի որոշ շրջաններում խստագույն հսկողութիւն սահմա-նելու և արգելելու գաղթականների տեղափոխութիւնն այլ վայր: Այսպես, Ֆարահաբադից բնակիչները հեռանալ կարող էին միայն քալանթարի հատուկ թույլտվութիւնը ներկայաց-նելու դեպքում, իսկ թույլտվութիւնը ենթադրում էր անպայ-ման վերադարձ, քանի որ Քբաղաքապետն նախ առնու ի գնացողէն փոխանակ անձին նորա զայլ ոք յերաշխի, և ապա տայ նմա թուղթ...»⁷⁴: Նույնպիսի արգելք էր սահ-մանված Սպահանում⁷⁵: Նման միջոցառումների կարիքը, ըստ երևույթին, շարունակ եղել է մեծ գաղթի ժամանակից ի վեր, որից կես դար հետո էլ Դավրիժեցիին արձանագրել է, որ հայ գաղթականները «հեծեն, յոգուց հանեն, հաշին և մաշին, դի թերևս զերծցին յաշխարհէն Պարսից՝ կամ յայտնի և կամ ի ծածուկ գնալ յաշխարհն Հայոց՝ և ո՛չ կարեն: Քանզի ո՛չ տան թոյլ Պարսիկքն ելանել յերկրէն իւրեանց...»⁷⁶:

71 Նույն տեղում: Այդ մասին տե՛ս ստորև:

72 Նույն տեղում, էջ 135:

73 XVII դ. 40-ական թվականներին Հին Զուղա էին վերադարձել մեծ թվով գաղթականներ (տե՛ս С. Тер-Аветисян, նշվ. աշխ., էջ 80):

74 Դավրիժեցի, էջ 457:

75 Նույն տեղում, էջ 149:

76 Նույն տեղում, էջ 70:

Նշենք, որ գաղթից տարիներ անց տնտեսական ու քաղաքական հան-գամանքների թելադրանքով Իրանն ստիպված էր Արարատյան երկրի ամալացած շրջանները կրկին կյանքի կոչելու նպատակով վերաբնակեցնել մեծ թվով գաղթականների (Հ. Ժամկոչյան [և այլք], Հայ ժողովրդի պատ-մութիւն, Երևան, 1975, էջ 636): Սակայն, ըստ երևույթին, Իրանի որո-շակի շրջաններում ու քաղաքներում, որտեղից գաղթականների վերադարձը

Իրա հետ մեկտեղ, վարելով ձուլման քաղաքականություն, Իրանի կառավարող շրջանները և շիա բարձրաստիճան հոգևորականությունը ձգտում էին այլակրոն փոքրամասնություններին մահմեդականություն պարտադրել⁷⁷։

Դավրիժեցու երկն այդ քաղաքականության պերճախոս վկայությունն է, որտեղ հանգամանորեն պատկերված են իրանաբնակ փոքր ժողովուրդների կրոնական հալածանքը և նրանց դիմադրությունն ընդդեմ այդ քաղաքականության։

Պատահական չէ, որ ձուլման քաղաքականությունն իրականացնելու ամենատարածված եղանակը կրոնափոխությունն էր։ Հայտնի է, որ իսլամը և շարիաթի օրենքները մեծ դեր են խաղացել Արևելքի երկրների սոցիալ-տնտեսական կյանքում։ Ֆ. Էնգելսի բնորոշմամբ՝ իսլամը «պատմական մեծ շրջադարձ» է եղել այն երկրների համար, որտեղ նա հանդիսացել է տիրապետող գաղափարախոսություն⁷⁸։

Սեֆևիների օրոք շիիզմը տիրող դասի ձեռքում զենք դարձավ՝ միավորելու Իրանի տարացեղ շրջանները մի ամբողջության մեջ, ի հակակշիռ սուլեյմի, որի նկատմամբ ոչ պակաս մոլեռանդ թշնամանք գոյություն ուներ, քան՝ քրիստոնեություն։

Ճիշտ է, շահ Աբբաս Ա-ի թագավորության օրոք կրոնական մոլեռանդությունն Իրանում որոշ չափով քողարկված էր և ձեռք էր բերել նոր երանգներ։ Եթե նախքան այդ Իրանի շահնշահների կրոնական անհանդուրժողականությունը կարող էր առիթ տալ այնպիսի միջադեպերի, որպիսին, օրինակ, նկարագրում է Քերզոնը⁷⁹, ապա շահ Աբբաս Ա-ն, ելնելով

նպատակահարմար չի դիտվել, ընդհակառակը, մշտապես արգելք է սահմանվել։

⁷⁷ Տե՛ս Հ. Դ. Փափազյան, Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը («Բանբեր Մատենադարանի», 1956, №3)։

⁷⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс, Соч., т. XIV, стр. 656.

⁷⁹ Քերզոնի հաղորդման համաձայն, երբ 1561 թ. Անտոնի Զենկինսոնն իվան Ահեդի և Անզլիայի թագուհի էլիզաբեթի կողմից ներկայացավ շահ Քահմասպին և հանձնեց նրանց բարեկամական նամակները, շահը պատասխանեց. «...մենք անհավատների հետ բարեկամության կարիք չու-

իր քաղաքական ու տնտեսական շահերից, ոչ միայն զիջումներ էր անում քրիստոնյաներին, այլև պատրաստ էր նրանց համոզել, որ ինքը «քրիստոնեասեր» է: Այս կերպ, ավանդական կրոնական անհանդուրժողականությունը զուգակցվում էր նրան տրամագծորեն հակառակ քաղաքականության հետ: Իրա հետևանքով, ինչպես նաև որոշ աղբյուրների սուբյեկտիվ հաղորդումների պատճառով պատմական գրականության մեջ շահ Աբբաս Ա-ի՝ քրիստոնյաների նկատմամբ վարած կրոնական քաղաքականությունը, նրա դրդապատճառներն ու հետևանքները տարբեր գնահատականների են արժանացել:

Իսբանդար Մունշին, խոսելով «աստծո ստվեր», «նորին սրբություն» շահ Աբբաս Ա-ի կողմից քրիստոնյաներին բռնի հավատադիմություն հնթարկելու մասին, այն արձանագրում է որպես «բարի գործ»՝ կատարված «արքայի աշխարհարար ծայնի» թելադրանքով, հօգուտ մահմեդականացվող քրիստոնյաների⁸⁰: Նասրուլլա Ֆալսաֆին շահ Աբբաս Ա-ի կրոնական հանդուրժողականության և «քրիստոնեասիրության» հիմքում դնում է նրա մեծահոգությունն ու անձնական բարեմասնությունները⁸¹: Ըստ Մուհամմադ Փարանգի՝ «շահ Աբբասը ոչ միայն Իրանի շահնշահն էր, այլև ողջ աշխարհի հանճարը և երկրագնդի բոլոր քրիստոնյաների լուսատունն ու աչքը»⁸²: Հ. Տեր-Հովհանյանցի կարծիքով քրիստոնյաների և հատկապես հայերի նկատմամբ շահ Աբբաս Ա-ի բռնությունները «մեծամեծների» դրդմամբ էին կատարվում⁸³: Ա. Ալպոյաճ-

նենը: Իվ այդ «անհավատին» պալատից դուրս տարան ու նրա ոտնահետքերը «մաքրելու» համար մոխիր ցանեցին ճառապարհին (տե՛ս

۷۷ (نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۷۷):

⁸⁰ اسکندر منشی، ج ۲، ص ۹۶۰

⁸¹ Ն. Ֆալսաֆին միաժամանակ նշում է, որ շահ Աբբասի սիրալիրությունը քրիստոնյաների նկատմամբ թացի նրա պայծառատեսությունից և ազատամտությունից, ունի նաև քաղաքական պատճառ (توضیح الله)

^{7۷} (فلسفی، ج ۳، ص ۷۷):

⁸² محمد پرنگ، ص ۲۰۸

⁸³ Հ. Տեր-Հովհանյանց, նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 76:

յանը նրա կատարած կրոնական հալածանքի մասին ասում է, որ դա միայն փորձ էր, որը «ձախողեցաւ, և Շահը... շուտով դադրեցուց կրօնական հալածանքը»⁸⁴։ Շատ հեղինակներ, ի տարբերություն այլոց (Պիեդրո դելա Վալե), շահ Աբբաս Ա-ի համար խորթ են համարել կրոնական մոլեռանդությունը⁸⁵։

Դավրիժեցու «Պատմությունն» իր ընդգրկած փաստերով և անաչառությամբ առավել հաստատուն խոսք է ասում տարակարծությունների տեղիք տված սուլյն հարցի վերաբերյալ։

Այս պարագան անհրաժեշտություն է ստեղծում առանձին անդրադառնալու շահ Աբբաս Ա-ի կրոնական քաղաքականության հարցին։

Ինչպես ասվեց, շահ Աբբաս Ա-ից մեծ ջանքեր պահանջվեցին գաղթականության ետդարձն արգելելու համար։ Սակայն արգելելու ամենամեծ միջոցը հմուտ պետական գործիչը տեսնում էր քրիստոնյաներին նաև սիրաշահելու մեջ։ Նրա «քրիստոնեասիրական» խոշոր քայլերից էր եկեղեցիներ կառուցելու թույլտվությունը։

Դավրիժեցին այս փաստը դիտում է իբրև հայերին իրանի հետ կապող գլխավոր օղակներից մեկը։ Եկեղեցիներ հիմնվեցին «յամենայն տեղիս ի Զուղայ և ի գեղօրայս... մեծանիստ և բարձրաշէն»⁸⁶։ Միայն նոր Զուղայում XVII դ. 20-ական թվականներին արդեն քսանից ավելի եկեղեցի կար⁸⁷։ Աղբյուրները մեծ թվով վկայություններ են պահպանել այն մասին, թե ինչպես շահ Աբբասն անձամբ մասնակցում էր քրիստոնյաների տոնախմբություններին, եկեղեցա-

⁸⁴ Ա. Ալպոյաեյան, նշվ. աշխ., մասն Գ, էջ 184։

⁸⁵ Տե՛ս, օրինակ՝ Н. Пигулевская [и др.], նշվ. աշխ., էջ 278, Г. Эзов, նշվ. աշխ., էջ XIII, ԳՏՎ «... احمد تاج بخش، ايران...» ص

⁸⁶ Դավրիժեցի, էջ 65, 276։

⁸⁷ Г. Эзов, նշվ. աշխ., էջ VI։

Անշուշտ, չափազանցված է Ա. Օլեարիուսի նշած թիվը. ըստ նրա, միայն Ղազվինում և Թավրիզում հայերն ունեին 500 եկեղեցի (տե՛ս նշվ. աշխ., էջ 570)։

կան ծիսակատարութիւններին: Ավելին, նա «Հայրաբար» հոգում էր, որ քրիստոնյաներն իրենց կրոնական տոները պատշաճորեն անցկացնեն⁸⁸: Այդ ամենն անհրաժեշտ էր ոչ միայն շարքային քրիստոնյաներին, այլև հոգևոր ու աշխարհիկ բարձր խավերին սիրաշահելու համար:

«Եւ այնքան համարձակութիւն ետ շահն քրիստոնէից,— դրում է Դավրիժեցին,—մինչ ի հրապարակս և ի շուկայս, թէ հանդիպէր կագ և կոիւ քրիստոնէից ընդ մահմետականաց, համահաւասար զմիմեանս հարկանէին և հայհոյէին առանց երկիւղի»⁸⁹: Իսկ եթե քրիստոնյայի և մահմեդականի միջև ծագած վեճը պարզելու առիթ էր լինում, շահը «զքրիստոնեայս իրաւացուցանէր և զմահմետականս դատապարտէր»⁹⁰: Անշուշտ, դա պետք է առաջ բերեր մահմեդականների զայրույթը: Պետք է ենթադրել, որ բողոքող մեծամեծների թվում, որոնց մասին խոսում է Դավրիժեցին, եղել են առաջին հերթին շիա բարձրաստիճան հոգևորականութեան ներկայացուցիչները, որոնք անտարբեր չէին ընդունի «անհավատների» նմանօրինակ ազատութիւնը⁹¹: Դավրիժեցու հաղորդմամբ ի պատասխան դրա, շահը բողոքողներին տալիս է հետեւյալ սրտաբաց բացատրութիւնը. «...Մի վշտանայք՝ և մեղադրէք ինձ, զի ես բազում ծախիւք, ջանիւք և հնարիւք հաղիւ թէ կարացի բերել զնոսա յայս յաշխարհս. ո՛չ թէ վասն օգտի նոցա՝ այլ վասն օգտի մեր՝ զի աշխարհս մեր շինեսցի և ազգն մեր յաւելցի»: Այնուհետև՝ «և վասն

⁸⁸ Դավրիժեցի, էջ 234, 302, հմտ. «نصرالله فلسفی», ج ٣, ص ٥٨٢

⁹⁰ Դավրիժեցի, էջ 65:

⁸⁹ Դավրիժեցի, էջ 65:

⁹⁰ Նույն տեղում:

⁹¹ Այդ հարցում անտարբեր չի կարողացել մնալ նույնիսկ Թուրքիան: Օսմանյան սուլթան Մուրադ Դ-ն դեսպան է ուղարկում Աբբաս Ա-ի մոտ և հայտնում, որ չպետք է իրանի քրիստոնյաներին ազատութիւն տալ՝ հադնելու մահմեդականների համար սրբազան համարվող կանաչ գույնի զգեստներ: Շահը զավեշտորեն պատասխանում է, որ երբ սուլթանը կանաչ խոտն ուտող անասուններին արգելք լինի, այն ժամանակ էլ ինքը կկատարի նրա պահանջը (ص ٨١, ج ٣, «نصرالله فلسفی»):

այնորիկ առնեմ ես զայս սէրս ընդ նոսա, զի այսու կապեալ մնայցեն յաշխարհս մեր...»⁹²։ Ինչպես տեսնում ենք, Դավրիժեցու մոտ որոշ պարզունակությամբ, սակայն ճշմարտացիորեն բացահայտված է շահի նպատակը, որը հաստատվում է նրա հետագա քայլերով։ Որպես «բարություն» հայ գաղթականներին, նրանց վերջնականապես իրենց հայրենիքից կտրելու դիտավորությամբ շահը փորձ կատարեց մինչև իսկ քանդել էջմիածնի տաճարը և այն տեղափոխել Իրան (1614—1615 թթ.), քանի որ «ի վերայ Աջոյն և էջմիածնի ամենայն ազգն Հայոց կապեալ կան»⁹³։ Սակայն այդ նախագիծն ավարտվեց էջմիածնի վանքի մի քանի քարերի և լուսավորչի Աջի փոխարկումով Իրան⁹⁴։

Շահ Աբբաս Ա-ի «քրիստոնեասիրությունը» դրսևորվում էր նաև եվրոպական պետությունների նկատմամբ, որոնց հանդեպ շահը նույնպես երկդիմի քաղաքականություն էր վարում։

Մի կողմից նա ջանում էր հայերին հեռու պահել եվրոպական պետությունների և հատկապես Հռոմի ազդեցությունից ու նրանց խնամակալությունից⁹⁵, քանզի Հռոմի կողմից հայ եկեղեցու ենթարկումն իրեն կնշանակեր կաթոլիկության կողմը գրավել նաև իրանահայերին և հատկապես ջուղայիցիներին։

Միաժամանակ, ձգտելով Եվրոպայի հետ առևտուրը կատարել առանց Թուրքիայի միջնորդության և վերջինիս դեմ ունենալ եվրոպական պետությունների աջակցությունը,

⁹² Դավրիժեցի, էջ 66։

⁹³ Նույն տեղում, էջ 200—201։

⁹⁴ Դավրիժեցին անձամբ գնացել է Սպահան և տեսել էջմիածնի վանքի տեղափոխված քարերը (Դավրիժեցի, էջ 213)։

⁹⁵ Իրանում կաթոլիկ միսիոներների գործունեության մասին տե՛ս Տ. Հ. Հակոբյան, Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիոներների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII—XVIII դդ.), («Արևելագիտական ժողովածու», հ. I, Երևան, 1960), Վ. Բալբուրդյան, Նոր Զուղայի հայկական գաղութը և կաթոլիկ միսիոներների կազմակերպությունները (ՀՍՍՀ ԳՍ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1964, № 9) և այլն։

շահն անհրաժեշտ էր համարում քրիստոնյա Եվրոպայի և հատկապես պապի առաջ հաճոյանալ ու նրա բարեկամութիւնն ու օժանդակութիւնը կորզել: Այդ պատճառով նա եվրոպական պետութիւններին շնորհել էր լայն արտոնութիւններ, դրան ավելացնելով նաև իր արտակարգ «քրիստոնեասիրութիւնը»՝ ծայրահեղութիւնների հասնող ցուցամոլութեամբ մասնակցելով կրոնական ծեսերին, գինի խմելով և այլն, որի մասին վկայում են ժամանակակիցները. հատկապես՝ Ավգուստինյան միաբանութեան միսիոներ Անտոնիո դե Գուլեան և Պիեդրո դելա Վալեն:

Շահ Աբբասի շռայլ հովանավորութիւնից ավելի թեւովորված, կաթոլիկ միսիոներները պարսից պալատում ժրջան բանակցութիւններ են վարում՝ Իրանի քրիստոնյաներին կաթոլիկացնելու և մահմեդականութիւն ընդունածներին քրիստոնեութեան վերադարձնելու ուղղութեամբ⁹⁶:

Շահի երկակի դիրքը, անշուշտ, առիթ էր տալիս իր համար նաև անախորժութեան, մասնավորապես, երբ հարկ էր լինում հարթել եվրոպացիների և իրանահայերի հետ կապված այս կամ այն կնճռոտ հարցը: Նման կացութիւններն ստիպում էին շահին՝ ըստ ամենայնի խուսանավել, հաճախ կանգնեցնելով կողմերից մեկին մերժելու անցանկալի անհրաժեշտութեան առջև: Այսպես, եվրոպացիներին բավարարած լինելու համար, հակառակ հայերի պահանջի, նա ազատ է արձակում երկու պատրիկներին, որոնք Ս. Հռիփսիմեի տաճարից գողացել էին հայերի համար նվիրական մասունքները և գաղտնի տարել Սպահան՝ այնտեղից Եվրոպա փոխադրելուս դիտավորութեամբ⁹⁷: Սակայն այս

⁹⁶ Այս հարցում շահ Աբբասն ակնհայտ դիջում է հանդես բերել և հրաման արձակել՝ վերստին քրիստոնեութիւն ընդունողներին արգելք չլինելու մասին (տե՛ս Զաքարիա Քաճաճեցի, հ. Ա, էջ 21):

⁹⁷ Դավրիժեցի, էջ 178—191: Ուշագրավ է, այսպես ասած՝ պայքարը մասունքների համար, որ լռելայն տարվում էր Եվրոպայի և շահի միջև, որոնցից յուրաքանչյուրը լավ էր գիտակցում ժողովրդի ավանդական պաշտամունքը վայելող մասունքների կարևորութիւնը նրան «հրապուրելու» գործում:

նույն անձանց խնդիրքը՝ իրենց տալու մասունքների գեթ մի մասը, շահը մերժում է և գրում Սպահան՝ խոջա Սաֆարին, թե «յաղագս շնորհի երեսաց ձերոց՝ և ըստ յօժարութեան սրտից ձերոց, առի զնշխարս սրբոցն ձերոց ի Ֆուանկաց՝ և պարգևեցի ձեզ»⁹⁸,

Երբ 1601/2 թ. Իսպանիայի թագավոր Ֆիլիպ Գ-ի հրամանով Անտոնիո դե Գուվեան շահին ուղղակի առաջարկում է, որ վերջինս հրամայի հայոց կոթողիկոսին՝ հնազանդվելու պապին, շահը նույնպես մերժում է, չնայած իր «հավատարմությանը» վերջինիս⁹⁹,

Բայց ահա 1607 թ., երբ Իրանի կառավարությունը նորից է առաջարկ ստանում (երկու կաթոլիկ կրոնավորի միջոցով) Ջուղայի հայությունն ստիպելու՝ հնազանդվել Հռոմին, շահն այս անգամ որոշում է դրական պատասխան տալ (չնայած իր «հավատարմությանը» հայերին)՝ իրականացման շեմին տեսնելով Եվրոպայի հետ կապված իր ակնկալությունները։ Սակայն շուտով ամեն ինչ փոխվում է։ Ինչպես հաղորդում է Գուվեան, մի քանի օր հետո, երբ լուր է հասնում, որ գերմանական կայսր Ռուդոլֆ Բ-ն օսմանյան սուլթանի հետ դաշն է կնքել¹⁰⁰, շահը վերահիշյալ կաթոլիկներին զայրույթով պատասխանում է. «Երբ քրիստոնյա թագավորներն իրենց խոստումներից հրաժարվում են և թշնամու հետ դաշն կնքում, դուք ուզում եք իմ երկրում եկեղեցիներ ունենալ, հայերին ձեզ ենթարկել և բարձրաձայն կոչնա՞կ զարկել։ Հանցանքն իմն է, որ ձեր զանգերը չեմ ջարդում և եկեղեցիները չեմ քանդում ու ձեզ իմ հողից չեմ վռնդում»¹⁰¹,

Այսուհանդերձ, շահ Աբբասը գրավոր պայման էր կնքել

⁹⁸ Նույն տեղում, էջ 192: Դավրիժեցին գրում է, որ 1658 թ. Սպահանում խոջա Սաֆարի տանը տեսել է այդ մասունքները (նույն տեղում, էջ 196):

⁹⁹ نصرالله فلسفی، ج ٣، ص ٦٨

¹⁰⁰ Տե՛ս Միավատորոկի դաշնագիրը (А. Новичев, նշվ. աշխ., էջ 42):

¹⁰¹ نصرالله فلسفی، ج ٣، ص ٨٤

կաթոլիկների հետ Օսմանյան Թուրքիայից գրավելիք յուրաքանչյուր քաղաքում մի եկեղեցի կառուցել, եթե Իսպանիայի թագավորն իր տված խոստումներին հավատարիմ մնա, այսինքն՝ օսմանյան սուլթանի դեմ պատերազմի մեջ մտնի և Իրանին հրետանի ու զինվորական մասնագետներ տրամադրի: Այդ դեպքում ինք էլ կթուլլատրեր, որ քրիստոնյա բարոդիչները ողջ Իրանում քրիստոնեության տարածմամբ ղրաղվեն¹⁰²:

Այսպիսով տեսնում ենք, թե քաղաքական ու տնտեսական ինչպիսի նկրտումներ կային շահ Աբբաս Ա-ի «քրիստոնեասիրության» ետևում:

Իհարկե, շատերն էին հասկանում շահին: Սակայն դա չի խանգարել նրա՝ քրիստոնեասեր թագավորի այն համբավին, որ պատմական գրականության մեջ արձանագրվելուց առաջ բերներեբրան շրջել է ինչպես նրա կենդանության օրոք, այնպես էլ հետագայում: Չհաշված այն իրողությունը, որ, չափազանց մեծ կարևորություն տալով իր այդօրինակ համբավի տարածմանը, պարսից արքան անձամբ է ղրաղվել այդ խնդրով¹⁰³, այդ հարցում նպաստավոր այլ շատ հանգամանքներ են եղել: Իրանի բարգավաճման համար կատարած հիրավի մեծ ծառայությունների ֆոնի վրա քրիստոնյաներին ցույց տված նրա յուրաքանչյուր «բարեգործությունը», անկախ նրա հետապնդած նպատակներից, դիտվել է իբրև քրիստոնեասիրության օրինակ: Քիչ դեր չի խաղացել նաև այն հակադրությունը, որ օբյեկտիվորեն ստեղծվել է քրիստոնյաների նկատմամբ շահ Աբբաս Ա-ի և այլոց վարած քաղաքականության միջև (հարևան Թուրքիայում քրիստոնյաների առավել վատթար վիճակը և նրանցից շատերին շահի ապաստան տալը, այնուհետև, շահ Աբբաս Ա-ից

¹⁰² Նույն տեղում, էջ 73:

¹⁰³ Բավական է նշել, օրինակ, այն փաստը, որ նա, ծպտված շրջելով դադթականների մեջ, քարոզում էր, թե շահը «քաղցր աչքով» է նայում քրիստոնյաներին (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 199): Թեև միշտ չէ, որ դա տվել է ցանկալի արդյունք, այսուհանդերձ, որոշ նշանակություն ունեցել է:

հետո, հատկապես սեֆյան վերջին թագավորների օրոք ֆանատիկ կրոնամոլությունն ու քրիստոնյաներին բացահայտ հալածելը և այլն)¹⁰⁴։

Վերջապես, շահ Աբբաս Ա-ն «քրիստոնեասեր» թագավոր էր հայ խոջայություն մեծ մասի համար։ Ակադ. Ա. Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ՝ «Հայաստանի ավերողը նրանց (խոջաների—Լ. Դ.) աչքում դառնում էր նրա վերականգնողը։ Դավրիժեցին զուր չէր հարկ համարում մանրամասնորեն հերքել Շահ-Աբբասի քրիստոնեասիրության, աշխարհաշինության ու խաղաղասիրության մասին տարածված զրույցները»¹⁰⁵։

Իրոք, Դավրիժեցուն էր վիճակված ճշմարիտ խոսք ասելու շահ Աբբաս Ա-ի քողարկված նպատակների մասին և տալու նրա վարած քաղաքականության դիմակադերձ պատկերը։ Լինելով հոգևորական, պատմիչն ավելի լավ էր ըմբռնում քրիստոնյաներին տված կրոնական «ազատության» էությունը և, մասնավորապես, հայոց եկեղեցու ու հայ համայնքի դեմ դրսևորվող կրոնական հալածանքների բնույթը։

Դավրիժեցին վկայում է Աբբաս Ա-ի՝ քրիստոնյաներին մահմեդականացնելու բազմազան մեթոդների ու դեպքերի մասին։ «Պատմության» մեջ կարմիր թելի պես առկա է այն իրողությունը, որ «քրիստոնեասեր» շահ Աբբասը մշտապես հետամուտ է եղել քրիստոնյաներին մահմեդապանացնելուն¹⁰⁶։

¹⁰⁴ Նույնիսկ Դավրիժեցին, ցավով արտահայտվելով շահ Աբբաս Ա-ից հետո հայերի վիճակի մասին, այն համեմատում է Աբբաս Ա-ի ժամանակի հետ և ասում. «Թագաւորն Շահաբաս (Ա—Լ. Դ.)... թէպէտ սուտ և սնոտի և ոչ ճշմարտութեամբ, սակայն սէր ցուցանէր» (Դավրիժեցի, էջ 68)։

¹⁰⁵ Ա. Հովհաննիսյան, նշվ. աշխ., գիրք II, էջ 104։

¹⁰⁶ Խոսքն առավելապես հայերի, նաև վրացիների հոծ զանգվածների մասին է (իրանաբնակ քրիստոնյաների մեծամասնությունը հայեր էին)։ Ինչ վերաբերում է հայ խոջայությանը, մեծահարուստ վաճառականներին, ապա նրանց նկատմամբ կրոնական հարցում ևս շահը զիջումներ էր անում և հաճախ ստիպված էր լինում զսպել իր կրոնական կրքերը։ Այդ մասին վկայում է նաև Շարդենը (տե՛ս էջ 3, ج ٣، سياحتنامه شاردن)։

և նրանց հետ շփվելիս շահի յուրաքանչյուր քայլը վերջանում էր հավատուրացության առաջարկով:

Առանձնապես օգտագործվում էր բրիստոնյաների՝ նյութական ծանր կացության մեջ գտնվելու հանգամանքը: Այսպես, 1608 թ. Սպահանում հաստատված գաղթականներին, որոնք ծայր աստիճանի չքավորության էին հասել և օգնություն էին խնդրում շահից, վերջինս խոստացավ օգնել և 400 թուման տրամադրել նրանց այն պայմանով, որ երեք տարուց հետո պարտքը չվերադարձնելու դեպքում նրանք կամ մահմեդականություն ընդունեն, կամ իրենց զավակներին հանձնեն թագավորին՝ իբրև ծառա. ընդ որում, «զգինս ուստերաց չորս թուման ասաց, և զգինս դատերաց երեք թուման»¹⁰⁷, 1613 թ.. երբ շահ Աբբասը պահաջեց այդ գումարը, տարագրյալները պատրաստ չէին վճարելու, քանի որ ստացած գումարով հազիվ էին կարողացել իրենց գոյությունը քարշ տալ: Շահական պաշտոնյաների պատճառած սոսկալի տանջանքներից հետո, որոնց մանրամասն նկարագրությունը գտնում ենք Դավրիժեցու մոտ, հայերը որոշում են իրենց զավակներին հանձնել շահին: Սակայն շահը հրաժարվեց այդ երեսաններից: Դավրիժեցին նշում է, որ երկու պատճառ են ենթադրում. ըստ ոմանց, շահը խղճաց ժողովրդին՝ տեսնելով նրա աղիողորմ լացուկոծը երեսանների համար: Բայց պատմիչն իրավացիորեն ավելի հավանական է համարում մյուս կարծիքը, ըստ որի, շեղվելով իր խոստումից, շահը մտադրվեց մահմեդականացնել բոլորին և ոչ թե լոկ երեսաններին:

Շահի զինվորներին ի վերջո հաջողվեց կրոնափոխ անել խոշտանգումներից մահամեծ ու խեղանդամ դարձած սպահանցիների մեծ մասին (թեև, պատմիչի վկայությամբ, հավատուրացությունը միայն առերես էր)¹⁰⁸:

Դրությունը չէր կարող փոխել և եվրոպացի միսիոների միջամտությունը, որը հայերին առաջարկում է իր օգնությունը՝ անվերադարձ տալով նրանց 250 թուման, հետագա-

¹⁰⁷ Դավրիժեցի, էջ 150:

¹⁰⁸ Նույն տեղում, էջ 148—162:

յում նրանց կաթողիկոսներու միտումով: Շահը, որքան էլ համակրեւ «ֆրանկներին» ներկայացուցչին¹⁰⁹, չէր կարող հանդուրժել հայերի նմանօրինակ առնչութիւնը եվրոպացիների հետ: Ի դեպ, այդ հանգամանքը Նասրոլլա Ֆալսաֆին բացատրում է նրանով, որ շահը նման առնչութիւնը «այն հարգանքի ու հնազանդութեան տեսակետից, որ իր անձին կատարմամբ պետք է ունենային, պատշաճ չէր համարում»¹¹⁰: Ակնհայտ է, սակայն, որ շահին մտահոգողը այդ «գործարքի» անցանկալի հետեանքներն էին, այն է՝ ոչ միայն սպահանցիներին մահմեդականացնելու գործին խոչընդոտումը, այլև նրանց կաթողիկոսեան կողմը գրավելու հնարավորութիւնը, որը նա շտապում է բռնութեամբ կասեցնել: Միջադեպն ավարտվում է շահի հրամանով՝ մահմեդականացնել բոլոր պարտապաններին, իսկ եվրոպացի միսիոներին տված գումարը ըստ նրա պահանջի հտ վերադարձնել¹¹¹:

Մահմեդականութիւնը պարտադրելու համար քրիստոնեաների նյութական անբարենպաստ վիճակն օգտագործելու փաստի վկայութիւն է տալիս Դավրիժեցին՝ կապված նաև վրացական համայնքի հետ: Երբ Ֆարահաբադում բնակվող վրացիները շահին տեղեկացրին իրենց չբավորութեան և տիրող սովի մասին, շահը, ինչպես միշտ, առաջարկեց նրանց մահմեդականութիւնը ընդունել, խոստանալով լիովին ապահովել նրանց ապրուստը: Սովահար վրացիները ստիպված դավանափոխ են լինում: Սակայն «շահն ոչ ետ նոցա զինչս յոլովս ըստ իւրում խոստմանն» այլ ստեաց, քանզի խաբեաց զնոսա»¹¹² և յուրաքանչյուրին տալով միայն մեկ դահեկան, արձակեց իրենց տները:

Կարևոր միջոցառում էր քրիստոնեաների երեխաներին մահմեդական ուսուցման պարտադրումը, որը կատարվում էր մոլլաների միջոցով: Վերջիններս կոչված էին ընդհանրա-

¹⁰⁹ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 154:

¹¹⁰ نصرالله فلسفی، ج ٣، ص ٨٨

¹¹¹ Դավրիժեցի, էջ 156—161:

¹¹² Նույն տեղում, էջ 133:

պես խստորեն հետևելու մահմեդականության ընդունածներին (աղի... զօրէնս Մահմետի ուսուցեն Հայոց»), ստիպելու նրանց հաճախել մզկիթ և ենթարկվել մահմեդական ապրելակերպին»¹¹³:

Դավրիժեցու բերած փաստերը վկայում են, որ ժողովուրդն ըստ ամենայնի դիմադրել է կրոնափոխությանը: Այսպես, կրոնափոխություն պարտադրելու նպատակով Փարիա և Բուրվարի գավառներն ուղարկված մեծ թվով մուլաներից մի քանիսն սպանվում են, մյուսները՝ փախուստի դիմում: Բայց դրա հետևանքով երկու տարի շարունակ այդ շրջանների բրիստոնյաները հալածվում էին իշխանությունների կողմից¹¹⁴: Դրությունը փոխվեց այն բանից հետո, երբ Վայոց ձորի (Նղեգնաձոր) Արփա գյուղից Գրիգոր անունով ոմն, որը հետագայում հաստատվել էր Փարիա գավառի Ներքին հոյիկան գյուղում, զանազան միջոցներով, այդ թվում և՛ կաշառելով շահական պաշտոնյաներին¹¹⁵, հասավ այն բանին, որ շահից գրավոր թույլտվություն վերցրեց, որպեսզի հիշյալ գավառներում բրիստոնյաները «համարձակ պաշտեսցեն զբրիստոնէութեան հաւատն իւրեանց»¹¹⁶: Դրա դիմաց, իբրև փոխհատուցում պահանջվեց հազար թուման տուգանք, որի գանձման համար ուղարկվեց զորականների մի մեծ խումբ՝ հոսարով-սուլթանի գլխավորությամբ: Ձեռն ողորմելի բրիստոնեայքն վասն բրիստոսական հաւատոցն, զայս հազար թումանս... զամենայն վճարեալ հատուցին, և եղեն չքաւորք՝ և աղքատք կարի յոյժ»¹¹⁷:

¹¹³ Նույն տեղում, էջ 168, հմմտ. ٩٦٠ ص 'ج ٢' اسکندر منشی

¹¹⁴ Դավրիժեցի, էջ 168:

¹¹⁵ Ի դեպ, կաշառքը մահմեդականացումից փրկվելու միջոցներից մեկն էր: Ժողովուրդը զրկանքներ կրելով որոշ գումար էր հայթայթում ու դրանով կաշառում շահի ղեկավորներին ու պաշտոնյաներին, որոնք ժամանակավորապես դադարում էին նրանց հետապնդելուց (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 51, 157, 169...):

¹¹⁶ Նույն տեղում, էջ 169:

¹¹⁷ Նույն տեղում, էջ 170: Պատմիչի հավաստմամբ՝ հիշյալ Գրիգորին, ի վերջո, զրպարտելով մի մահմեդականի սպանության մեջ, որին «ինքեանք

Քրիստոնյաների դեմ գործադրվող բռնության և այն մասին, որ հավաստափոխության գործը դյուրությամբ չէր ընթանում, վկայում է հենց այն փաստը, որ հավատափոխությունն իրականացվում էր միայն «զորականների» օգնությամբ:

Այդ «զորականներն» էլ հրաման են ստանում շահից՝ շրջիլ յամենայն գիւղօրայս, և ըմբռնել զամենայն երիցունս՝ և սպառնալեօք ահաղուցանել զնոսա, և առնուլ ուխտ և պայման ի բերանոց նոցա, զի մի պահեսցեն զգիրս ինչ ի գրեանց իւրեանց»¹¹⁸:

Քրիստոնյաներին մահմեդականացման մղելու միջոց էր նաև գլխահարկը, որը գանձվում էր քրիստոնյաներից ու հրեաներից և Սեֆեհների օրոք մեծ չափեր էր ընդունել: Լեոյի արտահայտությամբ՝ գլխահարկը «դաշնադրութիւն էր մուսիլմանի եւ անհաւատի մէջ»¹¹⁹:

Մյուս կողմից, համաձայն շիաների՝ Իմամ-Ջաֆարի օրենքի, մահմեդականություն ընդունածներն իրավունք ունեին իրենց քրիստոնյա ազգականների ունեցվածքն ամբողջապես գրավելու և նրանց զրկելու ժառանգության իրավունքից:

(պարսիկները—լ. Դ.) սպանին և բերեալ ի ծածուկ արկին յանդն Գրիգորին», մահվան դատապարտեցին:

¹¹⁸ Դավրիժեցի, էջ 167:

¹¹⁹ Լեո, Հայկական տպագրություն, հ. I, էջ 205: Ուշագրավ է «Պատմության» մեջ հիշատակված վկայությունը Տարոնում 1306 թ. Ղարբանդախանի կողմից արձակված հրովարտակի մասին, որով նրա իշխանությունը ենթակա քրիստոնյաներին ազդարարվում էր «կամ դառնալ ի մուլար դաւանութիւն Մահմետի, և կամ տալ խարաճ ամէն մարդ իւր գլխոյն՝ զութն դահեկան, և թուք և ապտակ ի յերեսն՝ և զմուրուսն ճողել, և սև կարկատան մի ի վերայ աշոյ ուսին կարել, նախատինք վասն Քրիստոսի...»: Շատ շանցած այս հրամանը փոխարինվում է նորով, ըստ որի մահմեդականություն չընդունող քրիստոնյաներին «կամ զամենեսեան ներքինիս առնել կամ զմի ակն հանել» (տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 625—626): Նույն վկայությունը գտնում ենք Գրիգոր Վարդգեսու ժամանակագրության մեջ («Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 381):

քից¹²⁰։ Դավրիժեցիին, որպես ականատես, վկայում է այդ օրենքի գործադրման մասին, որը նշանակես, ինչպես զխահարկը, հարված էր հասցնում քրիստոնյաների տնտեսական վիճակին։ «Եվ այսպէս զրկեալ զողորմելի քրիստոնեայս,—սլատմում է Դավրիժեցիին,—յափշտակեալ դամենայն ինչս և տան ուրացողացն այնոցիկ»։ Եվ այնուհետև՝ «յափշտակեցին զժառանգութիւնս քրիստոնէից և ետուն ուրացողացն. զոր մերով աշօք տեսաք»¹²¹։ Օգտվելով իրենց արտոնություններից և թիկունքում ունենալով մահմեդականների համագործակցությունը, դավանափոխ եղածները (թեև դրանց թիվը մեծ չէր) գնալով դառնում էին ավելի ու ավելի վտանգավոր կեղեքիչներ քրիստոնյա բնակչության համար¹²²։

Այս բոլորը հաճախ լրացնում էին քրիստոնյաներից ապօրինաբար դանձվող, բայց հետո «օրինականացվող» գումարները՝ մեծ մասամբ տուգանքների ձևով։

Նյութական զրկանքները, սակայն, չէին կասեցնում իրանահայության պայքարն ընդդեմ կրոնափոխության։ Աղբյուրների վկայությամբ հայերի կողմից մահմեդականություն ընդունելու դեպքերը սակավ էին։ Այդ մասին Տավերնյեն գրում է. «Հայերն իրենց կրոնի նկատմամբ այնքան մոլեռանդ ու հավատարիմ են, որ նրանց մոտ այլ կրոնի մասին խոսել չի լինի, և եթե երբեմն որևէ մեկը նրանցից կրոնափոխ լինի, դա անշուշտ շահի [օգտի] համար է»¹²³։

Հավատափոխության գործին նպաստելու համար, որպես կանոն, շահ Աբբասը քրիստոնեությունն ուրացողներին ներում էր խոստանում, եթե հանցավոր էին և կամ պարտք ունեին։ Սպանության մեջ մեղադրվող Գրիգորին դատարանում առաջարկում են՝ «կամ ուրասցի, կամ սպանցի»¹²⁴։

¹²⁰ Տե՛ս «Շեյխ-ուլ-Իսլամի 1621—1622 թթ. Ֆեթվան Զիմմի ույաթների մուսուլման ժառանգներին տրվող առանձնաշնորհումների մասին» (ՄՊՀ, պր. 2, վավ. 16, էջ 101)։

¹²¹ Դավրիժեցի, էջ 67—68։

¹²² Նույն տեղում, էջ 67, 134...

¹²³ سفرنامه تا ورنیه، ص ۸۱

¹²⁴ Դավրիժեցի, էջ 170։

Ավելին, շահը խոստանում էր դրամ տալ (թեև խոստումը կարող էր և չկատարել), նրանց ապրուստը հոգալ, նույնիսկ բարձր պաշտոններ տալ։ «Եթէ դառնայք յօրէնս միւր յոյժ բարւոք առնէք, զի զոր ինչ և պարտիք զայն ամենայն շնորհեմ, և ի վերայ այնր բազում և այլ ևս պարգևս և զձիրս բաշխեմ ձեզ։ Ապա թէ ո՛չ դառնայք, մատնեմ զձեզ ի տանջանս անզերծանելի...»¹²⁵։

Այսպիսով, շահն ամեն քայլափոխում առևտուր էր անում քրիստոնյաների հետ՝ նրանց մահմեդական դարձնելու համար։ Հաճախ «գործարքները» կատարվում էին հայ հոգևորականների հետ, որոնց միջոցով իշխանությունները ջանում էին հնազանդ պահել իրանահայերին։ Փարիա և Բուրվարի գավառների բնակչությանը բռնի դավանափոխ անելուց հետո շահի զինվորները հրաման են ստանում այդ շրջանի հոգևորականներին իբրև պարգև տալ 40 ոչխար։ Ահա թե ինչպես է բացատրում Դավրիժեցին այդ փաստը. «Շահն զայս ոչխարքս վասն այնր ետ երիցանցն, զի ոմանք յերիցանցն ագահեալ յինչսն հեշտասցին այնու տօքք, և մի գրգռեսցն զժողովուրդս իւրեանց դառնալ ի տաճկութենէ. և ոմանք, որք կերեալ և վատնեալ իցեն, յերկիւղէ վճարելոյն կացցեն ի տաճկութեան»¹²⁶։

Քրիստոնյաներին մահմեդականացնելու գործում շահ Աբրահիմ շատ թե քիչ հաջողություն էր բերում այն պրակտիկան, երբ ստիպում էր կրոնափոխ լինել հեղինակություն վայելող անձանց կամ թեկուղ միայն լուր էր տարածում այդ մասին։ Այսպես, «համբաւ հանին, թէ Ղարապաշ մելիքն տաճկացաւ»¹²⁷, որից հետո ժողովրդին ձկեղն ավելի դյուրին էր։

Կրոնափոխությունից խուսափելով, քրիստոնյաները հաճախ էին թողնում իրենց տուն ու տեղը, հեռանում լեռները կամ հեռավոր գավառները, փոխում իրենց անունը, և «գրա-

¹²⁵ Նույն տեղում, էջ 156—157, տե՛ս նաև էջ 153, 156, 358....

¹²⁶ Նույն տեղում, էջ 167։

¹²⁷ Նույն տեղում, էջ 157։

դում աւուրս բաղցեալ և սովալլուկ լեալ թափառական շրջէին ի լերինս, և ոչ կարէին ի շէնս մտանել՝ կամ ումեք երևել, վասն ահի թագաւորին և թլպատողաց»¹²⁸,

Առանձին վտանգ էր սպառնում քրիստոնյաների երեխաներին, որոնցից շատերին տանում էին և դարձնում «թագաւորական ծառա»։ Այդ էր պատճառը, որ Ագուլիս գյուղի բնակիչները, պատրաստվելով դիմավորել շահ Աբբաս Ա-ին, իրենց երեխաների գլուխները սափրում են, «որպէս զի մի վալիլչադեղ երևեսցին մանկունքն յաշս նորա, և հաճեալ ի նոսա առցէ ի նոցանէ»¹²⁹։ Նկատելով դա, շահը հրամայում է դտնել և սպանել նախաձեռնողին։ Իր աշակերտների ծնողներին փրկելու համար «հանցանքն» իր վրա է վերցնում Ագուլիսի դպրապետ Անդրեասը, որի նահատակութեան պատմութեանը Դավրիժեցին ամբողջ էջեր է նվիրել¹³⁰։ «Պատմութեան» մեջ բերված փաստերն անհերքելիորեն ապացուցում են շահ Աբբաս Ա-ի դաժանութիւնը քրիստոնյաների նկատմամբ։ Նրա մասին են ասված Լեոյի հետևյալ խոսքերը. «Արևելյան այն թագավորները, որոնք ժողովրդականութիւն են ստացել իրենց մեծագործութիւններով, ունեին և մի բնորոշ հատկութիւն—անգթութիւն գերազանց չափերով»¹³¹, Դավրիժեցու տվյալներով, որոնք ականատեսների հաղորդումներ են, «գթառատ» շահ Աբբաս Ա-ն պատկերանում է որպէս անագորույն բռնակալ, որը կարող էր ցասումով բռնված՝ կացնահար անել մահամեղականանալու առաջարկը մերժող աշխարհի հոգևորականի գլուխը, կամ քրիստոնյա զոհի գլխին դնել տալ պղնձե շիկացած սաղավարտ, պատռել կենդանի մարդու որովայնը, անդամահատել ու խեղել քրիստոնյաներին և կամ անհնազանդ կաթողիկոսին ստիպել սեփական միտն ուտել¹³²։

¹²⁸ Նույն տեղում, էջ 165—166։

¹²⁹ Նույն տեղում, էջ 357։

¹³⁰ Նույն տեղում, էջ 354—363։

¹³¹ Լեո, Հայոց պատմութիւն, հ. III, էջ 229։

¹³² Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 146, 165, 360, 208....

Շահ Աբբաս Ա-ի պատճառած զրկանքները քրիստոնյաներին՝ նրանց մահմեդականություն պարտադրելու համար ոչ միայն չեն խոսում նրա քրիստոնեասիրության մասին եղած կարծիքների օգտին, այլև ցույց են տալիս այն մոլեգին կիրքը, որով նա ջանացել է իր երկրի քրիստոնյաներին վերջնական ձուլման ենթարկել՝ նրանց հավատափոխ անելու ճանապարհով: Թյուր կարծիքների և իրականության հակադրությունն է ընդգծում Դավրիժեցին, գրելով. «Արդ՝ որք գովեն զայս շահս թէ քրիստոնէասէր և աշխարհաշէն և խաղաղարար թագաւոր էր, այս է նորա քրիստոնէասիրութիւնն, որ զամենայն աշխարհն քրիստոնէից՝ զՀայոց և զՎրաց աւերեաց, և զամենեսեան սպառեաց սրով և սովու և գերութեամբ. և զմնացեալսն վարեալ տարաւ ի Ֆահրապատ և յԱսպահան, որ նոքա ևս օր աւուր անդէն սպառին պէս պէս կերպիւ: Եւ ով ոք որ գովել կամի զնա, թող յառաջ հայեցեալ նկատեսցէ զարարեալ գործս նորա, զոր արար ընդ քրիստոնէից՝ և ապա գովեսցէ զնա»¹³³:

Անհրաժեշտ է նկատել, որ չնայած իշխանությունների կողմից կիրառվող հիշյալ քաղաքականությանը, Իրանի ժողովրդին խորթ չէր բարյացակամ վերաբերմունքը քրիստոնյաների նկատմամբ: Դավրիժեցու որոշ տվյալներ մահմեդականների և հայերի միջև բարեկամական հարաբերությունների դրսևորման վկայություն են¹³⁴:

* * *

Սեֆևիների կողմից կրոնափոխության պարտադրանքը՝ իբրև ալյակրոն համայնքներին ձուլման ենթարկելու միջոց, գործադրվում էր ոչ միայն քրիստոնյաների նկատմամբ: Դավրիժեցու նկարագրած դավաճները տալիս են շահ Աբբաս Ա-ի օրոք իրանաբնակ հրեաների նկատմամբ կիրառված՝ Սեֆևիների հիշյալ քաղաքականության պատկերը:

¹³³ Նույն տեղում, էջ 134:

¹³⁴ Տե՛ս նույն տեղում, էջ 274, 313, 325...

Հատկանշական է, որ XVII դ. 50-ական թվականներին բռնի կրոնափոխությունն իրականացվում էր գրեթե նույն մեթոդներով ու ձևերով, ինչ դարասկզբին, և միայն պատրվակներն էին տարբեր. օրինակ՝ 1657 թ. սպահանաբնակ հրեաներին դավանափոխություն պարտադրելու համար առիթ է ծառայել իշխանությունների կողմից նրանց բնակության անբարենպաստ պայմանների հարկադրումը: Սպահանից հեռացված հրեաներին էր հատկացվել «անպատեհ և անձեռնտու» վայր (Գողալդարա կոչված), ուր գնալ նրանք չէին կարող, իսկ Սպահանում կարող էին մնալ միայն մահ-մեղականություն ընդունելու դեպքում:

Բայց կրոնափոխության պարտադրանքը կարող էր լինել և առանց որևէ պատճառաբանության, արքայական հրամանով: Այսպես, «էհտիմալ-Դօլվաթն հրովարտակ հանալ ի թագաւորէն առաքեաց ընդ ամենայն աշխարհս տէրութեանն Պարսից... զի ուր և իցեն ազգք և ժողովուրդք Հրէից թէ ի դիւշս և թէ ի քաղաքս ամենեքեան թողցեն զօրէնս հրէութեան և ստասցին զօրէնս Մահմետի. որք կամաւ հնազանդեացին բարւոք է, և որք ընդդիմացին՝ բռնութեամբ և տանջանօք ածցեն իշխանքն զայնպիսիսն ի հաւատն պղծոյն անապատի»¹³⁵, «Պատմության» մեջ հանգամանորեն խոսվում է նախ Սպահանի և ապա ողջ Իրանի հրեաների զանգվածային մահմեդականացման մասին: Հետաքրքիր է, որ մահմեդականության պարտադրման հարցում իշխանությունները, փաստորեն, չէին կարող իրենց քաղաքականությունն օրինականացնել շարիաթի սկզբունքներով, քանի որ դրանք արգելում էին բռնի կրոնափոխությունը¹³⁶. Ուստի և փորձ էր արվում սքողել կրոնափոխության բռնի բնույթը, շեշտը դնելով դավանափոխության համար նախատեսված վարձատրության վրա: Դավրիժեցու հաղորդմամբ՝ էթեմադ-էդ-դոուլեն կրոնական գերագույն առաջնորդի՝ սադրի, հետ խորհրդակցելուց հետո հայտարարում է. «...Ով ոք

¹³⁵ Նույն տեղում, էջ 477:

¹³⁶ Նույն տեղում, էջ 464:

գայ յօրէնս մեր տամք նմա զպարգևս երկու թուման¹³⁷ և նա ազատի ի տանջանաց և նստի հանդարտութեամբ ի տան իւրում. և ով ոք յառաջագոյն գայցէ ի հաւատս, տամք նմա պետութիւն և իշխանութիւն»¹³⁸, Անշուշտ, կամավոր կրօնափոխութիւնը, ի պատասխան բազմապիսի խոստումների, նույնպէս տեղ ուներ: Դավրիժեցին պատմում է Ավատիա անունով սպահանարնակ մի հրեայի մասին, որն առաջինը հոժարակամ ընդունում է մահմեդականութիւն և ստանալով պատշաճ պարգև մեծ վեզիրից (այդպիսիք դառնում էին օգտակար գործիք իշխանութեան ձեռքում), խորհուրդներ է տալիս նրան՝ նախ ստիպել կրօնափոխ լինելու խախամ Սայիդին, «զի թէ նա դարձաւ, ամենեքեան դառնան»: Խոշտանգումների սպառնալիքի տակ հրեաների հոգևոր հովիւր դավանափոխ է լինում¹³⁹, որից հետո մահմեդականութիւն ընդունողների թիւն սկսում է աճել: Անցնելով արդեն բացահայտ բռնութեան և ազատագրկումն ունենալով որպէս գլխավոր զենք, էթեմադ-էդ-դոուլեն իր վերակացուների և զորականների օգնությամբ հաջողությամբ վարում է դավանափոխութեան գործը: Դավրիժեցին հանգամանորեն նկարագրել է այդ իրադարձութիւնները: Պատմիչի հավաստմամբ՝ իշխանութիւնները նաև բռնագրավում էին նրանց ունեցվածքը, կողոպտում հրեա խանութպաններին, «այլ և զօրականս ի տունս նոցա առաքել (իշխանը—Լ. Դ.) առ ի զինչս նոցա յաւարել և զկանայս նոցա խայտառակել»¹⁴⁰:

Դավանափոխ եղածները ստանում էին երկու թուման դրամ, նոր հագուստ և թուլլտվութիւն՝ վերադառնալու

¹³⁷ Ըստ երևութին, այս հարցում Աբբաս Ա-ն ավելի «առատաձեռն» է եղել և իսլամ ընդունած յուրաքանչյուր հրեային վարձատրել է 4 թումանով (տե՛ս ۹۷ ص ۳، ج، تفسیر):

¹³⁸ Դավրիժեցի, էջ 464:

¹³⁹ Նույն տեղում, էջ 466:

¹⁴⁰ Նույն տեղում, էջ 479:

տուն¹⁴¹։ Այնուհետև նրանք ենթարկվում էին վերակացու մոլլայի հսկողությանը, որ «հանապազ տարցի յաղօթանոցն Պարսից»¹⁴², իսկ մուսուլմանական ապրելակերպից խուսափողները հետապնդվում էին ու պատժվում¹⁴³։

Առանձին ուշադրություն էր հատկացվում ձուլմանն անմիջականորեն նպաստող գործոնների վրա։ «Այլ և օրինադրեցին Հրէից զի զդասերս իւրեանց տացեն մահմետականաց, և ի դասերաց նոցա ինքեանք առցեն»—գրում է Դավրիժեցին¹⁴⁴։ Բացի դրանից, մեծ նշանակություն էր տրվում հատկապես մանուկների՝ մահմեդական ոգով կրթմանն ու ուսուցմանը¹⁴⁵։

Հրեաների նկատմամբ ևս կիրառվում էր Իմամ-Ջաֆարի օրենքը, որի ցայտուն օրինակը նկարագրում է Դավրիժեցին՝ հիշյալ Ավատիայի սպանության մասնակիցների հայտնաբերման պատմության կապակցությամբ¹⁴⁶։

Դավրիժեցու հաղորդումները վկայում են հավատափողության դեմ եղած դիմադրության մասին. «Եւ ամենայն ազգն Հրէից՝ ուր և կային, ոչ կամէին մտանել յօրէնս Մահմետի. այլ ոմանք կաշառօք, և ոմանք փախստեամբ, և ոմանք՝ այլ ինչ հնարիւր զերծանէին»¹⁴⁷։ Դիմադրության արտահայտություն էր մահմեդականությունը ընդունողների նկատմամբ եղած անհաշտ վերաբերմունքը։ Դավրիժեցին

¹⁴¹ Նույն տեղում, էջ 466—467, հմմտ. ۲۱۹—۲۱۸ ص باسلام.

¹⁴² Դավրիժեցի, էջ 467, հմմտ. ۲۱۹ ص باسلام.

¹⁴³ Դավրիժեցի, էջ 469.

¹⁴⁴ Նույն տեղում, էջ 467.

¹⁴⁵ Մատաղ սերունդը միշտ էլ հույսեր է ներշնչել ձուլող կողմին։ Այս առումով բնորոշ են բազմաթիվ մանկածողովները տարբեր երկրներում ու ժամանակներում, որ կատարյալ չարիք է եղել ժողովրդի համար։ Իսլամաթիվ վկայություններ կան զինվորագրման համար հավաքած երեխաների՝ կանտոնիստների մասին, որոնք ենթարկվում էին ամենաազաժան փորձությունների։ Տե՛ս М. Шпигель, Из записок кантониста («Еврейская старина», 1911, вып. II); С. Гинзбург, Мученики-дети («Еврейская старина», 1930, т. XIII).

¹⁴⁶ Տե՛ս Դավրիժեցի, էջ 474—475.

¹⁴⁷ Նույն տեղում, էջ 478.

մանրամասն նկարագրում է առաջինը կրոնափոխ եղած Ավատիայի սպանութիւնը՝ կատարված շորս հրեաների կողմից¹⁴⁸, և իշխանութիւնների հաշվհարդարը նրանց հետ: Դիմադրության յուրօրինակ ձև էր կաշառքը, որի միջոցով հրեաները ևս հաճախ ազատվում էին հետապնդումներից կամ կանխում հրեա աղջիկների բռնի ամուսնութիւնը մահ-մեղականների հետ¹⁴⁹: Կրոնափոխության նկատմամբ անհանդուրժողականութիւնն արտահայտվում էր և զանազան պարտադրանքների ընդունմամբ՝ սկսած գլխահարկից մինչև ազգային պատկանելիութիւնը մատնող յուրահատուկ նշան կրելը: Ֆարահաբադ քաղաքի հրեաների վերակացուն՝ Միրզա Սադղը, երեք-չորս ամիս տեւած կրոնափոխութեան ապարդյուն ջանքերից հետո հրամայեց նրանց այնուհետև իբրև պախարակող նշան, կրել ծաղրի ենթակա տարօրինակ վզնոց. «որովհետև ոչ կամիք մեկնիլ ի Հրէութենէն, առէք ի վերայ ձեր զնշան ինչ յայտնի, որով ամենայն տեսողք ծանիցեն ձեզ, թէ Հրէայ էք»¹⁵⁰...

Դավրիժեցիին տալիս է այն քաղաքների անունները, որտեղ հրեաները «անհնար լեալք ակամայ կամօք և առ երեսօք մտին յօրէնս Պարսից»: Դրանք էին՝ Քաշան, Ղում, Թավրիզ, Արդաբիլ, Ղազվին, Լառ, Շիրազ և Պարսից ծոցի առափնյա քաղաքները¹⁵¹: Պատմիչի հաղորդմամբ Իրանի որոշ վայրերում (Գուլփայեզան, Խունասար, Բանդար, Շուշթար, Ֆարահաբադի գյուղերը) երկար հալածանքից հետո, այնուամենայնիվ, հրեաներն ի վերջո մնացին իրենց դավանանքին¹⁵²: Դա, ըստ երևույթին, եղել է մի կողմից իշխանու-

¹⁴⁸ Նույն տեղում, էջ 470—479:

¹⁴⁹ Նույն տեղում, էջ 469, 470, 474, 478...

¹⁵⁰ Նույն տեղում, էջ 480: Այդ պարտադրանքը հիշեցնում է այլ երկրներում և տարբեր ժամանակներում գործադրվող միջոցառումները նույն հրեաների տարազի, սանրվածքի և ազգային ավանդները շեշտող այլ պարագաների հարցում (տե՛ս, օրինակ՝ Ս. Иерусалимский, Гонения на еврейскую одежду („Еврейская старина“, 1912, вып. III).

¹⁵¹ Դավրիժեցի, էջ 478:

¹⁵² Նույն տեղում:

թյունների անհետևողականության և մյուս կողմից՝ հրեաների դիմադրության հետևանք:

Այս բոլոր փաստերով ակնհայտ է դառնում իրանաբանակ փոքրամասնությունների նկատմամբ կրոնական սահմանափակման, ձուլման քաղաքականությունը ինչպես շահ Աբբաս Ա-ի օրոք, այնպես և նրանից հետո: Փոքրամասնությունների նկատմամբ կիրառվող քաղաքականության նմանօրինակ պատկերն ստեղծող փաստերի կողքին, կարծում ենք, անհամատեղելի են այն կարծիքները, ըստ որոնց՝ շահ Աբբաս Ա-ի թագավորության շրջանում «բոլոր կրոնների հետևորդները՝ քրիստոնյա, հրեադավան, զրադաշտական, յուրաքանչյուր քաղաքում իրենց հատուկ թաղամասն ունեին և այնտեղ ապրում էին կատարյալ ազատությամբ՝ իրենց պապերի և կրոնական ու ազգային սովորություններով»¹⁵³:

Շահ Աբբաս Ա-ի ժամանակ այլադավան հպատակների ուրոշ կրոնական ու այլ ազատությունների փաստը, որոնցից բաժին էին ստանում առավելապես վաճառականությունն ու մասամբ հոգևորականությունը, հաճախ օգտագործվում է ընդհանրացնելու և եզրակացություններ անելու իրանաբանակ այլադավան ժողովուրդների բոլոր շերտերի վերաբերյալ, դրանով իսկ խեղաթյուրելով պատմական անցյալի իրական պատկերը:

* * *

Եթե փորձենք «Պատմության» տվյալներով ուրվագծել իրանաբանակ այլադավան համայնքների նկատմամբ կիրառված քաղաքականության պատկերը XVII դ. սկզբից մինչև 60-ական թվականները, ապա այն կլինի հետևյալը. դարասկզբի փոթորկալի իրադարձություններով և շահ Աբբաս Ա-ի հեռաժամանակային քաղաքականությամբ՝ բազմադեմ ու բազմակողմանի, յուրաքանչյուր սոցիալական շերտի նկատմամբ ու յուրաքանչյուր իրադրության համար առանձին դրսևորում ունեցած, զգույշ ու պրակտիկ քաղաքականությունից անցնում առավել անսքող ու «շղաձիգ», առավել

¹⁵³ نصرالله فلسفی، ج ۳، ص ۷۸

ուղղագիծ քաղաքականության: Ըստ «Պատմության», ավելի ուշ շրջանում Սեֆևիների քաղաքականությունը մեզ ներկայանում է թոթափած զիջումների ու խուսանավումների տակ-տիկան, առավել բացաճալտ անհանդուրժողական շեշտով՝ հանդեպ ալալերոն համայնքները: Հենց այս տենդենցն է նկատում ու ընդգծում Դավրիժեցին, արձանագրելով արդեն դարակեսին հայ գաղթականության վիճակի տխուր նկարագիրը¹⁵⁴: Այդ տենդենցն էլ հետագայում որակ դարձավ ու գաղութը կանգնեցրեց ծանր կացության առջև¹⁵⁵: Անշուշտ, այս պրոցեսի հիմքում ընկած էին և Սեֆյան հարստության բարձմանը նախորդող՝ Իրանի սոցիալ-տնտեսական ու քաղաքական դրության որակական փոփոխությունները և ոչ թե լոկ առանձին շահերի սուբյեկտիվ վերաբերմունքը, ինչպես գտնում են որոշ հեղինակներ, այդ թվում և Դավրիժեցին:

Սեֆևիների քաղաքականության նոր ուղղության ցայտուն արտահայտությունը եղավ մեկուսացման պրակտիկան՝ կիրառված մասնավորապես 1650-ական թվականներին: Եթե կրոնափոխության պարտադրանքը, որի մասին վերևում խոսվեց, ընդհանուր երևույթ է դիտված, ապա ալալերոնների մեկուսացումը մահամեղականներից, դատելով պատմիչի հիշատակած տարեթվերից, հատուկ է եղել շահ Աբբաս Բ-ի թագավորության շրջանին: Ընդ որում, այն եղել է համատարած և հորձանքի մեջ է առել անգամ՝ դարասկզբից բավականին արտոնություններ վայելած սպահանաբնակ հայերին: Դրա վկայությունն է 1655—1656 թթ. իշխանությունների կողմից մեծ թվով սպահանցիների բռնի տեղափոխությունն իրենց բնակավայրից Զայենդեռուդ գետի մյուս ափը: Տեղա-

¹⁵⁴ Դավրիժեցի, էջ 69—70...

¹⁵⁵ Խաչատուր Զուղայեցին իբրև ականատես վկայում է XVIII դ. առաջին կեսին իրանահայ համայնքի դժվարին կացության մասին: Նա մասնավորապես նշում է նոր Զուղայի անշքանալն ու նրա վաճառականների վիճակը, որոնք զգրկրակերպ նեղութնս... կրեալք, փախեան ամենեքեան... ոմանք ի Հնդկս, և այլք ոմանք յայլ վայրս աշխարհաց զետեղ կալեալ բնակեցան» (Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 102):

հանումը պատճառաբանված էր նրանով, որ հայերը գինի են պատրաստում ու գործածում և դրանով գինեմոլության մղում նաև մահմեդականներին:

Հայտնի է, որ շարիաթը մահմեդականներին արգելում է գինու գործածությունը, այն համարելով սրբապղծություն: Սակայն, ըստ երևույթին, մահմեդականները թերացել են իրենց մարգարեի այս պատգամի կատարման մեջ¹⁵⁶, և սեֆյան շահերի կողմից պարբերաբար միջոցներ են ձեռնարկվել դրա դեմ, թեև խախտումը կատարվել է նաև իրենց իսկ՝ շահերի, կողմից¹⁵⁷: Շահ Աբբաս Բ-ն ևս հրաման է տալիս գինին արգելելու, մասնավորապես մայրաքաղաքում նրա գործածությունը կանխելու մասին¹⁵⁸: Եվ քանի որ դա լինում է դարձյալ ապարդյուն, իշխանության ներկայացուցիչները ձեռնարկման անհաջողության պատճառը համարում են սպահանաբնակ հայերին, որոնք ազատորեն գինի էին գործածում, և որոնց հարևանությամբ մահմեդականների համար «անհնար» էր հեռու մնալ այդ դայթակղիչ հանցանքից: Ուստի, անհապաղ միջոցներ են ձեռնարկվում հայերին արտաքսելու Սպահանից: Դավրիժեցիին իրավացիորեն ընդգծում է, որ գինու հարցը պատրվակ էր. Շամսաբադ կոչված թաղամասը, որտեղից հայերը արտաքսվեցին, բնակեցվել էր մեծ թվով մահմեդականներով, որոնք «սկսան հարստահարել զղաշտեցի քրիստոնեայսն, զի արտաքսեսցեն զնոսա ի տեղւոջէն, որպեսզի ինքեանց ընդարձակութիւն լի-

¹⁵⁶ Շարդենի վկայությամբ, շնայած շարիաթի օրենքին, գրեթե բոլոր իրանցիները գինի էին խմում (ص ٢٧٩—٢٧٨ ج ٤, سياحتنامه شاردن):

¹⁵⁷ Շահ Թահմասպը իր թագավորության երրորդ տասնամյակում միայն ձեռնամուխ եղավ շարիաթի այս կետի կատարմանը և, ի նշան զղջման, հրամայեց գինի խմող պալատականներից մի քանիսին կախաղան բարձրացնել: Իսկ շահ Աբբաս Ա-ն ոչ միայն չէր խորշում գինի խմելուց, այլև այն դարձրել էր քրիստոնեյանների նկատմամբ համակրանք արտահայտելու ձևերից մեկը: Չնայած դրան, 1620 թ. նա հրաման է արձակում գինին արգելելու վերաբերյալ, որով խստագույն պատիժ էր սահմանվում գինու պատրաստման և գործածության համար (تحریر نامه ص ٢٦٦ ج ٣, فلسفی):

¹⁵⁸ Դավրիժեցի, էջ 442—443, հմտ. Զաֆարիա Ագուլեցի, էջ 41:

ցի»¹⁵⁹, քանի որ «ոչ բաւէր տեղին տանել զամենեսին»։ Այդ էր պատճառը, որ «բազում բանս ամբաստանութեան ասէին» դաշտեցիներին¹⁶⁰ հասցեին. և դրանցից ամենաարդունավետը եղավ գինու «գործը»։ Այն բանից հետո, երբ շահին կարողացան համոզել «հայոց հանցանքը», հրաման արձակվեց, «թէ ով ոք գինարբու ազգք են, ելեալք բաժանեսցեն ի մահմետականաց և գնացեալ յեզր քաղաքին որիշ բնակեացին»¹⁶¹։ Տեղահանումը կատարվում է մաս-մաս. նախ հեռացնում են դաշտեցիներին, ապա երևանցիներին ու մյուս խմբերին։ Դավրիժեցին «Պատմության» մի ընդարձակ գրքում մանրամասնությամբ պատմում է այդ մասին¹⁶², ընդ որում, դժգոհություն հայտնելով, որ հայերի մի մասը բողոք բարձրացրեց և չէր հնազանդվում, դրա համար հնթարկվելով բռնություններին¹⁶³։ Ի վերջո իշխանություններին հաջողվում է իրականացնել իրենց որոշումը, և սպահանաբնակ հայերը, լքելով իրենց բնակատեղին, մի մասը Զուղայում ու Գեղարբադում տուն են վարձում, մյուսները՝ հաստատվում Զուղային մոտ տարածքում, կառուցելով նոր տներ։

Անշուշտ, այդ ձեռնարկը, որի հիմնական նպատակն էր վերջ տալ Սպահանում մահմեդականների և ալլակրոնների միատեղ բնակությանը, չլուծեց և չէր կարող լուծել գինու արգելման հարցը, և շարիաթի այս օրենքը շարունակում էր խախտվել¹⁶⁴։

Նշենք, որ հայերը միայնակ չէին։ 1657 և 1659 թթ. իշխանությունների կողմից նույնպիսի պահանջ ներկայացվեց գեղրերին և հրեաներին¹⁶⁵, մի հանգամանք, որ վկայում

¹⁵⁹ Դավրիժեցի, էջ 448։

¹⁶⁰ Նկատի են առնվում Գողթն գավառի Դաշտ գյուղից գաղթածները։

¹⁶¹ Դավրիժեցի, էջ 449—450։

¹⁶² Նույն տեղում, գլ. 19 (էջ 442—455)։ Այդ տեղափոխության վերաբերյալ Աբբաս Բ-ի հրովարտակի թարգմանությունը տալիս է Հ. Հեյր-Հովհանյանը (նշվ. աշխ., հ. 1, էջ 84—86)։

¹⁶³ Դավրիժեցի, էջ 451։

¹⁶⁴ Տե՛ս Մ. Թաղիադյան, նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 176։ P. Sykes, նշվ. աշխ., էջ 211, ۲۸۷ ص، احمد تاج بخش، ايران...»

¹⁶⁵ Դավրիժեցի, էջ 457—461։

է մայրաքաղաքի և նրա շրջակայքի այլակրոններին մահմեդականներից մեկուսացնելու հետևողական քաղաքականութեան մասին:

Նման փաստերը վկայում են, որ իրանում այլակրոն փոքրամասնությունների նկատմամբ անհանդուրժողականություն ու հալածանքը շահ Աբբաս Բ-ից սկսած ընդունում են առավել ընդգծված երանգ:

«Պատմություն»՝ իրանաբնակ փոքրամասնությունների վիճակը բացահայտող տվյալների գերակշռող մասը, բնականաբար, վերաբերում է հայ համայնքին, որի նկարագիրը մեկ անգամ ևս հավաստում է այն իրողությունը, որ համայնքը մշտապես հանդես է եկել անդուլ պայքարով՝ հանուն ինքնապահպանման: Այդ պայքարի հիմքում ընկած է եղել ինչպես ուղղակի դիմադրությունն ընդդեմ կրոնափոխության ու ձուլման, այնպես էլ մշակույթի զարգացումը, հոգևոր գանձերի ստեղծումը, իրանում կատարած նրա հասարակական-տնտեսական դերը:

Շփվելով եվրոպական բազմաթիվ երկրների հետ, հայ համայնքի նեկայացուցիչները, մասնավորապես ջուղայեցիները, հաղորդակից էին լինում այդ երկրների մշակույթին ու գիտության նվաճումներին և նպաստում դրանք իրանում ներդնելու գործին:

Իրանահայ մշակույթի խոշոր կենտրոն էր Նոր Զուղան, որը նշանակալից դեր էր կատարում և պարսից իրականության մեջ: Ընդհանուր ճանաչում ունեւ խաչատուր Կեսարացու կողմից Նոր Զուղայում հիմնված դպրոցը, որն առանձնահատուկ դեր է ունեցել «արտաքին» գիտությունների դասավանդման և մեծ թվով շնորհալի մտավորականների, այդ թվում՝ մատենագիրների (ինչպես խաչատուր Զուղայեցու) պատրաստման գործում:

Դավրիժեցու վկայությամբ հիշյալ դպրոցում կաղամակերպում էին նաև քանավեճեր պարսիկ մտավորականների հետ¹⁶⁶, Ստեղծված պայմաններում, երբ անհրաժեշտություն

¹⁶⁶ Նույն տեղում, էջ 403:

էր դարձել պայքարը մի կողմից կաթուղի քարոզիչներին, մյուս կողմից պարսից իշխանությունների կրոնափոխման քաղաքականության դեմ, առանձին նշանակութուն ունեւն կրոնական վեճերը, որոնք միջոց էին հիմնավորելու կրոնական սկզբունքները: Այդ հակաճառությունները տարվում էին ոչ միայն բանավոր. տպագրվում էին մեծ թվով կրոնական գրքեր: 1636 թ. Նոր Զուղայում հիմնվում է տպարան նույն Կեսարացու ջանքերով, որը Դավրիժեցու հաղորդմամբ «յուզով հարանց վարք և ժամագիրք տպագրեաց»¹⁶⁷: Դա մեծ նվաճում էր իրանահայ համայնքի կյանքում և առաջինն էր իրանում¹⁶⁸: Այստեղ տպագրված գրքերի թվում են «Պարզատումար»-ը (1647 թ.), հայ եկեղեցու դիրքերը պաշտպանող դավանաբանական այնպիսի գրքեր, ինչպիսիք են Հովհաննես Մրքուզի «Գիրք պատմութեան վիճաբանութեան առ շահն Սլէման Պարսից», Ստեփանոս Կալիսկոպոսի «Գիրք ժողովածոյ ընդդէմ երկաբնակաց» և այլն¹⁶⁹:

Սպահանում, Նոր Զուղայում և այլուր նաև ընդօրինակվում էին մեծ թվով ձեռագրեր ու տպագիր գրքեր՝ կրոնական, պատմական և այլ բովանդակությամբ¹⁷⁰:

XVII դ. Նոր Զուղան աչքի էր ընկնում արհեստներով և զարգացած արվեստով, մասնավորապես որմնանկարչությամբ ու մանրանկարչությամբ: Այդ ասպարեզում հայ վարպետների աշխատանքները մինչև օրս էլ ուշադրություն են գրավում և հիացմունք պատճառում: Նրանց թվում հրուշակված է եղել հատկապես Մինաս նկարիչը (Մինաս ծաղ-

¹⁶⁷ Նույն տեղում, էջ 402:

¹⁶⁸ Պարսկական առաջին տպարանը սկսել է գործել միայն XVIII դ. վերջին: Շարդենը հաղորդում է, որ իրանի արքունիքում մի քանի անգամ իրեն առաջարկել են Սպահանում տպարան հիմնել, սակայն գործնականում այդ ուղղությամբ ոչինչ չի արվել (اسياحتنامه شاردن، ج ۵، ص ۸۸):

¹⁶⁹ Մեզ են հասել նաև այդ թեմայով ձեռագրեր: Ահա դրանցից մեկի հիշատակարանը. «...Արդ գրուեցաւ սա որ է գիր հակաճառութեան ընդդէմ թերակաւատից վասն աստուածասիրութեան ի քաղաքն Շոշ, որ կոչի Սըֆալ-հուն...» (Մատենադարան, ձեռ. № 672, էջ 91 բ):

¹⁷⁰ Նույն տեղում, ձեռ. № 2370, 34, 2271, 1889 և այլն:

կող), որի մասին Դավրիժեցին մանրամասն տեղեկություններ է տալիս: Հալեպում եվրոպացի նկարչի մոտ ուսանելուց հետո Մինասը տեղափոխվում է Նոր Զուղա: Նրա վրձնին են պատկանում հայ խոջանների ապարանքների, ինչպես նաև պալատի նկարադարձումները: Մինասն ունեցել է բազմաթիվ աշակերտներ, որոնք հմտացել են ինչպես բնանկարչության, այնպես էլ դիմանկարչության ասպարեզում¹⁷¹: Պատմիչի հաղորդմամբ Մինասը եղել է նաև բժիշկ և դեղագործ¹⁷²: Անվանի նկարիչ էր նաև Հակոբջանը¹⁷³, որի (ինչպես նաև Մինասի) աշխատանքները ցարդ պահպանվում են Նոր Զուղայում:

Հայ շնորհալի արհեստավորներից շատերը հրավիրվում էին արքունիք և շահի ցուցումով զբաղվում իրենց արհեստի ուսուցմամբ: Հետաքրքիր է, որ նրանց թվում կային նաև հուդեորականներ: Դավրիժեցու հաղորդմամբ շահ Աբբաս Ա-ի պատվերով Մովսես վարդապետը, որը Նրուսաղեմում ձեռք էր բերել մոմ սպիտակեցնելու գաղտնիքը, ութ ամիս շարունակ Սպահանում՝ Թիլիմ-խանի այգում, ուսուցանում է շահի առաջադրած մարդկանց (Ֆարուխ, Ղարչղա, Բեհզադ) այդ արհեստը¹⁷⁴, դրա փոխարեն ստանալով էջմիածնի լուսարարության պաշտոնը¹⁷⁵:

Այդ կերպ էր ընթանում պայքարը սեֆյան իշխանության ձուլման քաղաքականության դեմ: Այդ պայքարի մի մասն էր նաև Հայաստանում կատարվող հսկայական նորոգությունը, կրթական գործի կազմակերպումը, անապատների, դպրատների, մշակութային օջախների հիմնումը, որոնց մանրամասն պատկերը գտնում ենք Դավրիժեցու «Պատմության» մեջ¹⁷⁶:

¹⁷¹ Դավրիժեցի, էջ 403—412, հմմտ. Ա. Երեմյան, Նոր Զուղայի ժէղարու որմնանկարչական հուշարձանը, Նյու-Յորք, 1942, էջ 28, 30—31...

¹⁷² Դավրիժեցի, էջ 413:

¹⁷³ Նույն տեղում, էջ 402:

¹⁷⁴ Նույն տեղում, էջ 233, 299—301:

¹⁷⁵ Նույն տեղում, էջ 302: Այդ մասին շահի հրովարտակը՝ տե՛ս ՄՊԶ, պր. 2, վավ. 18:

¹⁷⁶ Դավրիժեցի, էջ 326, 338, 353, 355...

«ԱԶԳԱՐԱՆՈՒԹԻՒՆ ՊԱՐՍԻՑ ԹԱԳԱՒՈՐԱՅՆ»

Դավրիժեցու «Պատմությունն» ընդգրկում է նաև սեֆյան շահերի տոհմաբանությունը՝ հակիրճ տվյալներով: Գրված լինելով, ըստ երևութին, սակավաթիվ տվյալների հիման վրա, այն ուշագրավ փաստերի հետ մեկտեղ պարունակում է և որոշ ոչ ճիշտ տեղեկություններ: Ստորև բերում ենք «Ազգաբանության» մեջ, ինչպես նաև «Պատմության» առանձին էջերում տեղ գտած տվյալները պարսից սերնդաբանության վերաբերյալ:

«Պատմության» հիշյալ հատվածում խոսվում է Սեֆյան պետության հիմնադիր շահ Իսմայիլ Ա-ի նախորդներից շեյխ Հեյդարի և շեյխ Սեֆու մասին¹: Այստեղ սխալմամբ Հեյդարը՝ Իսմայիլի հայրը, ներկայացված է իբրև շեյխ Սեֆու որդին: Մինչդեռ Հեյդարի հայրը եղել է Ջունեյդը, որը Սեֆու չորրորդ սերնդից էր²:

«Ազգաբանության» մեջ նշված է, որ Իսմայիլի մայրը Ջհանշահի թոռան՝ Յաղուբ թագավորի, քույրն էր³: Այս տեղեկությունը ևս անճշտություն է պարունակում: Յաղուբը՝ Ուզուն Հասանի (Հասան-բեկ) որդին, Աղ-կոյունլու թուրք-մենական միավորումից էր, իսկ Ջհանշահը՝ Կարա-կոյունլու⁴: Իսմայիլի պապը՝ Ջունեյդը, մեծ քանակությամբ հետևորդներ ունենալու պատճառով Ջհանշահի կողմից աքսորվում է իր

¹ Դավրիժեցի, էջ 584:

² Այսպես՝ շեյխ Սեֆի-էդ-դինի որդին էր Սադր-ադ-դին Մուսան, ապա հաջորդաբար՝ Աշշահիր-շեյխ-շահ, Սուլթան Իբրահիմ, Ջունեյդ, Հեյդար, Իսմայիլ (ص ۱، ج ۱، اسکندر منشی):

³ Դավրիժեցի, էջ 584:

⁴ ص ۱۹، ج ۱، اسکندر منشی և աշատուր Ջուղայեցի, էջ 352:

հայրենի Արդաբիլից, որից հետո, անցնելով Դիարբեքիր՝ Ուղուն Հասանի մոտ, լավ ընդունելություն է գտնում, ապա ամուսնանում վերջինիս քրոջ հետ։ Իսմայիլի հայրը՝ Հեյդարը, ժառանգելով Աղ-կոյունլուների ռազմական ոգին, նույնպես վայելում է Ուղուն Հասանի համակրանքը, որն իր դստերից մեկին կնության է տալիս նրան⁵։

Դավրիժեցու երկում, ինչպես նաև հայկական այլ աղբյուրներում տեղ է գտել Յաղուբի, Հեյդարի և նրա կնոջ սպանության պատմությունը, ըստ որի Հեյդարը և նրա կինը, թագավորությունը ձեռք բերելու նպատակով, խաբեություն բռնավորում են Յաղուբին, իրենք ևս դառնալով իրենց դավի զոհը⁶։

Սակայն Իսբանդար Մունշու հաղորդմամբ Հեյդարը սպանվել է Թաբարսարանի մոտ՝ շիրվանշահ Իբն Խալիլի դեմ կռվում⁷։ Այստեղ էլ թաղվել է, իսկ հետագայում՝ 22 տարի անց, նրա դիակը Իսմայիլ Ա-ի հրամանով տեղափոխվել են Արդաբիլ։

Սևֆեհների սերնդաբանության մեջ մութ հարցերից են Իսմայիլ Ա-ի թագավորությանը նախորդող իրադարձությունները։ Ըստ Դավրիժեցու և մի շարք այլ աղբյուրների, Հեյդարի և նրա կնոջ մահվանից հետո նրանց որդուն՝ մանուկ Իսմայիլին, փախցնում են Աղթամար, որտեղ նա մնում է մինչև իշխանության հասնելը⁸։ Դենիսոն Ռոսի հաղորդմամբ հետագայում Իսմայիլն ապաստան է գտնում Գիլանի տիրակալ Միրզա Ալու մոտ⁹։ Մունշու և այլոց տվյալներով Հեյդարի մահվանից հետո Յաղուբը իր թագավորությունը կորցնելուց երկյուղած, նրա երեք որդիներին (Իսմայիլ, Ալի

⁵ P. Sykes, նշվ. աշխ., էջ 158—159.

⁶ Դավրիժեցի, էջ 584.

⁷ اسکندر منشی، ج ۱، ص ۲۰—۲۱.

⁸ Դավրիժեցի, էջ 585, Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 98, հմտ. „A narrative of Italian Travels in Persia in the XV, XVI centuries“ (Hakluyt series I, vol. 49, L., 1873, p. 101—103).

⁹ E. Denison Ross, The early years of Shah Ismail, founder of the Safawi dynasty („Journal of the Royal Asiatic Society“, L., 1896, p. 271).

և Իբրահիմ) բանտարկել է տալիս Ֆարսում գտնվող ամրոցում՝ Իսթախրում¹⁰։ Յաղուբին հաջորդած Ռուստոմ-բեկն ազատում է Իսթախրի բանտարկյալ արքայազններին և փոխադրել տալիս Թավրիզ։ Սակայն ինչ-ինչ հանգամանքներում Սուլթան Ալին սպանվում է, Իբրահիմ-Միրզան նույնպես մեռնում է, և միակ թագաժառանգը մնում է Իսմայիլը։

Բոլոր դեպքերում ակնհայտ է, որ Իսմայիլը մանկուց հեռացված է եղել իր նախնիների «օրրանից» և ապա (դեռևս պատանի) վերադարձել է ու սկսել պայքարը թագավորության համար։

Իսմայիլ Ա-ն թագավորում է մինչև 1524 թ. (սկսած 1502-ից)։ Դավրիժեցու ժամանակագրության մեջ սխալմամբ նշված է 1526 թ.¹¹, որի հետ էլ կապվում է շահ Թահմասպի թագավորության սկիզբը ցույց տվող թվականի անճշտությունը։ Շահ Թահմասպը հաջորդել է Իսմայիլ Ա-ին՝ անմիջապես նրա մահվանից հետո։

Թահմասպի թագավորությունը, որ շարունակվել է ավելի քան կես դար, ամենատեսականն էր Սեֆեդիների պատմության մեջ։ Նրա մահվան տարեթիվը ևս զանազան աղբյուրներում տարբեր է. միայն Դավրիժեցու երկում երեք թվական է նշված՝ 1573, 1575, 1576¹²։ Ստույգը վերջին թվականն է։

Իսմայիլ Բ-ն (1576—1578), որն աչքի էր ընկնում արտակարգ դաժանությամբ, իր թագավորությունը հիմնավոր դարձնելու համար ոչնչացնում է թագի մյուս բոլոր հավակնորդներին և իշխանությանը խոչընդոտող անձանց՝ սկսած իր եղբայրներից¹³ և մյուս հարազատներից մինչև բազմաթիվ պալատականները և էմիրները։ Այդ արյունոտ քաղաքականության հետևանքը լինում է այն, որ թագավորության երկրորդ տարին չլրացած ինքը՝ քենոտ շահը, դառնում է

¹⁰ اسکندر منشی، ج ۱، ص ۲۱

¹¹ Դավրիժեցի, էջ 630, հմտ. Զաֆարիա Փանաֆեցցի, հ. Ա, էջ 9, «Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 427։

¹² Դավրիժեցի, էջ 606, 631։

¹³ Հ. Մարեցու և Խ. Զուղայեցու հաղորդմամբ նա սպանել է իր յոթ երբայրներին (Դավրիժեցի, էջ 606), Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 100)։

դավադրության զոհ և մեռնում հանելուկային մահով¹⁴,
Իսմայիլ Բ-ի մահվան թվականը Դավրիժեցու երկում 1576
է 1578-ի փոխարեն:

1578—1587 թթ. Սեֆեհների «աստծո ստվերը» Թահ-
մասպի կույր, տկար որդին էր՝ Սուլթան Մուհամմադ Խուդա-
բանդեն. «անարի և վատթար ի գործ թագաւորութեան և
պակասեալ ի լուսոյ ևս»¹⁵: Նա գահ է բարձրանում ղրզլւբաշ
ցեղերի առաջնորդների միահամուռ որոշմամբ: Այսօրինակ
գահակալի ընտրության հարցում նման ներդաշնակ համա-
ձայնությունը պատահական չէր: Դրա ետևում ապաշնորհ ու
թուլակամ շահին իրենց կամքին ենթարկելու և գործնակա-
նում երկրի ղեկավարումն իրենց ձեռքը վերցնելու էմիրների
ոռալ հեռանկարն էր, որը և իրականություն դարձավ:

Սուլթան Մուհամմադ Խուդաբանդեի օրոք գահի անկաս-
կած թեկնածուն նրա ավագ որդին՝ Համզա-Միրզան էր¹⁶:
Սակայն խելացի և ձեռներեց թագաժառանգը, ենթարկվելով
չգրված օրենքին, դարձավ գահի ու թագի հերթական զոհը¹⁷:

Համզա-Միրզայի մահից հետո ուժեղանում են երկ-
պառակությունները ղրզլւբաշ ցեղերի առանձին խմբավո-
րումների միջև, որոնք պայքար էին մղում ինչպես միմյանց,
այնպես էլ կենտրոնական իշխանության դեմ: էմիրների մի
խումբ կողմնակից էր գահի համար Մուհամմադ Խուդա-
բանդեի որդիներից Աբուլ-Թալիբ-Միրզայի թեկնածությանը:
Մի այլ խմբավորում, որ կազմում էին շամլու և ուսթաշլու
ցեղերը, տարիներ ի վեր ջանում էր գահ բարձրացնել շահի
կրտսեր (դեռևս անչափահաս) որդուն՝ Աբբաս-Միրզային:
Վերջինիս խնամակալն էր աղդեցիկ քաղաքական գործիչ
Մուրշիդ-ղուլի-խանը, որի նախաձեռնությամբ էլ դեռևս

¹⁴ Դավրիժեցի, էջ 606:

¹⁵ Նույն տեղում, էջ 607:

¹⁶ Հայկական աղբյուրներում՝ Ամիր-Համզա:

¹⁷ Նրա սպանությունը, որ կազմակերպել էին բարձրաստիճան էմիր-
ները, կատարվեց 1585/6 թ. Գանջալում, իր սափրիչի՝ Խուդավերդիի միջոցով
(Խուշատուր Զուլայեցի, էջ 124):

1581 թ. Խորասանի շամլու և ութաշլու ցեղերի առաջնորդները ապստամբություն բարձրացնելով, փոքրահասակ Աբբաս-Միրզային շահ հայտարարեցին և սկսեցին նրա անունից կառավարել Խորասանը¹⁸: Այս փաստն է ընկած հայկական աղբյուրներից շատերի հիմքում, որոնք շահ Աբբաս Ա-ի թագավորության սկիզբը համարում են 1580 թ.¹⁹: Հայկական աղբյուրների հաղորդած այս տեղեկության անճշտության մասին պետք է վերապահության արժանի, քանի որ նրանցում շեշտվում է Աբբասի թագավորության վայրը (Մաշադ), որը համապատասխանում է իրականությանը²⁰:

Խորասանի հիշյալ խմբավորումն էլ դարձյալ Մուրշիդ-ղուլի-խանի գլխավորությամբ 1587 թ. մայրաքաղաքում՝ Ղազվինում, գրավեց իշխանությունը և գահ նստեցրեց իր սանին՝ 16-ամյա Աբբաս-Միրզային, որը և պատմության մեջ մտավ շահ Աբբաս Մեծ անվամբ: Ըստ «Պատմության» Մուհամմադ Խուդաբանդեն, ընկճված իր որդուն՝ Ամիր-Համ-զայի սպանությամբ և Թուրքիայի դեմ պատերազմներով, ինքն է Խորասանից բերում Աբբասին և թագը հանձնում նրան²¹:

Աբբաս Ա-ն թագավորեց 42 տարի: Նա մեռավ Աշրաֆ քաղաքում (այժմ՝ Բեհշահ) 1629 թ. հունվարի 7-ին²² (ըստ Իսքանդար Մոնշու հունվարի 19-ին): Որոշ հեղինակների մոտ կարելի է հանդիպել 1628 թ.: Սակայն «Պատմության» տվյալն ստույգ է, քանի որ այն համընկնում է (մի քանի

¹⁸ اسکندر منشی، ج ۱ ص ۲۷۹-۲۸۸

¹⁹ Դավրիժեցի, էջ 631, «Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 428, 482, Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 101 և այլն:

²⁰ Այսպես՝ «Դարձեալ ի սոյն թուին (1580) մեծ և առաջին Շահ-աբասն ի Մաշատումն ի Թախտ նստաւ» (Դավրիժեցի, էջ 631, հմմտ. Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 101...), (Ջաֆարիա Քանաքեռցին (հ. Ա, էջ 14) չի նշում Մաշադը):

²¹ Դավրիժեցի, էջ 613, հմմտ. Խաչատուր Զուղայեցի, էջ 125:

²² Դավրիժեցի, էջ 308, 640:

օրվա տարբերությամբ) Մունշու, Նայիմայի, հայ ժամանակագիրների և այլոց հաղորդումներին²³:

Շահ Աբբաս Ա-ին, իր կողմից համաձայն, փոխարինեց նրա թոռը՝ Սեֆի Ա-ն: Որդիներից ոչ մեկը չարժանացավ գահին. Աբբասը ժամանակին հոգացել էր վերացնելու նրանց կողմից իշխանությունը գրավելու հնարավոր վտանգը: «...Աբբաս Շահաբաս զորդիս իւր զոմանս սպան՝ և զոմանս կուրացոյց, վասն երկիւղի՝ զի մի գուցէ թագաւորեսցեն իշխանքն...», — գրում է Դավրիժեցին²⁴: Սեֆի Ա-ն իշխեց մինչև 1642 թ. մայիսը²⁵: Նրա մահվանից մի քանի օր անց Սեֆեհիների գահն զբաղեցնում է նրա որդին՝ Աբբաս Բ-ն²⁶, որը թագավորում է 24 տարի (մահացել է 1666 թ. սեպտեմբերին)²⁷: Ապա գահակալում է նրա որդին՝ Սուլեյմանը, որին, ժամանակակիցների վկայությամբ, նախապես անվանել են Սեֆի (Բ): Սակայն շահը հանապազ հիւանդ և ցաւադար մարմնով կայր...»²⁸: Աստղագուշակներն ու հմայողները դրա պատճառը տեսնում են նրա «ոչ բախտավոր» անվան և թագադրութեան շար օրվա մեջ: Ուստի ընտրում են «բախտավոր» օր և կրկին թագադրելով, շահին վերանվանում Սուլեյման:

Սրանով ավարտվում են Սեֆեհիների տոհմաբանության վերաբերյալ «Պատմության» տվյալները, որոնք, առանձին անճշտություններով հանդերձ, լրացնում և կամ հավաստում են այլ աղբյուրների տեղեկություններն այդ մասին:

²³ ۱۰۷۷ ص ۲، اسكندر منشی، Ա. Սաֆրաստյան, Նշվ. աշխ., հ. Ա, էջ 96, «Մանր ժամանակագրություններ», հ. II, էջ 272, 428, 519 (Ս. Լեն-Պուլի ռուսերեն թարգմանության մեջ 1629-ի փոխարեն սխալմամբ նշված է 1628: См. С. Лэн-Пуль, Мусульманские династии, Пер. с англ., СПб., 1899, стр. 219).

²⁴ Դավրիժեցի, էջ 308—309:

²⁵ Նույն տեղում, էջ 644, հմմտ. عباسنامه، ص ۱۸۸.

²⁶ Դավրիժեցի, էջ 644:

²⁷ Նույն տեղում, էջ 585, 650: Որոշ հեղինակներ սխալմամբ նշում են 1667 թ. (տե՛ս, օրինակ, Р. Сыkes, Նշվ. աշխ., էջ 211):

²⁸ Դավրիժեցի, էջ 650:

РЕЗЮМЕ

История армянского народа теснейшим образом связана с историей Ирана, которая нашла отражение в армянской историографии, особенно в таком ценном первоисточнике XVII в., как «История» Аракела Даврижеци.

Будучи посвященной истории Армении, она содержит богатый материал и об истории ряда других стран, в частности—Ирана. Не случайно, что в некоторых рукописях этот труд именуется «Историей персидских царей». Необходимость специального иранистского исследования труда Аракела Даврижеци назрела давно, особенно, если иметь в виду слабую изученность данных армянских источников по истории Ирана, важность которых отмечают и иранские историки (Саид Нафиси и др.).

Даврижеци был современником и очевидцем большей части описанных им событий; в этом—исключительная ценность его «Истории». Другая ее часть написана на основе данных очевидцев и непосредственных участников событий, которые он записывал во время своих странствий. Автором использованы и письменные источники—памятные записи рукописей, исторические сочинения, религиозно-догматические труды и т. д.

В научной литературе давно обсуждается вопрос о том, пользовался ли Даврижеци сочинением Искандара Мунши. Основанные на тщательном сличении данных трудов Даврижеци и Мунши факты показывают абсолютную оригинальность «Истории» Даврижеци.

Необходимо подчеркнуть большую ответственность и критический подход, которые проявляет Даврижеци к источникам—как письменным, так и рассказам очевидцев. Особо следует отметить его независимость от официальной иранской точки зрения, что «позволяет нам пользоваться данными Аракела Тебризского для проверки сведений, сообщаемых персидскими источниками» (И. Петрушевский). В свою очередь различные источники—хроники, памятные записи рукописей, архивные документы и т. д.—подтверждают сведения, сообщаемые Даврижеци.

Не следует, однако, забывать, что Даврижеци был духовным лицом, и это не могло не наложить своего

отпечатка на его «Историю», особенно по части мировоззрения автора, его веры в «чудеса», «божественную предопределенность».

«История» написана живым и сочным языком. Несмотря на грабар (древнеармянский язык), автор стремится максимально приблизить свой стиль к армянской народной речи.

Сочинение Даврижеци имело несколько рукописных экземпляров, из которых до нас дошли два.

Текст «Истории» имел три издания: в 1669 г. в Амстердаме, в 1884 и 1896 гг.—Вагаршапате (Эчмиадзин).

Многим исследователям труд Даврижеци известен по французскому переводу М. Броссе, который, однако, имеет ряд недостатков, часто искажающих смысл тех или иных сообщений источника. «История», а также отдельные ее отрывки переведены и на русский язык.

Литература о Даврижеци (статьи или краткие сообщения) охватывает главным образом данные о его жизни, извлеченные из «Истории». Попыток тщательно проанализировать труд и мировоззрение автора было мало. В советский период, в частности в последние годы, замечен более разносторонний подход исследователей к оценке «Истории».

Труд А. Даврижеци охватывает историю первых шести десятилетий XVII в. (1602—1662). Сведения об истории Ирана относятся как к политической, так и социально-экономической жизни. Однако «История» имеет исключительное значение как первоисточник, освещающий в первую очередь политическую историю указанного периода, данные которого помогают выяснить множество вопросов, обойденных персидской историографией. Сопоставление этих данных со сведениями Искандара Мунши, Кятиба Челеби, Мустафы Наима, Ибрагима Печеви, грузинского анонимного автора, Шараф-хана Бидлиси, А. Тер-Ованянца, Григора Даранакци, армянских мелких хроник и других источников, а также с рукописями Матенадарана им. М. Маштоца и Указами сефевидских шахов не только обнаруживает новые данные, сообщаемые Аракелом Даврижеци, но и показывает, что одни и те же события часто описаны разными авторами с совершенно разных точек зрения. В то время, когда турецкие и персидские исто-

риографы, увлеченные панегирикой, стараются восславить победы своих правителей и, наоборот, очернить противника (тем самым искажая исторические факты), Даврижеци дает объективное описание событий, при том имея в виду состояние народных масс.

В исторических событиях важное место занимают развернувшиеся в начале XVII в. военные действия, в частности поход шаха Аббаса I в 1603 г., целью которого было, в основном, отвоевать у Турции Атрпатакан и Закавказье. Этот факт в персидской историографии рассматривается как предприятие, имевшее целью отвоевать у Турции «собственные» территории, «наследственные» земли (Искандар Мунши, Абулгасем Сахаб, Мухаммад Паранг). Тенденция такого оправдания завоеваний шаха Аббаса нашла свое выражение, в частности, в объяснении причин ирано-турецкого противоборства, где игнорируются захватнические устремления самого шаха Аббаса и, более того, делается попытка доказать, что-де его политика была для народов Закавказья спасением. Так, Мухаммад Паранг поход шаха Аббаса в Закавказье описывает под заголовком: «От Тавриза до Шамахи или период спасения Азербайджана и Кавказа». Однако данные «Истории», в которой нашли широкое отражение упомянутые события, вскрывают захватнический характер «освободительных» действий шаха Аббаса и показывают их пагубные последствия для народов Закавказья. Между тем, последние возлагали немало надежд на Сефевидский Иран. Жестокая налоговая политика турецких властей в Закавказье, разруха, голод и т. п. создавали почву для антитурецкого движения в этой части Османской империи и развития здесь иранской ориентации. Даврижеци сообщает богатый материал о часто повторявшихся в первые годы XVII в. массовых бегствах из закавказских стран в Иран. Шах Аббас поддерживал их антитурецкие настроения с целью в случае войны получить их поддержку. Надежды шаха оправдались. Но вот чаяния народов Закавказья не были осуществлены. Характерен в этой связи факт, сообщаемый Аракемом Даврижеци о взаимоотношениях шаха Аббаса и армянского духовенства во время этих событий. Надеясь освободиться от османского гнета,

армянское духовенство также приветствовало победы кызылбашей. Однако их надежды были обмануты: не говоря о разрухе и разорении в ходе военных действий, завладев Ереваном, Шах Аббас потребовал от католиков выплаты всех долгов, «сокровищ, взятых ими займы у османов». «Эти католики из-за долгов бежали и прибегли к помощи шаха, с надеждой, что шах освободит их от кредиторов. Но вот теперь шах сам требует от них долг. Так вот какова помощь шаха, на которого они уповали»,—таков вывод автора «Истории».

Первый этап ирано-турецких войн начала XVII в. завершился захватом Ираном Тавриза, Нахичевана, Джульфы, Еревана, после взятия которого турецкая сторона перешла в контрнаступление. Будучи вынужден отступить, шах Аббас решил одновременно претворить в жизнь намеченную им программу переселения, которое сочеталось с тактикой «выжженной земли». Войскам было приказано, отступая, разрушать все на своем пути и насильственно переселять население районов, расположенных на левом берегу Аракса, в Иран. Это переселение вошло в историю под названием «великого сургуна» и является одной из трагических страниц истории народов Закавказья, в частности, армян. В труде Аракела Даврижеци большое место уделено этому событию, происшедшему в 1604—1605 гг. Многие стороны его не только не получили надлежащей оценки в научной литературе, но и часто искажаются или находят тенденциозное истолкование.

Хотя Аракел Даврижеци не современник «великого сургуна», но в своем описании он опирается как на данные письменных источников, так и свидетельства очевидцев и непосредственных участников событий. Ценным является и то, что автор, будучи отделен от упомянутого переселения определенным временем, имел возможность взглянуть на него в исторической перспективе и оценить его последствия в свои дни.

Вопреки ошибочным мнениям, что мысль о переселении возникла у шаха Аббаса лишь во время отступления из Армении (А. Аракелян и др.), сообщения Даврижеци и других авторов показывают, что оно было запланировано заранее и обусловлено как страте-

гическим, так и экономическим и политическим мотивами. С помощью данных «Истории» и других источников вносится ясность в ставшие объектом разногласий в исторической литературе такие вопросы, как: дата переселения; приблизительное число переселенцев; факты о помощи, оказанной шахом Аббасом джюльфинцам во время переселения; сопротивление переселенцев, факты их бегства и т. д. Нельзя согласиться с оценкой, данной упомянутому событию рядом авторов (Искандар Мунши, Тавернье, Перси Сайкс, Абулгасем Сахаб), по мнению которых насильственное переселение с родины на чужбину было «благодеемием» шаха Аббаса в отношении народов Закавказья, и особенно армян, которые, дескать, переселившись в Иран, получили возможность развивать в безопасности свое хозяйство и заняться торговлей и ремеслами. Даврижеци свидетельствует о бедственных последствиях, которые имел «великий сургун» для переселяемых народов. Особенно тяжелыми были они для армянского народа. Не говоря о всех последствиях—разрушение и опустошение страны, оскудение материальных и производительных сил, разрежение населения страны, ослабление обороноспособности и сопротивляемости нашествиям захватчиков и т. д.—политика «сургуна», какие бы цели ни преследовал шах Аббас с точки зрения Сефевидского Ирана (главным образом: подчинение интересам Ирана армянского купечества Джульфы и его капиталов, стимулирование развития в Иране торговли, ремесел, земледелия и т. д.), стоило самим переселенцам огромных жертв, лишений и страданий. Помощью и льготами, предоставленными шахом Аббасом, пользовались лишь немногие. Оказавшись под иранским игом, огромные массы переселенцев подпали под гнет феодалов, жили в нищете и бесправии.

После осуществления своего стратегического плана—предотвращения продвижения противника—шах Аббас приступил к дальнейшим завоеваниям, захватив Ширван, Гянджу, Шамахи и т. д. Таким образом, одержав полную победу в ирано-турецких войнах 1603—1607 гг., Иран завладел Арменией, Восточной Грузией, Азербайджаном. Однако его власть здесь была непрочной, и в 1614 г. шах Аббас предпринял поход в Гру-

зию. Даврижеци свидетельствует, что шах пытался организовать заговор князей и посеять вражду между кахетинским и картлийским царями. Однако, вопреки его усилиям, оба царя решили совместно бороться против персов. В «Истории» дается трогательное описание тех разрух, опустошений и бедствий, которым подвергся грузинский народ.

Важное значение придает историк разбору последствий войн; в их числе описаны вторжение джелалиев в Закавказье, а также голод 1606—1610 гг.

Даврижеци сообщает интересные факты, которые имеют важное значение в вопросе вскрытия социального характера джелалийского движения и могут пролить свет на вопрос оценки деятельности джелалиев. Сравнение с другими, в частности персоязычными, источниками не оставляет сомнения в достоверности сообщаемых Аракелом сведений о массовом вторжении джелалиев в Закавказье сразу же после похода шаха Аббаса I, а не до него, как полагает проф. И. Петрушевский. Данные «Истории» доказывают также, что в пределах Сефевидской державы (в частности, в Закавказье) джелалийскому движению были свойственны грабеж и разбой, которые были одной из особенностей этого движения вообще. Бесспорно отрицательное отношение Даврижеци к джелалиям. Однако это следует объяснить не столько «церковно-феодальной точкой зрения хрониста» и его стремлением представить это движение чисто мусульманским, «антихристианским и антиармянским» (И. Петрушевский), сколько стремлением автора к объективному освещению всего того, что творили джелалии в Армении и во всем Закавказье. Неоспоримо, что это сложное, насыщенное противоречивыми тенденциями движение при своем антифеодальном характере (на определенном этапе) для самих джелалиев—ничего не имело общего с антифеодальным движением трудящихся масс, которые становились жертвой разбойников-джелалиев и узкоклассовых интересов их феодалов-главарей. Данные армянских источников опровергают мнение, что в Армении и Азербайджане движение «приняло чисто крестьянский характер» (И. Петрушевский) и показывают, что в Закавказье джелалийское движение принесло грабеж, разруху, раз-

бой, а с ними вместе—голод. Именно этот факт нашел отражение у Даврижеци и чуть ли не во всех армянских источниках того времени, ужасающе рассказывающих о бедствиях, причиненных джелалиями трудящимся массам. В «Истории» исследователь найдет немало подробных сведений об этом движении. Дело лишь в том, что многие из этих сведений в некоторых работах освещены неправильно.

Относительно слабо отражены у Даврижеци вопросы социально-экономической жизни Ирана, которые затрагиваются им лишь в ходе описания тех или иных событий. Все же данные эти представляют интерес и могут быть полезным дополнением для изучения истории Ирана упомянутого периода. На основе сопоставления данных Даврижеци и Шардена, Тавернье, Пьеро делла Валле, Федота Котова, Закария Канакерци, Хачатура Джугаеци, Закария Агулеци, Искандара Мунши, Тахира Вахида, а также «Тазкират-уль-мулюк», «Джамбр», «Персидских указов Матенадарана», «Грузино-персидских исторических документов» и других источников воспроизводятся характерные черты социально-экономической жизни Ирана первой половины XVII в. Интересны, в частности, имеющиеся в «Истории» данные об аграрных отношениях, положении крестьян, налоговой и административной системе Сефевидского Ирана, развитии торговли, ремесел, городов и т. п., о таких недостаточно изученных институтах, как тиюль, сойюргал, о своеобразных формах подушной подати (джизья), чобанбеки (кодав), гоналга, сурсат и других налогах и повинностях, методах их взимания, злоупотреблениях и произволе в налоговой системе и многие другие сведения по различным вопросам Сефевидского Ирана. В «Истории» содержатся данные и об обстановке при шахском дворе, административной системе на местах, компетенции различных органов и должностных лиц: э'темад-эд-доуле, садр, диванбеки, даруга, калантар, хокмневис и т. п. Все эти сведения отражают две основные тенденции, присущие сефевидской администрации: с одной стороны укрепление всего того, что составляет «столпы государства», и с другой—разногласия, центробежные тенденции, двор-

повые интриги, продажа должностей, волокита, взяточничество.

Небезынтересны сведения Даврижеци и о городах Ирана, в частности о столице—Исфахане.

«История» Даврижеци дает возможность воспроизвести картину положения армян и других национальных меньшинств Ирана и политики Сефевидов по отношению к ним. После насильственного переселения армян в Иран они создали здесь ряд общин-колоний. Некоторые из них вскоре перестали существовать, другие же существуют до сих пор, как например в Новой Джульфе около Исфахана. Эта колония отличалась активной торговой деятельностью своих купцов и имела право самоуправления; социальный состав жителей был неоднородным, большинство составляли ремесленники, однако первостепенная роль принадлежала крупному купечеству.

Наряду с армянскими в Иране возникли грузинские и еврейские колонии. Однако последние были сравнительно малочисленными. Даврижеци сообщает и о гебрах-зороастрийцах, проживавших в Иране, которые как иноверцы подвергались общей политике преследования меньшинств.

Анализ данных «Истории» показывает, что, исходя из своих политических и экономических интересов, по отношению к различным слоям иноверных общин Сефевиды проводили различную политику. Так, стараясь использовать джульфинских купцов и их капиталы, шах Аббас всячески покровительствовал им. Подобную же политику он проводил в отношении армянского высшего духовенства, имея целью с их помощью держать в покорности трудовые массы армян как в Иране, так и в Армении. Совершенно в ином свете представлена картина политики Сефевидов по отношению к широким массам рядовых членов иноверных общин, которые не только несли вместе с местными трудящимися иго феодальной эксплуатации, но и подвергались религиозному и национальному преследованию. По отношению к отдельным слоям общин Сефевиды проводили ассимиляторскую политику, принуждая их в первую очередь к вероотступничеству. В этой связи предметом специального рассмотрения является вопрос «религиоз-

ной терпимости» шаха Аббаса I—вопрос, который в историографии получил тенденциозное, а часто—неправильное и противоречивое истолкование. Дело в том, что, исходя из своих политических и экономических целей, шах Аббас не только делал уступки христианам (разрешение строить церкви, проводить религиозные обряды и т. п.), но и старался доказать свое личное «христианолобие». Это проявлялось и по отношению к европейским государствам, помощь которых была весьма нужна Ирану в борьбе с Турцией. Все это создавало почву для мнения, согласно которому шах Аббас был «покровителем христиан».

Вопреки этому, «История» Даврижеци дает возможность увидеть не только причины «христианолобия» шаха Аббаса, но и некоторые стороны его религиозной политики. Из данных «Истории» явствует, что, несмотря на покровительственную политику в отношении высшего армянского духовенства, деятельность его все же строго контролировалась, ограничивалась и направлялась в угодном шахским властям направлении. Что касается трудящихся масс колоний, то правящие круги и высшее шиитское духовенство имели цель навязать им мусульманство. Даврижеци опровергает существующие еще при его жизни мнения о «христианолобии» шаха Аббаса I и вскрывает обратную сторону этой политики, сообщая о многочисленных фактах обращения шахом и другими лицами христиан в мусульманство, о применении при этом жестоких методов, а также законах (подушная подать, закон Имама-Джафара и т. п.), наносящих большой урон экономическому положению иноверного населения Ирана, описывает в деталях религиозные гонения иноверцев и их борьбу против этой политики.

Очевидно появление новых сторон в политике, проводимой Сефевидами в отношении иноверных общин с начала XVII в. до половины его, переход к более открытой ассимиляторской политике. «История» Даврижеци свидетельствует о борьбе, которую вели проживавшие в Иране меньшинства, и в частности армяне, против этой политики.

В «Истории» имеются также данные о родословной Сефевидов.

Յ Ա Ն Կ

ՕԳՏԱԳՈՐԾՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԻ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ

ՁԵՌԱԳԻՐ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ

ՀՍՍՀ Մինիստրների խորհրդին առընթեր հին ձեռագրերի գիտահետազոտական ինստիտուտ՝ Մ. Մաշտոցի անվան մատենադարան:

1. Ձեռագրեր (համարական հերթականությամբ)

34	1772	2370
46	1773	4998
672	1882	5025
1282	1889	5081
1721	2271	5959

2. Արխիվային բաժին՝ կազարյանների ֆոնդ

ՀՐԱՏԱՐԱԿՎԱԾ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐ ԵՎ ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Արեղյան Մ., Հայոց հին գրականության պատմություն, գիրք II, Երևան, 1946

Աբրահամ Կրետացի, Աբրահամ կաթողիկոսի Կրետացույ Պատմագրություն անցիցն իւրոց և Նատր-Շահին Պարսից, Վաղարշապատ, 1870
Աբրահամյան Ա. Գ., Համառոտ ուրվագիծ հայ գաղթավայրերի պատմության, Երևան, հ. Ա, 1964, հ. Բ, 1967

Ալիշան Ղ., Այրարատ, Վենետիկ, 1890

Ալիշան Ղ., Սյուական, Վենետիկ, 1893

Ալիշան Ղ., Հայաստանում, Վենետիկ, 1901

Ալիպոյանյան Ա., Պատմություն հայ գաղթականության, մասն Գ, Կահիրե, 1961

Անադյան Հ., Հայոց անձնանունների բառարան, հ. Ա, Երևան, 1942

Անադյան Հ., Հայոց լեզվի պատմություն, II մաս, Երևան, 1951

Անասյան Հ. Ս., Թուրքական տիրապետությունը Հայաստանում (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1951, № 5)

Անասյան Հ. Ս., Դիտողություններ Ստեփաննոս Սալմաստեցու կենսագրության վերաբերյալ («Էջմիածին», 1956, №№ 8—9, 11—12)

Անասյան Հ. Ս., Հայկական մատենագիտություն, հ. Ա, Երևան, 1959

Անասյան Հ. Ս., XVII դարի աղատագրական շարժումներն Արևմտյան Հայաստանում, Երևան, 1961

Առաֆել Դավրիժեցի, Գիրք պատմութեանց շարադրեալ վարդապետին Առաքելոյ Դավրէժացոյ՝ Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց՝ և ևս զաւառին Արարատոյ՝ և մասին Գողթան զաւառի, սկսեալ ի թուոյն Հայոց 1054 էն, մինչև յաւարտ պատմագրութեանս. այլև ի յիշումն ածեալ մասնաւորաբար, աստի և անտի. Տպագրեալ... յԱմսթէլոդամով: Ներ թուոջ փրկչին 1669 ին, Յունվարի 1: Իսկ ըստ Հայոց 1118 ին, Սահմի 29

Առաֆել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ: Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և զաւառին Արարատայ և մասին Գողթան զաւառի, սկսեալ ի ՌԾԴ թուականէն Հայոց մինչ ի ՌՃԺԲ թ., ...ի Վաղարշապատ ի տպարանի Սրբոյ Կաթողիկէ Էջմիածնի, 1884—ՌՅԼԳ

Առաֆել Դավրիժեցի, Պատմութիւն Առաքել վարդապետի Դավրիժեցոյ: Սակս դիպուածոց Հայաստանեայց և զաւառին Արարատայ և մասին Գողթան զաւառի սկսեալ ի ՌԾԱ թուականին Հայոց մինչ ի ՌՃԺԱ թ., երրորդ տպագրութիւն, Վաղարշապատ, տպարան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, 1896—ՌՅԽԵ

Առաֆելյան Հ., Ակնարկ Պարսկաստանի հայերի անցեալի վրայ («Գեղունի», 1904, թիւ 1—10)

Առաֆելյան Հ., Պարսկաստանի հայերը՝ Նրանց անցյալը, ներկան և ապագան, մասն Ա, Վիեննա, 1911

Առաֆելյան Հ., Հանրագիտական բառարան, հատ. Ա, Թիֆլիս, 1915

Ավդալբեկյան Թ., Ար-ի-Քուրան ջրանցքը Պարսկաստանում ու համանուն արիքուրան հարկը (հայ աղբյուրների համաձայն), («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1958, № 1)

Ավդալբեկյան Թ., Հայագիտական հետազոտություններ, Երևան, 1969

Բայբուրդյան Վ. Ա., Նոր Զուլայի հայկական զաղութը և կաթուղիկ միսիոներների կազմակերպությունները (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1964, № 9)

«Բռնի միութիւն Հայոց Լեհաստանի ընդ եկեղեցւոյն Հոռովայ: Ժամանակակից յիշատակարանք», Ս. Պետերբուրգ, 1884

Գաբրընյան Հ. Վ., Պատմութիւն մատենագրութեան Հայոց, Վիեննա, 1851

Դապպենճյան Գ., Հայ ողբերգուներ: Առաքել Դավրիժեցի («Տաճար», Կ. Պոլիս, 1912)

«Գրական թերթ», 1975, № 22

- Գրիգոր Դաբանաղցի (Կամախեցի), Ժամանակագրութիւն Գրիգոր վարդապետի Կամախեցւոյ Կամ Դարանաղցւոյ, Երուսաղեմ, 1915
- Գրիւան Հայոց պատմութեան», գիրք Ժ, Թիֆլիս, 1912
- Դուրյան Ե., Պատմութիւն Հայ մատենագրութեան (ի վաղ ժամանակաց մինչև մեր օրերը), Կ. Պոլիս, 1885
- Եղգարյան Ա., Իրանի Զհարմհալ գավառը, Թեհրան, 1963
- Երեմյան Ա., Նոր Զուղայի Ժէ դարու որմնանկարչական հուշարձանը, Նյու-Յորք, 1942
- Ջամիլյան Ա., Հայ գրականութեան պատմութիւն, Նոր Նախիջևան, 1914
- Ջաբրահայլյան Գ., Պատմութիւն Հայերէն դպրութեան, հ. Բ, Վենետիկ, 1878
- Ջաֆարիա Ագուլեցի, Ջաբարիա Ագուլեցու Որագրութիւնը, Երևան, 1938
- Ջաֆարիա Քանաֆեցի, Ջաբարիայ Սարկաւագի Պատմագրութիւն, հ. Ա, Բ, Գ, Վաղարշապատ, 1870
- Ջուլալյան Մ. Կ., «Դեմիշիրմե»-ն (մանկահավաքը) Օսմանյան կայսրութեան մէջ ըստ թուրքական և հայկական աղբյուրների («Պատմա-բանասիրական հանդես», 1959, № 2—3)
- Ջուլալյան Մ. Կ., Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանի տերիտորիայի վրա և նրանց հետեանքները (1555—1595), (ՀՍՍՀ ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1961, № 3)
- Ջուլալյան Մ. Կ., Թուրք-պարսկական պատերազմները Հայաստանում և նրանց հետեանքները (ՀՍՍՀ ԳԱ «Լրաբեր», 1966, № 2)
- Ջուլալյան Մ. Կ., Ջալալիների շարժումը և հայ ժողովրդի վիճակը Օսմանյան կայսրութեան մէջ, Երևան, 1966
- Քաղիպպան Մ., Պատմութիւն Պարսից, հ. Ա, Կալկաթա, 1846
- «Թուրքական աղբյուրները Հայաստանի, հայերի և Անդրկովկասի մյուս ժողովուրդների մասին», կազմեց՝ Ա. Խ. Սաֆրաստյան, հ. Ա, Երևան, 1961, հ. Բ, 1964
- Ժամկոչյան Հ. [ալլթ], Հայ ժողովրդի պատմութիւն, սկզբից մինչև XVIII դ. վերջը, Երևան, 1975
- Լեո, Հայկական տպագրութիւն, հ. Ա, Թիֆլիս, 1901
- Լեո, Խոջայական կապիտալ, Երևան, 1934
- Լեո, Հայոց պատմութիւն, հ. III, Երևան, 1946
- Խաչատուր Զուղայեցի, Խաչատուր արեղայի Զուղայեցւոյ Պատմութիւն Պարսից, Վաղարշապատ, 1905
- Հակոբյան Տ. Հ., Հայերի պայքարը կաթոլիկական միսիոնների ասիմիլյատորական ձգտումների դեմ Իրանում (XVII—XVIII դդ.), («Արևելագիտական ժողովածու», հ. I, Երևան, 1960)
- Հանանյան Զ., Նոր Զուղայի բնակչութիւնը սկզբից մինչև մեր օրերը («Ալիք», 1952, հուն. 16 և 17)
- «Հանդէս ամսօրեայ», 1889, 1896, 1899

- Ղազարյան Ս. Ղ., Հայոց լեզվի համառոտ պատմություն, Երևան, 1954
- Ղազիկյան Ա., Հայկական նոր մատենագիտություն և հանրագիտարան հայ
կեանքի, I պրակ, Ա—Բ, Վենետիկ, 1909
- Մանանդյան Հ. և Անադյան Հ., Հայոց նոր վկաները (1155—1843), Վա-
ղարշապատ, 1903
- «Մանր ժամանակագրություններ, XIII—XVIII դդ.», կազմեց՝ Վ. Ա. Հա-
կոբյան, հ. 1—2, Երևան, 1951, 1956
- «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, I, Հրովարտականներ», կազմեց՝
Հ. Դ. Փափազյան, պր. 1 (ԺԵ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1956, պր. 2
(1601—1650 թթ.), 1959
- «Մատենադարանի պարսկերեն վավերագրերը, II, Կալվածագրեր», կազ-
մեց՝ Հ. Դ. Փափազյան, պր. 1 (ԺԴ—ԺԶ դդ.), Երևան, 1968
- Մելիքսեթ-Քեկ Լ., Վրաց աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. Բ,
Երևան, 1936
- Միանսարյան Մ., Քնար հայկական, Ս. Պետերբուրգ, 1868
- Միգրյան Հ., Առաքել Դավրիժեցու Պատմության առաջին հրատարակու-
թյան մասին («Բանբեր Երևանի համալսարանի», 1971, № 2)
- «Նշխարք մատենագրութեան Հայոց», ի լույս էած Բ. Պ[ատկանյան], Ս.
Պետերբուրգ, 1884
- Ոսկանյան Վ., Հայ-ռուսական հարաբերությունները 17-րդ դարում, (ՀՍՍՀ
ԳԱ «Տեղեկագիր», հաս. գիտ., 1948, № 1)
- Չալոյան Վ., 17—18-րդ դդ. հայ փրկիսոփայության ֆեոդալական ուղղու-
թյան գնահատման հարցի շուրջը («Պատմա-բանասիրական հանդես»,
1958, № 1)
- Չամչյան Մ., Պատմություն Հայոց, հ. Ա, Վենետիկ, 1784, հ. Գ, 1786
- Պատկանյան Բ., Հայ պատմագիրների երկասիրութեանց ցուցակ («Փորձ»,
1880, № 1, հավելված)
- Պողոսյան Ս., Հայ ժողովրդի պատմություն, հ. II (IX—XIX դդ.), Երևան,
1965
- Պոստոյան Մ., Հայ հանրագիտակ, հ. Ա, Բուխարեստ, 1938
- [Խոսրեն վարդապետ], Առաքել Դավրիժեցի («Էջմիածին», 1944, № 10—
12): [Ստորագրված՝ Ռ. Վ.: Նույն հոդվածը՝ «Ալիք», 1945,
№ 207—210]
- Սիմեոն Երևանցի, Զամբռ. Գիրք որ կոչի յիշատակարան արձանացուցիչ,
հայերի և պարունակող բնաւից որպիսութեանց Սրբոյ Աթոռոյս և
իւրոյ շրջակայից վանօրէիցն, համաժողովեցեալ և շարադրեցեալ
ի Սիմէոնէ ցաւահար և վշտակոծ կաթողիկոսէ Երևանցւոյ, Վաղար-
շապատ, 1873
- Տեր-Հովնանյան Հ., Պատմություն նոր Զուղայու, որ յԱսպհան, հ. 1,
Նոր Զուղա, 1880
- Տիաւնյան Ռ., Վարդան Օձնեցին պարսիկների 1795—1797 թթ. Անդրկով-

- կան կատարած արշավների մասին («Պատմա-բանասիրական հան-դես», 1965, № 3)
- «Յուդայի հայերին ձեռագրաց Մատենադարանին Մխիթարեանց ի Վիեննա», կազմեց՝ Հ. Տաշյան, Վիեննա, 1895
- Փափազյան Հ. Դ., Սեֆյան Իրանի ասիմիլյատորական քաղաքականության հարցի շուրջը («Բանբեր Մատենադարանի», 1956, № 3)
- Փափազյան Հ. Դ., Հայերի դերը Թուրքիայի մետաքսագործության մեջ և 1720 թ. Թափրիզում կնքված համաձայնագիրը («Բանբեր Մատենադարանի», 1969, № 3)
- Փափազյան Հ. Դ., Աղբարային հարաբերությունները Երևանի խանության մեջ XVII դարում (Յիկն. դիս., անտիպ՝ Մատենադարանում)
- Օրմանյան Մ., Աղբապատում, մասն Բ, Կ. Պոլիս, 1914
- Կուցիա Կ., «Թարիխ-ի արամ արա-և Արբասի» («Մերձավոր Արևելքի պատմության հարցեր», Բրիլիսի, 1963), (վրացերեն)
- Аракел Даврижеци, Книга историй, пер. с арм., предисл. и коммент. Л. А. Ханларян, М., 1973 («Памятники письменности Востока», XXXVII)
- Аракел Даврижский (Тебризский), История. Пер. на русск. яз. Т. Тер-Григоряна (անտիպ՝ Ադրբեջանական ՍՍՀ ԳԱ Պատմության ինստիտուտի գիտական արխիվում)
- Байбуртян В. А., Армянская колония Новой Джульфы в XVII в. (Роль Новой Джульфы в ирано-западноевропейских политических и экономических связях), Ереван, 1969
- Бартольд В. В., Место Прикаспийских областей в истории мусульманского мира, Баку, 1925
- Вайсенберг С., Евреи в Туркестане («Еврейская старина», 1912, вып. IV)
- Вишницер М., Новые исследования по истории еврейских общин в средневековой Германии («Еврейская старина», 1909, вып. IV)
- Гейдаров М. Х., Замечания о предисловии и комментариях Л. А. Ханларяна (sic) к сочинению Аракела Даврижеци «Книга историй», Перв. (sic) с арм., М., 1973. («Известия АН Азерб. ССР», серия истории, философии и права, 1975, № 2)
- Гинзбург С., Мученики-дети («Еврейская старина», 1930, т. XIII)
- Гордлевский В. А., Внутреннее состояние Турции во второй половине XVI в. (Труды Ин-та востоковедения АН СССР, сб. 2, 1940)
- «Грузино-персидские исторические документы», Тбилиси, 1955
- Дашкевич Я. Р., Армянские колонии на Украине в источниках и литературе XV—XIX веков, Ереван, 1962
- «Джихан-нума» и «Фезлеке» Кятиба Челеби как источник по истории Армении (XVII в.), предисл., пер. и коммент. А. А. Папазяна, Ереван, 1973

- Закарий Канакерци*, Хроника, пер. с арм., предисл. и коммент. М. О. Дарбинян-Меликян, М., 1969 («Памятники письменности Востока» XXIV)
- Иванов М. С.*, Очерк истории Ирана, М., 1952
- Иерусалимский С.*, Гонения на еврейскую одежду («Еврейская старина», 1912, вып. III)
- «История Азербайджана», т. I, Баку, 1958
- «История Грузии», ч. I, Тбилиси, 1962
- Кучук-Иоаннесов Х. И.*, Армянская летопись о евреях в Персии XVII в. и о мессии Саббатае-Цеви («Еврейская старина», т. X, П., 1918)
- Лэн-Пуль С.*, Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями, пер. с англ. В. Бартольда, СПб., 1899
- Маркс К. и Энгельс Ф.*, Сочинения, т. XIV (изд. 1)
- Миклухо-Маклай Н. Д.*, К вопросу о налоговой политике в Иране при Аббасе I (1587—1629), («Советское востоковедение», 1949, т. VI)
- Назарянц С.*, Обзор истории Гайканской письменности, Казань, 1846
- Новичев А. Д.*, Турция, М., 1965
- Олеарий А.*, Подробное описание путешествия Голштинского посольства в Московию и Персию в 1633, 1636 и 1639 годах (пер. с нем. П. Барсов), М., 1870
- Папаян А. Д.*, Аграрные отношения в Восточной Армении в XVI—XVII веках, Ереван, 1972
- Патканов К. П.*, Опыт истории династии Сасанидов по сведениям, сообщаемым армянскими писателями, СПб., 1863
- Патканов К. П.*, Драгоценные камни, их названия и свойства по понятиям армян в XVII в., СПб., 1873
- Патканов К. П.*, Библиографический очерк армянской исторической литературы, СПб., 1879
- Персидские исторические документы в книгохранилищах Грузии, кн. I, вып. 1—3, Тбилиси, 1961—1965
- Петрушевский И. П.*, Азербайджан в XVI—XVII вв. («Сборник статей по истории Азербайджана», вып. I, Баку, 1949)
- Петрушевский И. П.*, Очерки по истории феодальных отношений в Азербайджане и Армении в XVI—нач. XIX вв., Л., 1949
- Пигулевская Н. В.* [и др.], История Ирана с древнейших времен до конца XVIII в., Л., 1958
- Пингирян Г. П.*, «История» Аракеда Даврижеци и ее источники об антиуниатском движении в армянских колониях на Украине в

- 20—50-х гг. XVII в. (сб. «Исторические связи и дружба украинского и армянского народов», Ереван, 1971)
- Раджабали А. М.*, Монетное дело в Сефевидском государстве (XVI—нач. XVIII вв.), автореф. канд. дисс., Баку, 1963
- Рахмани А.*, «Тарих-и алам арай-и Аббаси» как источник по истории Азербайджана, Баку, 1960
- Риттих П. А.*, Политико-статистический очерк Персии, СПб., 1896
- Тверитинова А. С.*, Восстание Кара Языджи—Дели Хасана в Турции, М.-Л., 1946
- Тер-Аветисян С. В.*, Походы Тамас-Кули-хана (Надир-шаха) и избрание его шахом в описании Акопа Шамахеци, Тифлис, 1932
- Тер-Аветисян С. В.*, Город Джуга, Тбилиси, 1937
- «Хождение купца Федота Котова в Персию», М., 1958
- Хубуа М.*, Персидские Фирманы и Указы Музея Грузии, I, Тбилиси, 1949
- «Чтения в императорском обществе истории и древностей российских», II, 1896
- Шопен И.*, Исторический памятник состояния Армянской области в эпоху ее присоединения к Российской империи, СПб., 1852
- Шпигель М.*, Из записок кантониста («Еврейская старина», 1911, вып. II).
- Эзов Г. А.*, Сношения Петра Великого с армянским народом, СПб., 1898
- A narrative of Italian Travels in Persia in the XV and XVI centuries (Hakluyt series I, vol. 49, L., 1873)
- Bellán L.*, Chah Abbas, sa vie, son histoire, Paris, 1932
- Brosset M.*, Des historiens arméniens des XVII et XVIII siècles: Arakel de Tauriz, Régistre chronologique, St.-Petersbourg, 1873
- Brosset M.*, Livre d'Histoires, composé par le vartablet Arakel de Tauriz (Collection d'historiens arméniens, t. I, St.-Petersbourg, 1874)
- Busse H.*, Untersuchungen zum Islamischen Kanzleiwesen, Kairo, 1959
- Catalogue des livres de la bibliothèque fondamentale de l'Institut Lazareff des langues orientales, Moscou, 1861
- [*Chardin Ch.*], Voyages du Chevalier Chardin en Perse et autres lieux de l'Orient, vol. V, VIII, P., 1811
- Denison Ross E.*, The early years of Shah Ismail, founder of the Safawi dynasty («Journal of the Royal Asiatic Society», L., 1896)
- Divers voyages et missions du P. Alexandre de Rhodes en la Chine et autres royaumes de l'Orient avec son retour en Europe par la Perse et l'Arménie, P., 1854
- Histoire de la Géorgie, depuis l'antiquité jusqu'au XIX siècle, traduite du Géorgien par M. Brosset, II partie, I livraison, St.-Petersbourg, 1856

- Marquart J.*, L'Origine et la reconstitution de la nation armenienne
Traduction de Marie K. J. Basmadjian, Paris, 1919
- Müller Fr.*, Wiener Zeitschrift für die Kunde des Morgenlandes, Bd. II, 1888
- Neumann C.F.*, Versuch einer Geschichte der armenischen Literatur, Leipzig, 1836
- Petermann H.*, Reisen im Orient, Bd. I, Leipzig, 1860
- Richards Fr.*, A Persian Journey, L., 1932
- Salmasian A.*, Bibliographie de l'Arménie, Paris, 1946
- Sykes P.*, A history of Persia, vol. II, London, 1951
- Tadhkirat- al-muluk, a manual of Safavid administration, by prof. V. Minorsky, G., M., S., Cambridge, 1943
- Thorossian H.*, Histoire de la littérature arménienne des origines jusqu'à nos jours, Paris, 1951

- ابوالقاسم سحاب، تاریخ زندگانی شاه عباس کبیر، تهران، ۱۳۳۵
- احمد تاج بخش، تاریخ روابط ایران و روسیه، تبریز، ۱۳۳۷
- احمد تاج بخش، ایران در زمان صفویه، تبریز، ۱۳۴۰
- اسکندربیک ترکمان (منشی)، تاریخ عالم آرای عباسی، بسعی و اهتمام میرزا محمود خوانساری، تهران، جلد ۱-۲، ۱۳۳۴-۱۳۳۵
- باستانی پاریزی، جزر و مد سیاست و اقتصاد در امپراطوری صفویه، ("یغما"، ۱۳۴۵ شماره ۸-۱۱)
- بیک بیات اوروچ، دون ثروان ایرانی (ترجمه مسعود رجب نیا)، تهران، ۱۳۳۸
- سعید نفیسی، تاریخ معاصر ایران، تهران، ۱۳۴۵
- سعید نفیسی، منابع تاریخ ایران پیش از اسلام و مورخین ارمنی (مجله "شرق"، شماره دوم، دوره اول بهمن ماه، ۱۳۰۹)
- سفرنامه تاورنیه (ترجمه ابوتراب نوری)، تهران، ۱۳۳۱
- سیاحتنامه شاردن (ترجمه محمد عباسی)، جلد ۱-۶، تهران، ۱۳۳۵-۱۳۳۸
- شرفنامه، تألیف الامیر شرفخان ابدلیسی، قاهره، ۱۹۳۱ (میلادی)
- عباسنامه یا شرح زندگانی ۲۲ ساله شاه عباس ثانی (۱۰۵۲-۱۰۷۳)
- تألیف محمد طاهر وحید قزوینی، بتصحیح و تحشیه ابراهیم دهگان، اراک، ۱۳۲۹
- عباس اقبال، تاریخ مفصل ایران، تهران، ۱۳۲۰
- کاتب چلبی، فذلکه، جلد ۱، استانبول، ۱۲۸۱
- محمد پرنگ، شاه عباس کبیر، تهران، ۱۹۵۲ (میلادی)
- مینورسکی، سازمان اداری حکومت صفوی (ترجمه مسعود رجب نیا)، تهران، ۱۳۳۴
- نصرالله فلسفی، زندگانی شاه عباس اول، جلد ۱-۴، تهران، ۱۳۳۴-۱۳۴۱

Ա Ն Ջ Ն Ա Ն Ո Ւ Ն Ն Ե Ր*

Արագա-փաշա, շալալի 125
 Արբաս Ա Սեֆէի 13, 19, 23, 24,
 28, 36, 49—54, 63—69, 71—
 73, 76, 78—88, 93—95, 98—
 99, 103, 106, 109, 110—111,
 114—121, 123, 129—130,
 131—132, 135—136, 141—
 142, 144, 147—149, 151—
 152, 154—157, 159—163,
 166, 168, 172—182, 185—
 188, 190, 193—195, 204—
 205, տե՛ս նաև Արբաս-Միրզա
 Արբաս Բ Սեֆէի 135, 137, 139—
 140, 151, 155—156, 188,
 194—196
 Արբաս-Միրզա, որդի շահ Սուլ-
 թան Մուհամմադ խուդարան-
 դէի, հետադալում՝ շահ Ար-
 բաս Ա 203—204
 Արդուլլա-խան, Մալիքաննահրի
 էմիր 52
 Արդուրզման Մուսալիմ*, շալալի
 122
 Արեղյան Մ. 27, 30, 42—43
 Արուղասեմ Սահաբ 50, 109, 150
 Արաքանդ Երևանցի 7
 Արաքանդ Կրետացի 7, 35
 Արու-Թալիբ-Միրզա, որդի շահ
 Մուհամմադ խուդարանդէի 203

Աբուրուար-բեկ 92
 Ադամ Օլեարիուս 5, 147, 163, 174
 Աթանաս, դպիր 30, 32, 33
 Ալեքսանդր Բ, Կախեթի թագավոր
 77, 110—111, 115
 Ալեքսեյ Միխայլովիչ, ցար 162
 Ալիշան Ղ. 6, 35, 37, 38, 97
 Ալի-փաշա 66—68, 70
 Ալիօղլի, զորահրամանատար 70
 Ալլահվերդի-խան, զորավար 49,
 76, 104, 111
 Ալոյիսիոս Պիդու տե՛ս Պիդու
 Ալադյանյան Ա. 173—174
 Ախիջան, խոջա 148
 Անմադ Ա, օսմանյան սուլթան 77
 Անմադ Թաջրախշ 148
 Աղաջղանփիրի, շալալի 125
 Անառյան Հ. 12
 Ամիրա-բեկ 56
 Ամիր-Գունա-խան 71, 79, 92, 101,
 102, 142, 165
 Ամիր-Համզա տե՛ս Համզա-Միրզա
 Անասյան Հ. 36, 42
 Անդրեաս, Ազուլիսի դպրապետ 187
 Անտոնիո դե Գուվեա 5, 94, 95,
 98, 101, 105, 108, 169, 177—
 178
 Անտոնի Ջենկինսոն 172
 Անտոն Չեկերի (Չալապի*), վաճա-
 րական 148

* Այս և հաջորդ ցանկում աստղանիշը ցույց է տալիս աղանձի Դավ-
 րիմեցու «Պատմության» մեջ առկա տարբերակը:

Աշշանիր-շեյխ-շան, որդի Սադր-
ադ-դին Մուսայի 200

Առաքել, կաթողիկոս 91

Առաքելյան Հ. 87, 105—106

Աստվածատուր, Գեղարդի եպիս-
կոպոս 63, 102, 103

Ավատիա, նոր մահմեդական 190—
192

Ավգուստինոս Բաջեցի (Բաջենց) 91

Ավդարեկյան Թ. 152

Ավետիք (Ավետիս), երես 30, 32

Առոմյաններ, խոջաներ 148

Արֆանջի, միսիոներ 142

Բագրատ, վրաց թագաժառանգ 115
Բանդեր 52

Բանման-Միրզա 83

Բեկ-Բայաթ Օրուշ 150

Բենգադ 199

Բեհդաշ-խան 117

Բիզլիսի տե՛ս Շարաֆ-խան

Բոսսս Մ. 34, 38, 124

Գապայենեյան Գ. 27, 40—41, 102

Գեորգի, որդի Կախեթի Ալեքսանդր
Բ թագավորի 111

Գեորգի Ժ, Քարթլիի թագավոր 77,
115

Գրիգորի Մուստաֆա-բեկ, չալալի
124, 125

Գլելուն (Գլելում), միսիոներ 142

Գորգիջանիձե տե՛ս Փարսաղան

Գրիգոր, Արփա գյուղի բնակիչ 183

Գրիգոր Դարանաղցի (Կամախեցի)
7, 95

Գրիգոր Լուսավորիչ 145, 176

Գրիգոր Վարդգեցի 128, 184

Գրիգոր Տաթևացի 75

Գռում, խոջա 61

Գունաբաղի 99

Գովա տե՛ս Անտոնիո

Դավիթ Բաղիշեցի 13

Դավիթ IV Վաղարշապատցի, կա-
թողիկոս 131, 164

Դարբինյան Մ. Օ. 13

Դելա Վալե տե՛ս Պիեդրո

Դելի Հասան (Հասան-բեկ), չալալի
125

Դենիսոն Ռոս 201

Դուրյան Ե. 42

Եղիշե 30

Երեմիա Չելեբի Քյոմուրեյան 18

Ջամինյան Ա. 44

Ջարբհանայան Գ. 18

Ջաֆարիա Ազուլեցի 7, 142, 147

Ջաֆարիա Սարկավագ տե՛ս Ջա-
ֆարիա Քանաքեռցի

Ջաֆարիա Սարհապյան 162

Ջաֆարիա Քանաքեռցի (Սարկա-
վագ) 7, 13, 35, 58, 92, 152—
153, 204

Ջրեջիլոուն Ալի-փաշա 113

Ջոֆեդար-խան (Ջոֆիդար*) 65,
72, 112, 114

Ջուլայան Մ. Կ. 59, 119—120

Էլիզաբեթ Ա Թյուրոն 172

Էնգելս Ֆ. 172

Էնֆիանյան եղբայրներ 31

Թանմագ տե՛ս Թահմասպ

Թանմագդուլի-բեկ, Սոմխեթի իշ-
խան Աթաբեկի եղբայր 93,
101

Թանմագդուլի-խան (Թանմագդուլի-
բեկ), որդի Ամիր-Գունա-խա-
նի, կնքապահ, Երևանի քաղա-
քապետ 141, 144, 165, 168

Թանմասպ (Թանմագ) Ա Սեֆևի
111, 140, 152, 195

Թաղիադյան Մ. 36

Թավիլ (Թավուլ*), շալալի 23—24
Թեյմուրազ (Թամրազ*), Կախեթի
Թագավոր 115
Թովմա Մեծոփեցի 22

Իբն Խալիլ, շիրվանշահ 201
Իբրահիմ Դեհգան 151
Իբրահիմ—Միրզա, որդի շեյխ Հեյ-
դարի 202

Իբրահիմ Փեշեի 5, 78, 113
Իսմայիլ Ա Սեֆևի 200—201
Իսմայիլ Բ Սեֆևի 202—203
Իսխանդար—բեկ Թուրքման (Մուն-
շի) 5, 22—25, 56, 63, 67,
68, 70, 72, 75, 79, 104, 105,
107, 109, 116, 118, 120, 134,
173, 201, 204, 205

Իվան Անեղ 172

Լալա—բեկ, Սպահանի քաղաքապետ
144

Լալա—փաշա 56

Լանգլուա 38

Լեո 38—39, 42, 45, 94—95, 184,
187

Լուսաբ Բ (Լուսսափ*) Քարթ-
լի Թագավոր 115—117

Լուսավորիչ տե՛ս Դրիգոր Լուսա-
վորիչ

Խալիֆալի Էլիազ—սուլթան 92

Խալֆայան Հ. 127

Խան—Ավդալ 63

Խաչատուր Կեսարացի 11, 197—
198

Խաչատուր Ջուղայեցի 7, 35, 152,
194

Խոսրով—սուլթան 183

Խոսրով—փաշա 59

Խուր—փաշա 78

Խուղավեղի, Համզա—Միրզայի
սափրիչը 203

Կարա Յազըլի (Ղարաեագիչ*),
շալալի 125

Կարապետ Բաղիշեցի, վարդապետ
18

Կոստանդին, որդի Կախեթի Ալեք-
սանդր Բ Թագավորի 111, 115
Կոստով տե՛ս Յեղոս

Հակոբ Երեց, գրիչ 99

Հակոբ Կարենցի 128

Հակոբջան, ժաղկող 199

Հակոբջան, խոշա 139

Հակոբ Ջուղայեցի, Կաթողիկոս 13,
14, 40

Համզամ—աղա 101

Համզա—Միրզա (Ամիր—Համզա)
203, 204

Համմեհ 3. 69

Հայկազ տե՛ս Մելիք Հայկազ

Հանիս Թաֆմազդուլի—բեկ տե՛ս
Թահմազդուլի—բեկ

Հասան—բեկ տե՛ս Ուզուն Հասան

Հասան—բեկ Ռումլու 5

Հեյդար, շեյխ 200

Հեյդարով Մ. 34

Հովհաննես, խոշա 148

Հովհաննես (Հովհաննիսի) Մարեցի
17, 56, 57, 202

Հովհաննես Մակվեցի 74, 97

Հովհաննես Մրճուզ 198

Հովհաննիսյան Ա. Գ. 120, 122,
180

Հովհան Օձեցի 22

Ղազի—խան (Ղազի—բեկ) 63, 66—
69

Ղազի Կարա Հասան 70

Ղալաբեկի, Հաթերք գյուղի բը-
նակիչ 63

Ղալենդարօղլի, շալալի 118—119

Ղարաբաշ (Ղարապաշ*), յեփիք
186

Ղարբանդա-խան 184

Ղարչղա 199

Ղարչղա-խան 112, 144

Ղևոնդ Տոսպեցի 128

Մահմադ*, էրզրումի փաշա 76

Մահմադ-փաշա*, Արծկեի փաշա 76

Մահմադ* (Մուհամմադ), (Կրոն.) 158, 171, 184, 189, 191

Մաղաֆիա Դերջանցի, վարդապետ 58

Մանվել, Համուց-Թառի եպիսկոպոս 28, 63, 102, 103

Մարկվարտ Յ. 45

Մարտիրոս դի Առաֆել 89

Մելիք, խոշա 161

Մելիք Հայկազ, Քաշաթաղի մելիք 114

Մելիք Շահնազար 113—114, 132

Մելիքսեբ, կաթողիկոս 28, 63, 163, 166—168

Միհաս, ծաղկող 198—199

Միրաֆ, խոշա 148

Միրզա Ալի, Գիլանի տիրակալ 201

Միրզա Մուհամմադ (Մահմադ*), Սպահանի քաղաքապետ 144

Միրզա Սադդ, վերակացու 159, 192

Միր-Շարաֆ 112

Մյուլլեր Ֆ. 31, 41, 43, 46

Մովսես, վարդապետ 167, 199

Մովսես Խոբեհացի 35

Մուհամմադ-բեկ (Մահմադ-բեկ*), էթեմադ-էդ-դոուլե 139

Մուհամմադ-բեկ, շալալի 24

Մուհամմադ Գ, օսմանյան սուլթան 77

Մուհամմադ Թաֆիր Վահիդ Ղազվիճի 5, 158

Մուհամմադղուլի-բեկ, շահի դեսպան 52

Մուհամմադղուլի-խան (Մահմադղուլի-խան*), Երևանի քաղաքապետ 144—145, 165

Մուհամմադ Յազդի տե՛ս Ջալալ-էդ-դին

Մուհամմադ Յուսուֆ 5

Մուհամմադ-փաշա 56, 78—79

Մուհամմադ Փարաճ 65, 173

Մուրադ Դ, օսմանյան սուլթան 55, 59, 60, 175

Մուրշիդղուլի-խան, Աբբաս Միրզայի խնամակալը 203—204

Յադուբ Ադ-կոյունլու 201—202

Նազար, խոշա, 85, 161—163

Նազարյանց Ստ. 37

Նայիմա (Հալեբլի-Նայիմա Մուստաֆա էֆենդի) 5, 72, 74, 205

Նաշաֆղուլի-խան, Երևանի քաղաքապետ 145

Նասիֆ-փաշա 112

Նասրալլա Ֆալսաֆի 109, 173, 182

Նիկոլ (Նիկոլ Թորոսովիչ), եպիսկոպոս 45

Նոյման Կ. Ֆ. 32, 37

Շահնազար տե՛ս Մելիք Շահնազար-Շարաֆ-խան Բիդլիսի 56, 57, 62
Շարդեն 5, 99, 105, 145, 155, 162, 170, 195, 198

Շերիֆ-փաշա 78, 79

Շիմանսկի Ա. 34

Ոսկան Երևանցի 29, 32, 33

Չոմար 146

Ջրադ-սուլթան, զորահրամանատար 71

Պատմագրյաններ 12

Պետերսման Հ. 46

Պետրոս Մեծ 148
 Պետրոսյանի Ի. Պ. 26, 107, 120—
 121, 123—125, 132
 Պիղոս Ալոյսիոս 45
 Պիեղոս դելա Վալե 5, 106, 159,
 174, 177
 Պոդոս, վարդապետ 167—168
 Զալալ-բեկ 63
 Զալալ-էդ-դին Մոհամմադ Յազդի
 89, 94
 Զաֆար-փաշա 57, 59
 Զեկիկնտն տե՛ս Անտոնի
 Զհանշահ Կարա-կոյունլու 200
 Զղալօղլի Սիւնան-փաշա (Զղալ-
 օղլի Սարդար) 19, 81, 83,
 87, 88, 90, 110, 112, 113,
 119, 123, 128
 Զունեյդ, շէյխ Հեյդարի հայրը 200
 Ռահմանի Ա. 78—79
 Ռաֆայել դյու Ման 5
 Ռիտտիխ Պ. 161
 Ռոդես Ա. 99
 Ռոնիշան, խոշա 148
 Ռոստոմ-բեկ 202
 Ռ. Վ. տե՛ս Ռուբեն վարդապետ
 Ռուբեն վարդապետ 22, 41
 Ռուդոլֆ Բ 178
 Սարեքայ-Սևի (Սապէքայ*) 18
 Սադր-ադ-դին Մուսա, որդի շէյխ
 Սեֆի-էդ-դինի 200
 Սաիդ Նաֆիսի 7
 Սաիդ-փաշա (Սեիդ-փաշա), թուր-
 քական զորապետ 77—78
 Սահակ IV Գառնեցի, կաթողիկոս
 141, 145, 164, 167
 Սայխ Փ. 109
 Սարգիս, քահանա 17, 29
 Սարհատյան տե՛ս Զաքարիա
 Սարհատյան

Սարուխան, խոշա 148
 Սարուխան-բեկ 63
 Սարֆրազ, խոշա 161
 Սաֆար, խոշա 161—163, 178
 Սելիմ Ա Յավուզ 84
 Սելիմ-խան 117
 Սեֆի Ա Սեֆեի 145, 149, 156,
 163, 205
 Սեֆի Բ տե՛ս Սուլեյման Ա
 Սեֆի-էդ-դին, շէյխ 200
 Սեֆեիներ 9, 48, 66, 78, 99,
 119, 140, 144—145, 148,
 150, 154, 161, 164, 168,
 172, 188, 194, 201—203,
 205
 Սիմեոն Երևանցի 7
 Սիմեոն Զուղայեցի 11
 Սիմեոն Տիգրանակերտցի 60
 Սիմոն, Զաքարիա Ազուկեցու եղ-
 բայրը 142
 Սիմոն Ա (Սիմեոն, Սվիմոն),
 վրաց թագավոր 61, 76
 Սիւնան-փաշա տե՛ս Զղալօղլի
 Ստեփանոս, եպիսկոպոս 198
 Ստեփանոս, վարդապետ 17
 Ստեփանոս Ե Սալմաստեցի, կա-
 թողիկոս 36
 Ստեփանոս Լեհացի 13
 Ստեփանոս Ռոշֆա 35
 Սրապիոն Ուոհայեցի, կաթողիկոս
 79—80
 Սուլեյման (Սլեյման*) Ա (Սեֆի
 Բ) Սեֆեի 198, 205
 Սուլեյման Բ Կանունի 58
 Սուլեյման-բեկ, խոշար բերդի իշ-
 խան 146
 Սուլեյման-փաշա, թուրքական զո-
 րապետ 77, 78
 Սուլթան Ալի, որդի շէյխ Հեյ-
 դարի 201—202
 Սուլթան Իբրահիմ, Զունեյդի հայ-
 րը 200

Սուլքան Մումամմադ Խուդարանդի
 Սեֆևի 203—204
 Սուլքանում, խոշա 161
 Սուրբ Հովսեփիմ (կրոն.) 142
 Վարդան Մակվեցի 12—13
 Տաշյան Հ. 31
 Տավերնյե 5, 109, 147, 185
 Տեկտանդեր 73
 Տեր-Հովհաննանց Հ. 36, 69, 96—
 97, 162, 169, 173, 196
 Ուզուն Հասան (Հասան-բեկ)
 200—201
 Ուլամազլի Հայրաբ-բեկ 63, 70
 Փարսադան Գորգիջանիձե 157
 Փափազյան Հ. Դ. 24, 27, 85
 Փեչեկի տե՛ս Իբրահիմ
 Փեխար-խան 117
 Փիլիպոս Աղրակեցի, կաթողիկոս
 12, 14, 40, 135, 145
 Փիրբուղադ-խան 112
 Փոլադ, խոշա 148
 Ջանաբու Մանամ* (Մումամ-
 մադ), շալալի 122
 Քեյխոսրով-խան, Երևանի բեկ-
 լարբեկի 135
 Քերզն 172
 Քյարթր Չելբի 5, 67, 70, 72—
 75, 77
 Քյումուրջյան տե՛ս Երեմիա
 Քյոռոզլի, շալալի 124—125
 Քրիստոս (կրոն.) 18, 184
 Օլեարիա տե՛ս Աղամ
 Օնանջան, Առաքել կաթողիկոսի
 եղբայրը 91
 Օղլան-Բեշիշ 63
 Օրմանյան Մ. 39—40, 58, 166
 Ֆարուխ 199
 228

Ֆեդոտ Կոռով 5, 151—152, 158
 Ֆիլիպ Գ 53, 178
 Аббас I Сефевид 209—211, 214
 Абулгасем Сахаб 208, 210
 Аракелян А. 209
 Броссе М. 207
 Григор Даранахци 207
 Закарий Агулеци 212
 Закарий Канакерци 212
 Ибрагим Печеве 207
 Искандар Муниши 206—208.
 210, 212
 Кёр-оглу, джелалий 124
 Кятиб Челеби 207
 Мустафа-бек Гзир-оглу, дже-
 лалий 124
 Мустафа Наима 207
 Мухаммад Паранг 208
 Петрушевский И. П. 206, 211
 Пьедро делла Валле 212
 Саид Нафиси 206
 Сайкс П. 210
 Сефевиды 213—214
 Тавернье 210, 212
 Тахир Вахид 212
 Тер-Ованянц А. 207
 Федот Котов 212
 Хачатур Джугаеци 212
 Шараф-хан Бидлиси 207
 Шарден 212

Աբ-և Քուհրանգ տե՛ս Ավիքուրան
 Աբ-ի Քուրան, շրանցք 152
 Ագուլիս, գյուղ 61, 187
 Ադրբեջան 6, 9, 19, 48, 55, 65,
 112, 114, 125, 133, տե՛ս
 նաև Հարավային Ադրբեջան
 Ալանաց Դուռ 55
 Ալաշկերտ 80, 90
 Ալի-ղափու, ապարանք Սպահա-
 նում 151
 Ալլահվերդի-խանի կամուրջ (Սպա-
 հանում) 51
 Ալեքան, գավառ 92
 Ախալցխա 123
 Ախալքալաֆ 61
 Անար, գավառ 92
 Աղբակ, գավառ 90
 Աղթամար 201
 Աղշաղալա 81
 Աղվանք (Աղուանից աշխարհ*) 17
 Ամասիա 14, 48
 Ամենափրկիչ, վանք Նոր Զուղա-
 յում 11, 95, 162
 Ամիդ (Ամիր*, Դիարբեքիր) 80,
 113
 Ամստերդամ 32, 46
 Այրարատ 59, տե՛ս նաև Արա-
 րատյան երկիր
 Անատոլիա 54, տե՛ս նաև Արե-
 վելյան Անատոլիա
 Անդրկովկաս 48—49, 54—55, 57,
 61—62, 64—66, 80, 84, 88,
 94, 111, 114, 119—123,
 126—130
 Անկյուրիա 14, 22, 128
 Աշրաֆ, քաղաք (այժմ՝ Բեհշահր)
 204
 Ապարան, գավառ 90, 122
 Ասիա 85, 150
 Ասուփաս, «երկիր» 171

Ավիքուրան (Աբ-և Քուհրանգ, Աբ-և
 Քուրանգ), գետ (այժմ՝ Քա-
 բուն) 152
 Ատրպատական 12, 49, 55, 62,
 65
 Արարատյան երկիր 74, 83, 104,
 108, 117, 119, 121, 171
 Արաֆս (Երասխ*), գետ 81—82,
 90—95, 97, 98, 109—110
 Արդաբիլ (Արտաիլ*) 49, 106,
 128, 150, 192, 201
 Արծկե 76, 80, 90, 104
 Արենշ 76, 80, 90
 Արշար 55
 Արփա, գյուղ 183
 Արևելյան Անատոլիա 118
 Արևելյան Վրաստան 78, 114
 Արևելք 46, 172
 Արևմտյան Հայաստան 18, 76,
 80, 88, 104
 Աֆրիկա 86
 Բաբերդ 58
 Բաղաթ, Թաղամաս Սպահանում
 152
 Բաղդադ (Բաղդատ*, Բաքիլոն*,
 Բաքիլովն*) 47, 127
 Բաղեշ, քաղաք 10
 Բանդար 192
 Բասեն 61, 76, 80, 90
 Բաղճրագույն Դուռ 77, 113
 Բեթլեհեմի եկեղեցի (Նոր Զու-
 ղալում) 61
 Բեհշահր տե՛ս Աշրաֆ
 Բեռլինի Պետական մատենադա-
 րան 46
 Բերկերի 76, 80, 90
 Բյուզանդիա (Բուզանդիոն*) 6,
 59
 Բուլղարիա 54

Բաղդան* (Մոլդավիա) 128
Բաւսա 148
Բաւվարի, գավառ 92, 183, 186

Պանդիման, գավառ 92
Գանձակ 71, 113, տե՛ս նաև Գան-
շա

Գանդա (Գանձակ) 55, 56, 80,
106, 113—114, 203

Գառնի, գավառ, գյուղ 30, 101—
102, 104, 122

Գերաբադ (Գառնապատ*, Գա-
ւառապատ*) 161, 196

Գեղարդի ձոր 102

Գեղարդի վանք 103

Գերմանիա 52, 159

Գիլան, նահանգ 51, 92, 201

Դյոզալդաւա, բնակավայր Սպա-
հանի մոտ 189

Դյոզլի-դաւա, բերդ 75

Դոգարչին-դաւասի, բերդ 68

Դոդթն, գավառ 63, 196

Դուրի, քաղաք 56, 61

Դրեմի (Դրիմ*) 117

Դուլփայեգան (Դուլփայեգան, Դուլ-
փէֆան*) 192

Դադստան 61, 114

Դամուրդափի* (Դամուրդապ) 127

Դաշտ, գյուղ 196

Դաւրթանդ 92

Դերշան 58

Դըմգըմ, բերդ 118—119

Դիարբեֆիր 201, տե՛ս նաև Ամիր

Դիզակ 56, 63

Եգգ 106, 150, 161

Եղեգեանօր (Եղեգանօր*) 90, տե՛ս
նաև Վայոց ձոր

Ելբուղա 53, 85—86, 142, 163,
177, 178

Երասխ տե՛ս Արաքս

Երուսաղիմ 14, 199

Երևան, քաղաք, նահանգ, բերդ
30, 47—48, 55—56, 61, 71—
79, 83, 88, 89, 106, 108,
110, 120, 144

Երևանի Պետական մատենադա-
րան 8, 17, 27, 30—31, 35

Ջայեղեղեղուղ, չիւտ 150, 152, 154,
194

Էջմիածին, գյուղ, վանք, կաթողի-
կոսարան 11, 12, 13, 15, 16,
19, 60, 135, 142, 145, 163—
166, 176, տե՛ս նաև Վաղար-
շապատ

Էրզրում (Արզրում*) 76, 80, 81,
104, 148

Թարաքսարուն 201

Թալիշ, գավառ 49

Թաղթիդաւաշա, Թաղամաս Սպա-
հանում 152

Թավրիզ (Թարվէզ*, Թարէզ*,
Դարէժ*), քաղաք, նահանգ
12, 22, 47, 48, 55, 57, 59,
65—69, 71, 84, 88, 90, 106,
127—128, 146, 150, 174,
192, 202

Թարում-խալխալ, գավառ 92

Թեհրան 41

Թիլիմ-խանի այգի (Սպահանում)
199

Թիֆլիս 31, 115—116, տե՛ս նաև
Տփլիս

Թոխատ (Թօխաթ*, Եվդոկիա) 117

Թորոսկան, Թաղամաս Սպահանում
152, 155

Թուրքիա 6, 19, 47—49, 53—55,
57, 63—65, 85—86, 118—
121, 123, 126, 146, 148,

167, 175, 176, 179, 204,
տե՛ս նաև Օսմանյան Թուրքիա

Իզմիր (Չմյուռնիա) 148
Իմամ-Ռիզա (Իմամուռուզե՝) 78
Իսթաթուր, ամբողջ 202
Իսպանիա 52, 179
Իրան 5—9, 17, 19—22, 26, 47—
49, 51—53, 55, 64—65, 72,
78—79, 81, 83—86, 88,
103—108, 115, 117—118,
130, 135, 142, 143, 146—
154, 158—164, 168, 170—
173, 175—176, 178—179,
188—189, 194, 197—198,
տե՛ս նաև Սեֆյան Իրան

Ղառ 150, 192
Լեհաստան (Լեհ՝, Լեհաց աշ-
խարհ՝), 6, 19, 128, 167
Լեշան, գավառ 92
Լոռի 90
Լորեստան 49, 51
Լվով 36

Խաչեն, գավառ 56, 63
Խաջուի կամուրջ (Սպահանում)
151
Խնուս, գավառ 76, 90
Խոյ 90, 125
Խոյիկան տե՛ս Ներքին Խոյիկան
Խոշար, բերդ 146
Խոռոմարադ (Խոռոմարադ, Խոռո-
մապատ՝), գյուղ 134—136
Խորասան 49, 51, 78, 204
Խունսար 192

Մադկաձոր (Մադկունուց ձոր՝) 122

Կախեր 64, 77, 107, 115—117
Կաղզվան 80, 90

Կարբի (Կարփի՝), գյուղ 30, 122
Կարին, գավառ 90
Կարս 61, 79—81, 90, 104
Կաֆա 128

Կոստանդնուպոլիս 40, 49, 55, 81,
85, 127, 147, տե՛ս նաև
Ստամբուլ

Կովկաս 65
Կուր (Քուր), գետ 152

Հաբերֆ, գյուղ 63
Հալեպ (Հալապ՝, Բերիա՝) 14,
199

Համադան 150
Համգալիման, գավառ 90
Հայաստան, Հայոց աշխարհ 8—
9, 11, 15, 19, 28, 46, 48,
55, 59, 87, 103, 114, 123,
124, 133, 164, 171, 180, տե՛ս
նաև Արևմտյան Հայաստան

Հասանդալասի 104
Հավուց-Թառ (Ամենափրկիչ),
վանք Գառնիում 103

Հաւովային Ադրբեջան 120, 125
Հաւովային Սերփա 54

Հերաք 52
Հերցեգովինա 54
Հին բերդ, բերդ Երևանում 75

Հնդկաստան 6, 161
Հովհաննավանք 122
Հոռոմ 52, 176
Հունաստան (Յունաց աշխարհ՝) 14

Ղազվին (Ղազրին՝) 50, 79, 92,
117, 150, 160, 174, 192, 204

Ղալա, թաղամաս Թավրիզում 12
Ղալսարի 128

Ղառնիխարուփ, բերդ Սալմաս-
տում 68

Ղարաբաղ 107

Ղարադաղ 49

Ղրիմ 55

Ղրխրույաղ 122

Ղում 150, 192

Մարաբերդ (Չարաբերդ) 56

ձենովա 85

Մազանդարան, քաղաք, նահանգ,
«երկիր» 66, 92, 105, 107,
157, 169, 170

Մակու 80, 90

Մանագլեբու 80, 90

Մաշադ (Մաշհադ, Մաշատ*) 79,
204

Մասջադ-եկոթֆոլլա, մզկիթ Սպա-
հանում 151

Մասջադ-եՇամ, մզկիթ Սպահա-
նում 151

Մավերաննահր 52

Մարաղա (Մարաղե) 56, 57, 62

Միջին Ասիա 157

Մոլդավիա 54

Մոսկվա 115

Մոսկվայի կազարյան ճեմարան 31

Մուշ 76

Մուշկուն, գավառ 92

Յախըլխան, քարայր 102

Նախիջևան (Նախջուան*), քաղաք,
գավառ 14, 48, 59, 71—73,
83, 90, 99, 101, 110, 125

Նահրեղար 135

Նեբիին հոյիկան, գյուղ 183

Նոր Զուլա 11, 61, 89, 95—96,
99, 109, 145, 151, 154—
155, 161—163, 194, 197—
199, տե՛ս նաև Զուլա [Նոր]

Շամախի 55, 65, 80, 111, 114
Շամսաբադ (Շամշապատ*), թա-
ղամաս Սպահանում 152,
155, 195

Շարափանա (Շարափանե*) 90
Շիրազ 92, 104, 106, 150, 160,
161, 171, 192

Շիրակվան 81, 90

Շիրվան 61, 107, 110, 114, 120

Շխաբանի, թաղամաս Սպահա-
նում 152, 155

Շոշ (Սոս) 150, 198, տե՛ս նաև
Սպահան

Շուշթար 192

Ոսկանապատ, գյուղ 63

Որոտան, գետ 10

Չարբադ, թագավորական այգի
Սպահանում 152

Չեհեկ-սոթուն, ապարանք Սպա-
հանում 151

Չեռնոգորիա 54

Չհարմհալ (Չարմահալ) 22, 89

Պարսից ծոց 86, 192

Պարսկական իրաֆ 51, 133—135

Պարսկաստան (Պարսից աշխարհ)
60, 87, 147, 171, տե՛ս նաև
Իրան

Պարտավ 56

Պոնտոս 128

Պորտուգալիա 52

Ջղախոռ, գավառ 92, 132

Զուլա [Հին] 71—72, 84—86,
93—95, 98—100, 105, 109,
147, 161—162, 171

Զուլա [Նոր] 14, 46, 178, 196,
տե՛ս նաև Նոր Զուլա

Ռումելի (Ռոտումելի*) 128

Ռուսաստան 52, 111, 115, 148—
149, 162

Սալմաստ, գավառ 66—69, 90, 125
 Սասուն 61
 Սևրաստիա, քաղաք 14, 22
 Սերբիա տե՛ս Հարավային Սերբիա
 Սեֆյան Իրան, պետություն, տե-
 րություն 9, 47, 48, 62, 114, 118—119, 123, 130—131, 137, 200, տե՛ս նաև Իրան
 Սըֆայհուն* տե՛ս Սպահան
 Սիսրան 51
 Սիտվատորոկ 178
 Սոմխեր 64
 Սոս տե՛ս Շոշ
 Սոֆիան 68—69, 71, 112—113
 Սպահան (Ասպահան*, Սըֆայ-
 հուն*) 14, 22, 28, 33, 50, 66, 67, 70, 86, 92, 103—107, 109, 132, 139, 144, 150—154, 157—158, 160, 169, 171, 176—178, 181, 188—189, 196, 198—199, տե՛ս նաև Շոշ (Սոս)
 Սպիտակ (Միջերկրական) ծով 127
 Ստամբուլ 148, տե՛ս նաև Կոստանդնուպոլիս
 Սուրբ Աստվածածին, եկեղեցի Թավրիզում 12
 Սուրբ Հոգի, եկեղեցի Անկյուրիա-
 յում 22
 Սուրբ Հոփսիմեի տաճար 177
 Սուրբ Մինաս, եկեղեցի Նոր Զու-
 ղայում 89
 Սուրբ Սարգիս, եկեղեցի Նոր Զու-
 ղայում 99
 Սև ծով 127
 Վալախիա (Վալախիա) 54
 Վաղարշապատ 32, 33, տե՛ս նաև Էջմիածին

Վայոց ձոր (Նդեգեաձոր), գավառ 183
 Վան 59, 76, 80, 90, 110, 111, 146, 148
 Վանա լիճ 112
 Վաստիկան, գյուղ 22
 Վենետիկ 85
 Վիեննայի Մխիթարյան մատե-
 նադարան 30, 43
 Վրաստան 6, 16, 19, 28, 48, 55, 62, 78, 93, 111, 116—117, տե՛ս նաև Արևելյան Վրաստան

Տաբեկ վանք 10
 Տարոն 184
 Տփլիս (Թիֆլիս, Թբիլիսի) 56

Ուոհա (Նդեսիա), քաղաք 14, 22
 Ուրծաձոր 122
 Ուրմիա, գավառ 67—68, 90
 Ուրմիա, լիճ 112

Փարիա, գավառ 92, 183, 186
 Փարսինդ, գյուղ 18
 Փոֆր Ասիա 54, 127

Քաշան 92, 150, 192
 Քարբի 77, 115—117
 Քարուն տե՛ս Ավիթուրան
 Քերման (Քրման*, Քիւրման*) 51, 106, 135, 150, 161
 Քոռադարա, ձոր Գառնիում 102
 Քրդստան 49
 Քուռ տե՛ս Կուր

Օսմանյան Թուրքիա, կայսրու-
 րյուն, պետություն 9, 48, 49, 53—55, 117, 179, տե՛ս նաև Թուրքիա

Յարգաբարադ (Յահրապատ*), քա-
ղաք, «Երկիր» 92, 107, 117,
159, 160, 170, 171, 182,
188, 192

Յաղս 51, 202

Азербайджан 208, 210—211

Амстердам 207

Аракс, река 209

Армения 206, 210, 211, 213

Атрпатакан 208

Вагаршапат (Эчмиадзин) 207

Грузия 210—211

Гянджа (Гандзак) 210

Джульфа (Джуга) 209—210

Ереван 209

Закавказье 208—211

Иран 206—210, 212—214, см.
также Сефевидский Иран
Исфахан 213

Кавказ 208

Нахичеван 209

Новая Джульфа 213

Сефевидский Иран 208, 210—
212

Тавриз 208, 209

Турция 208—209, 214

Шамахи 208, 210

Ширван 210

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Ն ա խ ա ր ա ն	5
Գ լ ու խ ա ո ա շ ի ն—Առաջել Դավրիժեցիէն և նրա «Պատմութիւնը»	9
Գ լ ու խ երկրորդ—Իրանի XVII դ. սկզբի քաղաքական պատմութեան հարցերը Դավրիժեցու լուսարանմամբ	47
ա) Իրանը, Թուրքիան և Անդրկովկասը XVII դ. շեմին (համառոտ ակնարկ)	48
բ) «Ժառանգական» հողերի նվաճումը	65
գ) Նահանջ և բռնագաղթ	81
դ) Նոր նվաճումներ	110
Գ լ ու խ երրորդ—Սոցիալ-տնտեսական կյանքի հարցերը	130
Գ լ ու խ չորրորդ—Սեֆեիները և իրանաբնակ փոքրամասնութիւնները	
ա) «Պատմութեան» տվյալները իրանահայ և մյուս համայնքների մասին	154
բ) Սեֆեիների քաղաքականութիւնը երկրի ալլադական համայնքների նկատմամբ	161
«Ազգաբանութիւն Պարսից թագաւորացն»	200
Резюме	206
Ցանկ օգտագործված աղբյուրների և գրականութեան	215
Ա ն ձ ն ա ն ու ն ն եր	223
Տ եղ ա ն ու ն ն եր	229



ԼՈՐԵՏԱ ԳՈՐԳԵՆԻ ԴԱՆԵԴՅԱՆ
ЛОРЕТТА ГУРГЕНОВНА ДАНЕГЯН

ԱՌԱՔԵԼ ԴԱՎՐԻԺԵՑՈՒ ԵՐԿԸ ՈՐՊԵՍ ՍԵՅՅԱՆ ԻՐԱՆԻ
XVII ԴԱՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՍԿՋՐԱՂՔՑՈՒՐ

Տպագրվում է Հայկական ՍՍՀ ԳԱ
արևելագիտության ինստիտուտի
գիտական խորհրդի որոշմամբ

Հրատարակչական խմբագիր
Ա. Ի. ՇԱՀՆԱԶԱՐՅԱՆ

Նկարիչ

Յու. ԱՌԱՔԵԼՅԱՆ

Գեղարվեստական խմբագիր

Հ. Ն. ԳՈՐԾԱԿԱԼՅԱՆ

Տեխնիկական խմբագիր

Ս. Կ. ԶԱՔԱՐՅԱՆ

Մտքագրիչ

Մ. Վ. ՀԱԿՈԲՅԱՆ

ՎՖ 01399

Պատվեր 836

Հրատ. 4705

Տպաքանակ 1500

Հանձնված է շարվածքի 18.11.77 թ.: Ստորագրված է տպագրության
10.11.78 թ.: Տպագրական 14,75 մամուլ, պայման 12,39 մամուլ, հրատ.
11,1 մամուլ, Թուղթ № 1, 84×108¹/₃₂, գինը 1 ո. 70 կ.:

Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչություն, Երևան 19, Բարեկամության 24 գ
Издательство АН Арм. ССР, Ереван, Барекамутян 24 г.
Հայկական ՍՍՀ ԳԱ հրատարակչության էջմիածնի տպարան

A ii
61374

ՀԱՍ Ֆինանսարար Գիտ. Գրադ.



220061374